حکومەتی هەرێمی کوردستان- عێراق
وەزارەتی پەروەردە
بەڕێوەبەرایەتی گشتی پرۆگرام و چاپەمەنییەکان

مێژووی نوێ
بۆ پۆلی یازدەهەمی ئامادەیی وێژەیی

دانانی
لێژنەیەک لە وەزارەتی پەروەردە

بژارکردن و پێداچوونەوەی زانستی
عمر علی شریف- ئاکۆ صابر عثمان

پێداچوونەوەی زمانەوانی
عوبێد خدر فەتحوڵا

چاپی دوازدەهەم ٢٠١٥ زایینی ٢٧١٥ کوردی ١٤٣٦ کۆچی

سەرپەرشتی زانستی چاپ

عبید خضر فتح الله

سەرپەرشتیاری هونەری چاپ

عوسمان پیرداود

خالد سلیم محمود

نەخشەسازی ناوەڕۆک و بەرگ

خالد سلیم محمود

بە ناوی خودای بەخشندەو میهرەبان

پێشەکی:

ئەم کتێبە کە مێژووی نوێی پۆلی یازدەهەمی وێژەییە، بە تەواوکەری زانیاری قوتابیان لە قۆناغەکانی پێشوودا دادەنرێ، کەوا پێشتر مێژووی کۆن و ئیسلامی پاشان مێژووی نوێ و هاوچەرخ و مێژووی شارستانیەکانیان خوێندووە، لەم کتێبەشدا ویستوومانە ڕووداوەکانی جیهانیان بۆ باس بکەین هەر لە دۆزینەوەی جوگرافیەکان و چاکسازییەکانی ئایینی و سەردەمی شۆرشی فەرەنساوە لە (١٧٨٩-١٧٩٢زایینی) بە گەشەکردنی ئابووری و کۆمەلآیەتیەوە تا دەگاتە پێشکەوتنی زانیاری، پاشان باسی بزووتنەوە نەتەوەییەکانی ئیتالیا و ئەلمانیا و نەمسامان کردووە بە ڕووداوو پێشهاتەکانی مەیدانی کۆمەلآیەتی و ئابووریانەوە، هەروەها ڕووداوەکانی نێوان هەردوو شەڕی یەکەم و دووەمی جیهانی و پێوەندییە دەوڵەتەکانی نێوان ئەم دووشەڕە و ڕووداوەکانی پاش شەڕی دووەمی جیهانمان باس کردووە. بابەتەکانیشمان بە شێوەیەک پێشکەش کردووە کە وەرگرتن و تێگەیشتنیان ئاسان بێت و بەڵگەنامەی مێژوویشیان لەگەڵا دابێت، لەمەش دا مەبەستمان ئاگادارکردنی قوتابیانی خۆشەویستە لە مێژووی نوێ و ڕووداوە گرنگەکانی.

هیواداریـن مامۆستایانی خوشک و برامان هەر سەرنج و پێشنیارێکیان دەربارەی کتێبەکە هەیە بۆمان بنێرن تا لەپێشخستن و چاکترکردنی کتێبەکەدا سوودیان لێ وەربگرین. خواش پشتیوانی سەرکەوتنە.

بەندی یەکەم

بەشی یەکەم

دۆزینەوە جوگرافییەکان و چاکسازییە ئایینییەکان و سەردەمی شۆڕشی فەڕەنسی

یەکەم: دۆزینەوە جوگرافییەکان

دۆزینەوە جوگرافییەکان لە کۆتایی سەدەی (١٥) دەستی پێکرد، کاتێک دەوڵەتە ئەورووپییەکان توانیان سەرکەوتنی گەورە لەم بوارە بەدەست بێنن و کیشوەرێکی نوێیان بەناوی (ئەمەریکا) لە ساڵی (١٤٩٢ز) دۆزیەوە و گەیشتنە ڕێگەی بازرگانی بەرەو هیندستان لە ڕێگەی (رأس الرجاء الصالح) ساڵی (١٤٩٨ز)، بەم شێوە دۆزینەوە جوگرافییەکان لەگەڵ دەریاوانە پورتوگالییەکان لە ساڵی (١٤٤٥ز) دەستی پێکرد و دواتر لە نێوان ئەم ساڵەو ساڵی (١٦٠٠ز) هەریەک لە ئیسپانییەکان و بەریتانییەکان و فەرەنسییەکان درێژەیان پێدا.

هۆکارەکانی سەرهەڵدانی دۆزینەوە جوگرافییەکان:

١-دەرکەوتنی دەوڵەتی نوێی ئەورووپی (هۆکارە رامیارییەکان):

ژمارەیەکی زۆر دەوڵەتی ئەورووپی کە تازە دامەزرابوون لە ئەورووپای ڕۆژئاوا دەرکەوتن وەک دەوڵەتەکانی (ئسپانیا و پورتەگال و هۆڵەندا و بەریتانیا و فەڕەنسا و ڕووسیا) دواتریش هەریەک لە دەوڵەتەکانی (دانمارک و سوید و ئیتاڵیا و ئەڵمانیا) دەرکەوت. ئەم دەوڵەتانەش بە شێوەیەکی ڕاستەقینە بیریان لە بڵاوکردنەوەی ئایینی کریستیانی و فراوانکردنی دەسەڵاتیان کردەوە بە تایبەتی لەناو ئەو نەتەوانەی (گەلانەی) کە نوێبوون لە دروست بوونیان، بۆیە ئەم دەوڵەتانە هەوڵیان دا بۆ بڵاوکردنەوەی ئایین و شارستانیەکانیان لە ناو گەلانی تر.

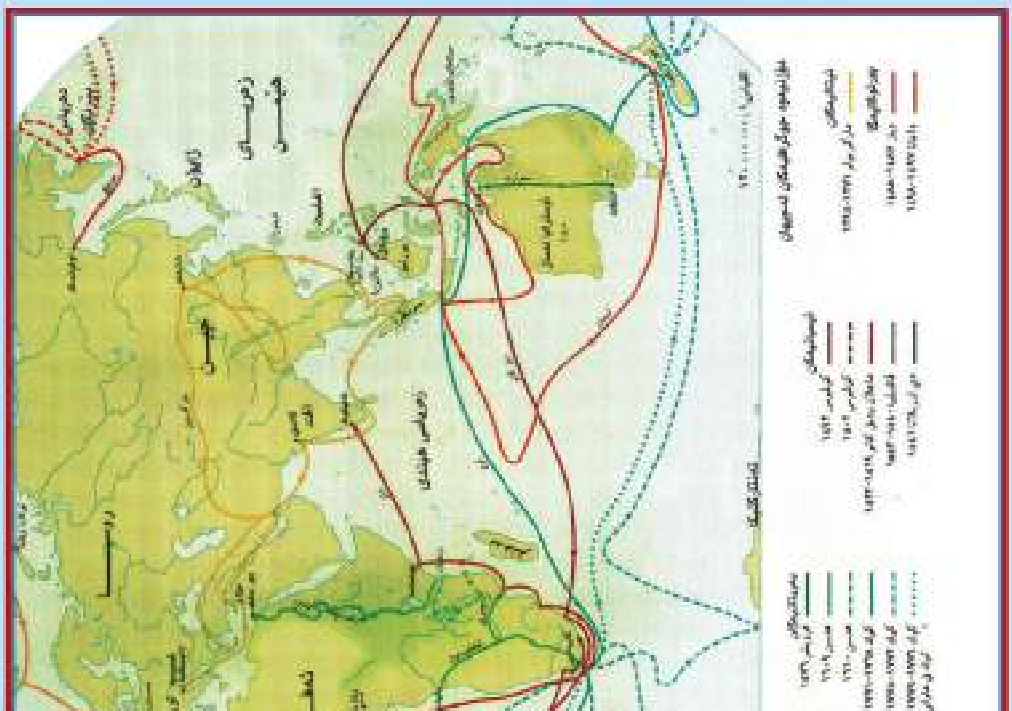

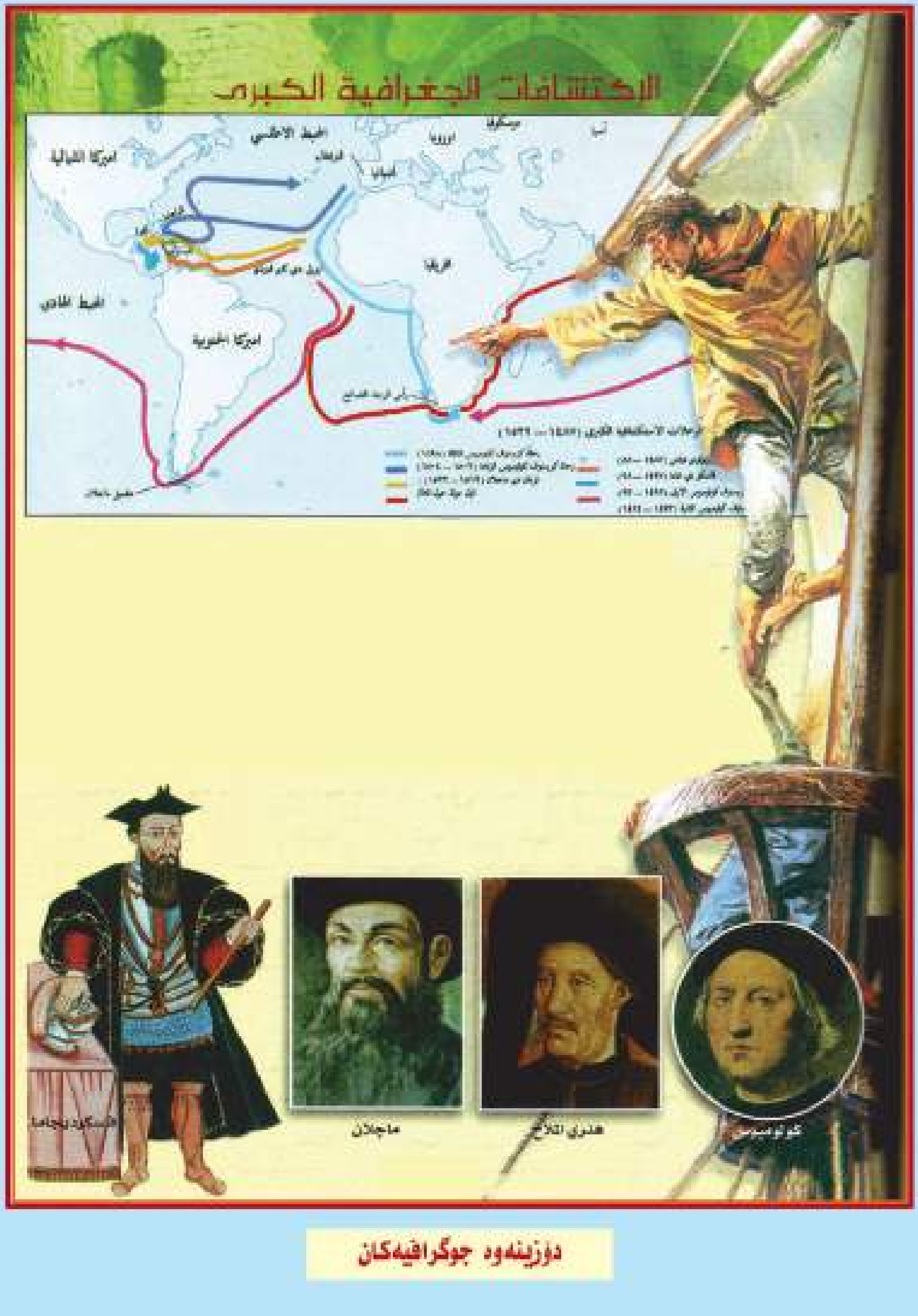

دۆزینەوە جوگرافیەکان

٢-ئارەزووی قازانج و دەست بەسەرداگرتنی بازرگانی (هۆکارە ئابوورییەکان):

ئەوروپییەکان بیریان لە ڕێگەیەکی بازرگانی دەکردەوە بیانگەێنێتە هیندستان بێ ئەوەی بەو ڕێگا بازرگانیانەدا بڕوا کە ولاتانی تر لە ڕۆژهەلات دەستیان بەسەرداگرتبوو، بۆ ئەوەی ڕزگاریان بێت لەو باجانەی دەسەپێنرا بەسەر کەشتی و کاروانە بازرگانییەکانیان کە بە ولاتانی ڕۆژهەلاتدا تێدەپەڕی، بەمەش دەولەتە ئەوروپییەکان بازاڕی نوێیان بۆ فرۆشتنی بەروبوومە زیادەکانیان دۆزییەوە، هەروەها ڕێگرتن لە دەسەلاتی عوسمانییەکان، بەسەر ڕێگە بازرگانییەکان کە بە ئاسیای بچووک و باشووری ڕۆژهەلاتی ئەوروپادا دەڕۆیشت.

٣-ئەو زانیارییە جوگرافیانەی دەست ئەوروپییەکان کەوت:
(ئارەزوو بۆ گەڕیدەیی و زیادکردنی زانیارییە بازرگانییەکان):

بیرکردنەوەیەک لای ئەوروپاییەکان دەرکەوت بۆ ئەنجامدانی گەشتە جوگرافییەکان لە پێناو ئاشنابوونی زیاتر لە بواری زانیاریە جوگرافییەکان، ئەمەش دەگەڕایەوە بۆ هەولەکانی ئەوروپییەکان بۆ زیاتر شارەزابوون لە بواری توێژینەوە زانستیەکان و پێشکەوتنی گەردوونناسی، هەروەها پێشکەوتنی پیشەسازی تایبەت بە بواری دروستکردنی کەشتی و قیبلەنوما و باروت و (تەقەمەنی) و جولێنەری کەشتی کە دەیتوانی زەریاکان ببڕێ.

٤-هۆکاری ئایینی:

کلێسەی کاسۆلیکی دەیویست دەست بەسەر ئەو ولاتانەدا بگرێت کە تازە دۆزرابوونەوە و سەر بە ئایینی کریستیان نەبوون، لەگەڵ زیادکردنی لایەنگرانی کلێسە، بۆیە لەگەڵ هەولەکانی دۆزینەوە جوگرافییەکان قەشە و ڕەبەنەکانیان دەنارد.

دووەم/ ئەنجامی چاکسازییە ئایینییەکان لە ئەورووپا:

ئاینـی کریـستیان (مەسـیحیەت) رووبـەرووی کۆمەڵێـک رووداو بـۆوە، کەبـووە هـۆی پێویستی ئەنجامدانـی چاکسـازییە ئایینیـەکان لـە ئەوروپـاو گەڕاندنـەوەی ئایینـی کریـستیان بـۆ بنچینـە و ڕەسـەنایەتی خـۆی ئـەم هەوڵانـەش پێویستی بـە گۆڕانـی بنەڕەتـی هەبـوو لـە کڵێسـە و دام و دەزگا ئایینـی و کارگێڕییـەکان.

ڕووداوێکـی گرنگیـش کـە لەنـاو کڵێسـەی کاسـۆلیکی ڕووی دا ئەویـش ئەوەبـوو کـە پیـاوە ئایینیـە کاسـۆلیکەکان خۆیـان دانیـان بـە پێویستی ئەنجامدانـی چاکسـازییە ئایینیـەکان نا کـە بگونجێ لەگـەڵ بارودۆخـی ئـەو کات، لـە پێنـاوی ئـەم مەبەسـتەش کۆمەڵێـک ئەنجومەنـی ئایینیـان بەست، بـەڵام لـەم هەوڵانەیـان سـەرکەوتوو نەبـوون، چونکـە بڕیارەکانیـان لەسـەرووی بڕیارەکانـی پاپـا بـوو کـە دەیانویست ڕاددەیەک بـۆ دەسـەڵاتی بێ سنووری پاپـا و ئـەو هەمـوو مـاڵ و سامانەی دابنرێت کـە بۆ کڵێسـە دەهـات، بـەڵام سیستەمی پاپـەوی توانـی زاڵ بێت بەسـەر ئـەو تەنگوچەڵەمانـە دوای هاتنـە سـەر تەختـی پاپـەوی بـۆ پاپـا (نیکۆلای پێنجـەم) لەسـاڵی (١٧٧٤ز)، ئـەم سـەرکەوتنەی پاپـەوی دوو ئەنجامـی لێکەوتـەوە :

یەکەمیان: شکستهێنانی ئەنجوومەنە ئایینیەکان لە چاکسازیکردن دژ بە خراپەکارییەکانی کڵێسە.

دووەمیان: لاوازبوونی دەسەڵاتی ڕۆحی کڵێسە وایکرد کڵێسە سەرکردایەتی ئایینی لەسەرتاسەری ئەورووپای ڕۆژئاوا لەدەست بدات.

هەڵسـوکەوتەکانی پیاوانـی ئاییـن و کڵێسـەی کاسـۆلیکی لەسـەرووی هەموویانـەوە (پاپـا) خـۆی لـە دوورکەوتنـەوە لـە کاروبـاری ئایینـی و بایەخـدان بەلایەنـی دنیـاو خۆشـی لەزەتـی و دەرکەوتنـی (پاپایـەکان) بـە شـێوەی میـرە (علمانییـەکان) کـە هەوڵـی کۆکردنـەوەی سـامان و بەهێزکردنـی ویلایەتەکانـی پاپـەوی دەدەن و کارکـردن بـۆ کۆکردنـەوەی زۆرتریـن سـامان و پـارە و بـە فیڕۆدانـی ئـەم پـارەو سـامانە لـە دروسـتکردنی کۆشـک و تـەلار و کڵێسـە زیادەڕۆیـی لـە جوانـکاری و نەخشەسـازی و ڕازاندنەوەیـان، ئـەوە بـووە هـۆی توورەیـی و بێـزاری خەڵـک لـە ئەوروپـا دژی پاپـا

مارتن لوسەر

و ئیتر وایان لێهات بەئاشکرا ڕەخنە بگرن لە کڵێسە و (پاپا)، دیارترین ئەو کەسانەی کە سەرکردایەتی کاری ڕەخنەو داواکاری چاکسازی لە کڵێسە و دژایەتی کەم وکورپییەکانی پیاوانی ئایینی و کڵێسە دەکرد (مارتن لوسەر) بوو، مارتن لوسەر (مارتن لوپر) لە ساڵی (١٤٨٣ ز) لە ئەڵمانیا لە دایک بووە و لە ساڵی (١٥٤٦ ز) کۆچی دوایی کردووە. لەیاسا خوێندویەتی و دواتر لە ژیانی زانستی دوورکەوتۆتەوە و بۆتە ڕەبەن لە دێرێک لە ساڵی (١٥٠٥ ز)دا داکۆکی (جەختی) لەسەر ئەوە دەکردەوە کە رزگاربوون بەهۆی باوەڕەوەیەو بە دەروازەی دانا بۆ ڕزگاربوونی مرۆڤ و چوونە بەهەشت (واتا مرۆڤ لە خوا نزیک دەبێتەوە بەبڕوا بوونی ڕەها بەخوا نەک بەو کارانەی کە کڵێسە لەسەری دەسەپێنێت)، لۆسەر هێرشی دەکردە سەر ئەو بۆچوونانانەی کڵێسە کە (پاپا) دەتوانێت بڕوانامەی لێخۆشبوون بۆ گوناهەکانی مرۆڤ دەربکات بەرامبەر بەخشین بۆ کڵێسە، ئەم بڕوانامانەش ناسراون بە (مۆرکردنەکانی لێخۆشبوون)، هەروەها ڕایگەیاند کە کتێبی پیرۆز واتا (ئینجیل) سەرچاوەی سەرەکی ئایینی کریستیانە، داواشی کرد پیاوانی کڵێسە دەبێت بکەونە ژێر دەسەڵاتی مەدەنی، هەروەها ڕێگەدان بە قەشە بۆ ژنهێنان. لۆسەر بەردەوام بوو لە بڵاوکردنەوەی بیروڕاکانی تا لایەنگرانی زیادبوو، ناوی کۆمەڵەکەی ناڕەزاکان (پرۆستانت) مەزهەبە نوێیەکەی لەبەشی باکووری ئەورووپاش بڵاو بۆوە، هەروەها (ئینجیل)ی وەرگێڕا بۆ سەر زمانی ئەڵمانی تا وای لێهات بانگەوازەکانی بۆ چاککردنی کڵێسە مۆرکێکی نەتەوەیی وەرگرت و بووە هۆی دابەشبوونی کڵێسە و مەزهەبی پرۆستانتی سەری هەڵدا.

گرنگترین ئەو هۆکارانەی کە یارمەتی دەرکەوتنی بزوتنەوەی چاکسازییەکانی ئایینیدا:

١-خراپەکارییەکانی کڵێسە: لۆسەر پێی وابوو کە ناخۆشی و زەحمەتی خەڵک بەهۆی سەرنەکەوتنی کڵێسەیە لە گەیاندنی پەیامەکەی و بایەخدانی خەڵک تەنها بە ڕواڵەتکارییەکانی ئایینە.

٢-ڕۆڵی بزوتنەوە مرۆڤاییەتیەکە لە بڵاوکردنەوەی بیری ئازاد کە هاندانی خەڵک بوو هێرشکردنە سەر کەموکورتییەکانی کڵێسە لەزۆر بواردا.

٣-زۆر لە میرو فەرمانڕەواکانیش هانی بزوتنەوەی چاکسازی کڵێسەیان دەدا بۆ ئەوەی ڕزگاریان بێت لە دەستتێوەردانی کڵێسە و پاپا لە کاروباری ئەواندا.

٤-هۆکاری ڕاستەوخۆش لە شۆڕشەکەی مارتن لۆسەر دژی پاپا بۆ (مۆرکردنەکانی لێخۆشبوون) دەگەڕێتەوە.

سێیەم- بوژاندنەوەی ڕووناکبیری و کاری بۆ سەر وریابوونەوەی ڕامیاری

لە کۆتایی سەدەی هەژدەمدا دەوڵەتەکانی ئەوروپا بە تەواوی پێگەیشتن و هەریەکەیان دوای ئەو ئاراستە ڕامیارییە دەکەوت کە سوودی خۆی تیادا دەبینی. پەیمان بەستنە کاتییەکانیش، کە لە نێوانیاندا دەبەسترا، هەر لەسەر بنچینەی بەرژەوەندی ڕاستەخۆ و سیاسەتی هاوسەنگییە نێو دەوڵەتییەکانی هێزەکانی نێوانیانبوو. لەهەمان کاتدا ئاراستەیەکی کۆمەڵایەتی دژ بەوە هەبوو کە کارکردنەکەی هەر بەهێزتر و پتەوتر دەبوو، ئەویش ڕێبازی بوژانەوەی ڕووناکبیری بوو (English ment) کە خۆرئاوای ئەوروپای گرتبووەوە، چونکە ئەم ناوچەیە دەوڵەتەکانی تری ئەوروپای لە پێشکەوتنی سەرمایەداری و ئابووریدا بەجێ هێشتبوو. سەرکردایەتیکردنی بۆ دۆزینەوە جوگرافییەکان و دەست بەسەراگرتنی داگیرگەکان (المستعمرات) و فراوانی بازرگانی دەرەوەیان بووە هۆی کەڵەکەبوونی سامانێکی بێ شوومار و دەرکەوتنی چینێکی نوێی چالاک لە کۆمەڵدا، ئەویش چینی بۆرجوازی (ناوەندی) بوو کە کەوتە هاندانی بزووتنەوەی ڕووناکبیری و کەمتەرخەمی لە

ڕووناکبیرە ئازادیخوازەکان بۆ چەسپاندنی مافی خۆیان لە گەیشتنیان بەحوکم و ڕووخاندنی ڕژێمی دەرەبەگایەتی و ڕێبازە بیرکردنەوەکەی. مێژوووناسان وا ڕاهاتوون، بوژانەوەی ڕووناکبیری بە بزوتنەوەیەکی فەڕەنسی ڕووت دابنێن، بەڵام لە ڕاستیدا فەڕەنسییەکان سەرکردەی ئەم بزووتنەوەیە بوون ئەگینا تەنیا تایبەت نەبوو بە فەڕەنساو، (هیوم و کیبۆن و لۆک) لە بەریتانیادا، (کانت و شیلر و گیتە) لە ئەڵمانیادا بەشێکن لەم بزووتنەوەیە کە (ڤۆلتێر و مۆنتسکیۆ و ڕۆسۆ) لە فەڕەنسادا نوێنەرانی بوون.

بزووتنەوەی بوژانەوەی ڕووناکبیری
بە سێ نیشانەی تایبەتەوە دەناسرێتەوە

١- **جیهانی بوو لە ڕواڵەتدا**، و بەوەی دژایەتی ئەو بنەمایانەی دەکرد کە سیاسەتیەدەی هەژدەمی لەسەر بەند بوو، بزووتنەوەی ئەدەبی لەدەوڵەتە ئەورووپییە جیاجیاکاندا دوور بوو لە شێوازی ناوچەیی تەسک.

٢- **سیمایەکی مرۆڤایەتی هەبوو** ئەم بیروباوەڕەش نەک پێش ئەم سەدەیە نەزانراو بوو، بەڵکو لەم کاتەدا فراوانتربوو، خەڵکی وا تەماشای ئایین و حکومەت و یاساکانیان دەکرد کە چەند شتێکن لەبەر بەرژەوەندی مرۆڤ دانراون و بەهاکانیان بەوەوە بەندە.

٣- **مۆرکێکی تایبەتی ڕەخنەو گاڵتەجاری توندی پێوە دیار بوو**، سەرکردەکانی ڕەخنەیان لەباری کۆمەڵایەتی و ڕامیاری ئەو سەردەمە دەگرت و گاڵتەیان بەو خوو نەریتانە دەکرد کە خەڵکی بە ڕاستیان تێگەیشتبوون ولایان پیرۆز بوو، بەڵام لەگەڵ گیانی ئەو سەردەمەدا نەدەگونجان، زۆربەی ڕەخنەکانیان ئاراستەی کڵێسە و حکومەت و خراپەکانییان کردبوو.

هەندێک لە ڕووناکبیرە فەڕەنسییەکان:

تەنیا لە ڤۆلتێر و مۆنتسکیۆ و ڕۆسۆ، کەلە سەرکردەکانی ئەم بزووتنەوەیەن دەکۆڵینەوە بۆ ئەوەی لە سرووشتی و کاریگەری ئەم بزووتنەوەیە بگەین:

ڤۆلتێر ١٦٩٤ز- ١٧٧٨ز:

ڤۆلتێر لە بەناوبانگترین ڕووناکبیرە فەڕەنسییەکانە و زۆرترین خوێنەری هەبووە. هەرچەندە بیروباوەڕەکانی قووڵ نەبوون و شتێکی تازەی نەهێناوەتە جیهانی بیرکردنەوە کەچی کاریگەرترین فاکتەری بە توانا بووە لە وریاکردنەوەی چینەجیاکانی خەڵکیدا، ئەویش بەوەی گاڵتەجاری و پێکەنیناوی و ڕەخنەی تەزێنەر شێوازی تایبەتی ئەو بووە. گاڵتەی بە کڵێسە و بیروباوەڕەکانی کردووە، پیاوە ئایینیەکان و کردەوەکانیانی بە کەم و سووک زانیوە کاتێک بینیویەتی چۆن هیگۆنۆتەکان (پرۆتستانتە فەڕەنسییەکان) دەچەوسێنرێنەوە. هێرشی کردۆتە سەر توندڕەوی ئایینی، هەروەها پاشایەتی داوەتە بەر گاڵتەو سووکی. ڤۆلتێر لە نووسینەکانیدا بەرگری لە هەست و شکۆمەندی مرۆڤ دەکرد، کاتێک کتێبە بەناوبانگەکەی ((نامەکان دەربارەی ئینگلیز))ی دانا دادگای باڵای پاریس بڕیاریدا ئەم کتێبە لەبەردەم جەماوەردا بسوتێنرێ، چونکە تیایدا هێرش دەباتە سەر حکومەتەکەی ئەوکاتەی فەڕەنسا. دەتوانین بڵێین کە ڤۆلتێر بە شێوازە گاڵتەجارییەکەی لەداشۆرین و شێوە زمانە ڕوونەکەی و بانگەوازە مرۆڤایەتییەکەی توانیویەتی کارێکی ئاشکرا بکاتە سەر مێژووی سەدەی هەژدەمین و شۆڕشی فەڕەنسا.

مۆنتسکیۆ ١٦٨٩ ز- ١٧٥٥ ز:

مۆنتسکیۆ توێژەرێکی قووڵی لێکۆڵینەوەی یاسابوو. کتێبەکەی (**گیانی یاساکان**) (Lesprit deslois) دادەنرێت بەباسێکی گشتی لەجۆری حکومەتەکاندا، بەڵام لەدوایدا بوو بە سەرچاوەیەکی گرنگی ئەوانەی بەسیاسەتەوە خەریک بوون، حکومەتی ئەو کاتانەی بەریتانیای لاپەسەند بووە، بۆیە وای لێهاتووە داوای جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان بکات، چونکە یارمەتی ئەوە دەدات هەریەکەیان چاودێر بێت بەسەر ئەوی تریانەوە، و وای دەبینی کە ئەوە باشترین دەستەبەرییە بۆ سەربەستی گەل

و هێمنی و دادپەروەری. و خەڵکی ئاگادار کردۆتەوە دەربارەی گەندەڵی حکومەتی فەڕەنسا، چونکە هەر سێ دەسەڵاتە کە لەژێر دەستی پاشا دابووە.

بەڵام نابێت ئەوەمان لەبیر بچێت کە لەبیرکردنەوەیدا دەربارەی جیاکردنەوەی هەردوو دەسەڵاتی جێبەجێ کردن و یاسادانان لە یەکتر لە بەریتانیادا بەهەڵەدا چووە.

ڕۆسۆ ١٧١٢ ز- ١٧٧٨ ز:

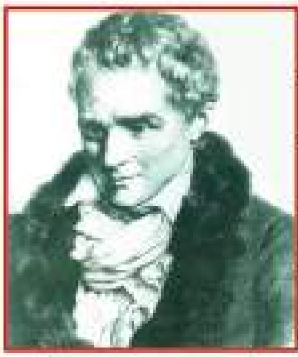

جان جاك ڕۆسۆ

ژان ژاک ڕۆسۆ بەگەورەترین نووسەری سەردەمی خۆی دادەنرێت کە هەست و نەستی جەماوەری وروژاندووە، ئەوەش یامەتی داوە بۆ ئەوەی ببێتە هێزێکی کاریگەر لە ڕووداوەکانی سەردەمی خۆی و دوای خۆیشی، چونکە لە ڕاستیدا تێکۆشەرێک بووە دژی گەلێک لەو ڕواڵەتانەی خەڵکی بەڕاست و پیرۆزیان زانیوە. کتێبەکەی (**گرێبەستی کۆمەڵایەتی**) یاخود (**پەیمانی کۆمەڵایەتی**) (Contract social) کە لەساڵی ١٧٦٢ز دا دەری کرد، دادەنرێت بە پوختەی بیروڕا سیاسی و کۆمەڵایەتییەکانی، بە ناڕەزاییەکی توند دژی حوکمی زۆردارانە دەست پێ دەکات و دەڵێ ((مرۆڤ بەسەربەستی لە دایک دەبێت، بەڵام لەهەموو شوێنێکدا بە کۆت و زنجیر بەستراوەتەوە)).

وەتیایدا داوای گەڕانەوە بۆ سروشت دەکات بۆ ڕزگاربوون لە کۆت و زنجیرەی (شارستانێتی). حکومەت بە پێی ڕای ئەو لە دامەزرانیدا قەرزاری پەیمان و گرێبەستێکی کۆمەڵایەتییە، کە پاراستنی خەڵک مسۆگەر بکات بەرامبەر بەمەش خەڵک واز لە هەندێک مافی خۆیان بهێنن بۆ حکومەت. بەم جۆرە حکومەتی ڕاست ئەوەیە لەسەر ئاوات و حەزی خەڵک دامەزرا بێت، گەل بۆی هەیە لە حکومەتەکەی ڕاپەڕێت هەرکاتێک کە زانی لە مەرجەکانی گرێبەستەکە پەشیمان بۆتەوە یان لایداوە.

لەگەڵ ئەوەی ڕۆسۆ یەکەم کەس نەبووە بیردۆزی گرێبەستی کۆمەڵایەتی باسکردبێت، بەڵام یەکەم کەس بووە مافی شۆڕش و ڕاپەڕینی دژی حکومەت داوە، بیروڕاکانی دەنگدانەوەی لە دەروونی هاوچەرخەکانیدا هەبووە و کاری کردۆتە سەر ئەوەی داهاتووش.

ئەنسکلۆپیدییەکان (الموسوعیون):

لەپاڵ ئەو ڕووناکبیرانەدا، کە کاریگەریان هەبوو بۆ هاندان و ڕێنمایی خەڵکی، کۆمەڵێک هەبوون کە ناسرابوون بە (ئەنسکلۆپیدییەکان) لە سەرووی هەموویانەوە دیدرۆ (Diderot) کاری ئەمانە بریتی بوو لە دانانی ئەنسکلۆپیدیایەک (دائرە معارف) کە تیایدا جۆرەکانی حکومەتیان ناساندوە. ڕەخنەیان لە ڕژێمی ئەو کاتەو کڵێسە گرتووە، خەڵکیان دەربارەی کەم و کورتییەکانی کۆمەڵگەکەیان هۆشیار کردۆتەوە.

فیزیۆکراتییەکان (ئابووریناسە سروشتییەکان):

کۆمەڵێکی تر هەبوون ناسرابوون بە (فیزیۆکراتییەکان) (Physiocrois) (ئابووریناسە سروشتییەکان) ئەمانە بیروڕای ئابووریناسی بەناوبانگ (**ئادەم سمث** Adam Smith) و کتێبەکەی (**سامانی نەتەوەکان**) (Wealth of Nation) کاری تێکردبوون، (میرابۆ) وتاربێژی شۆڕش باشترین نوێنەری ئەم کۆمەڵە بوو لە فەڕەنسادا، ئەوانە گەلێک کتێب و نووسراویان دەربارەی شیکردنەوەی بیروڕا ئابوورییەکان داناوە، کشتوکاڵیان بە تاکە سەرچاوەی سامان زانیوە، داوای سەربەستی بازرگانی نێوان نەتەوەکان و لابردنی باجە جۆربەجۆرەکانیان دەکرد و تەنیا باجی زەوییان دەهێشتەوە. داوایان لە حکومەت دەکرد دەست نەخاتە نێو کاروباری ئابوورییەوە، بەڵکو پێویستە وازی لێبێنێت شێوەی سروشتی خۆی وەربگرێت وە کورتەی ئەم بیروڕایەیان لە ڕستە بەناوبانگەکەیدا خۆی دەنوێنێت (Faire Laissez) (واز لەکاروبار بێنە چۆن دەڕوات با بڕوات). وایان دادەنا کە ئەم بیروڕایانە بۆیان هەیە سیستەم و خۆشگوزەرانی بۆ کۆمەڵ بگەڕێنێتەوە.

کاریگەری بزووتنەوەی ڕووناکبیری لە فەڕەنسادا:

لە شاکارەکانی ئەم بزووتنەوە ڕووناکبیریە لەفەڕەنسادا، وروژاندنی هەستی خەڵکی و ڕزگارکردنی بیرو هۆشیان و ئاگادارکردنەوەیان بەرامبەر کەموکورییەکانی کڵێسە و خراپی ڕژێمی حوکم بوو، بۆیە هێزو توانایانی یەکخست و کەوتنە هەوڵی چاکسازی و داواکردنی سەربەستی و یەکسانیان هەرچەندە ببێتە هۆی شۆڕش بەرپاکردن دژی ڕژێمە حوکمڕانییەکانیان.

باری فەڕەنسا پێش شۆڕش:

بەرپابوونی شۆڕشی ساڵی ١٧٨٩ز لەفەڕەنسادا بەتەنیا ڕوداوێکی گرنگی لە مێژووی ئەم وڵاتە نییە، بەڵکو لە هەموو مێژووی ئەوروپا و جیهانیشدا ئەویش لەبەر ئەو بیروباوەڕانەی لەگەڵ خۆی هێنانی و ئەو جەنگانەی شان بەشانی بەرپابوون و ئەو گیروگرفت و کودەتا ڕامیاری و کۆمەڵایەتیانەی سەریان هەڵدا.

١- باری ڕامیاری و کارگێڕی:

پاشای فەرەنسا دەسەڵاتێکی فراوان و بێ سنووری هەبوو، بەڵکو خۆی سەرچاوەی هەموو دەسەڵاتەکان بوو، هەر ئەو وەزیرەکانی دادەناو و هەر خۆشی دەبردن، جەنگی هەڵدەگیرساند و پەیمانی دەبەست و باجی دادەنا چۆنی دەیویست پارەی خەرج دەکرد. مافی داتانی یاساو لابردنیشی هەبوو، دەست کراوە بوو لە کاروباری گەلەکەیدا.

لەتوانایدا بوو فەرمان بدات، بە نامەیەکی مۆرکراو هەرکەسێکی بوێت بێ لێپرسینەوە و دادگایکردن بگیرێت و بەند بکرێت،

پاشا لەمانە پشتی بە (بیردۆزی مافی خودایی) بەستبوو لە حوکمدا

کۆشکی ڤرسای

ئـەو مافـەش تەنهـا بـۆ بەرژەوەنـدی تایبەتـی خـۆی بـەکاری دەهێنـا، وڵاتیشـی دووچـاری چەندین جەنـگ کـرد کـە جگـە لەشکست هیچی تـری لێنەکەوتـەوە، خەرجییەکانـی کۆشـکی پاشـایەتی سـاڵی ١٧٨٩ز گەیشـتە ڕادەییەکـی ئەوتـۆ کـە بـاوەڕ نەدەکـرا لەبـەر زۆرییەکـەی، تەنانـەت بودجـەی گشـتی فریـای ئـەم هەمـوو خەرجییانـە نەدەکـەوت.

لویسی پازدە

ڕژێمـی کارگێڕیـش هەمـوو گێرەشـێوێنییەکی حوکمـی تیـا بـەدی دەکـرا، لەگـەڵ ئـەو یەکێتیـە ڕامیارییـە ڕووکەشـەی کـە فەڕەنسـای تیـا دەژیـا هەر لەسـەردەمی لویسـی چواردەهەمەوە، کـە بـاڵا دەسـتی ڕامیـاری خانەدانەکانـی لەنـاو بـرد، کەچـی وڵات هـەر بەشـلۆقی مایـەوە، ئەمیـش گەلـێ هـۆی هەبـوو:

وەکو جۆراو جۆری یاساو ڕژێم و کێشانە و پێوانە کە هەرناوچەیەک یاساو نەریتی تایبەتی خۆی هەبوو سەرەڕای جیاوازی سنووری ناوچەکان، چونکە لە دابەشکردنەکانی کارگێڕی دا ڕەچاوی بەرژەوەندی گەل و سروشتی وڵات نەکرابوو، کە بەدوای ئەمەشدا جیاوازی باج و گومرگ دەهات، باجی گومرگ تەنیا لەسەر بازرگانی دەرەوە نەبوو، بەڵکو باجی ناوخۆیی نێوان ناوچەکانیش هەبوو کە ئەمەش کۆسپی خستەبەردەم ڕێگای بازرگانی ناوخۆیی ناوچەیەک و ناوچەیەکی تر.

٢- باری ئابووری و دارایی:

باجـەکان گەلێـک گـران بـوون و بـە شـێوەیەکی دادپەروەرانـە دابـەش نەکرابـوون، زۆربەیـان بەسـەر چینـی زۆربـەی میللەتـدا سـەپێنرابوو، باجـی خانووبـەرەی چەسـپاو (باجـی موڵکداری) تەنیـا ملـی ئەوانـی دەگرتـەوە و خانـەدان و پـاوە ئایینیەکانـی لـێ بەدەربـوون، سـەرانە بەنـاو هەمـوو دانیشـتوانی دەگرتـەوە کەچـی پیـاوە ئاینییـەکان دیسـان لێـی بەدەربـوون، بەرامبـەر پارەیەکـی کـەم کـە نـاو بەنـاو دەیانـدا بـە پاشـا،

خانەدانەکانیش پارەیەکی کەمی وایان دەدا لەگەڵ سامانەکانیاندا نەدەگونجا، ئەمە سەرەڕای باجە لاوەکییەکان وەک باجی خواردنەوەکان و (باجی خوێ)، فەڕەنسییەکان زۆر رقیان لە باجی خوێ دەبۆوە، چونکە شێوەیەک بووە لە شێوەکانی حوکمی زۆردارانە، حکومەت بەرهەمی خوێی لە چنگی خۆیدا قۆرخ کردبوو هەموو کەسێکی ناچار دەکرد هەندێک خوێ بەنرخێکی دیاریکراو بکڕێت، ئیتر ئەوەی نەیبێت با سکی خۆی بە نانی ڕەق تێر بکات. نرخەکەش لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی تر جیاواز بوو حکومەت ڕاستەوخۆ ئەم باجانەی نەدەسەند، بەڵکو بەکرێ دەیدایە هەندێ کەس پاش ئەوەی لەسەر پارەیەکی دیاریکراو بۆ هەرباجێک لەهەر ناوچەیەکدا ڕێک دەکەوتن و ئەو کاتە باج وەرگرەکە دەسەڵاتێکی زۆری دەدرایە بۆ کۆکردنەوەی و شتێکی ئاساییە کە ئەویش هەموو ڕێگایەکی دەگرتە بەر لە پێناو کۆکردنەوەیاندا و بەشی زۆری بۆ خۆی وەلادەنا.

٣- باری کۆمەڵایەتی:

کۆمەڵگەی فەڕەنسی لە سێ چین پێکهاتبوو، (خانەدانەکان و پیاوە ئاینییەکان و زۆربەی میللەت)، کە زۆربەی میللەتیش جوتیاران و چینی بورجوازی (ناوەندی) دەگرتەوە ئەوانەی کە دژی چینی خاوەن مافە تایبەتییەکان بوون، ئەویش لەبەر نەگونجانی بەرژەوەندییان لەگەڵیاندا. ئەو خانەدانانەی کە دەسەڵاتی سیاسی خۆیان لەسەردەمی **ریشیلیۆ**[1] دۆڕاندبوو، مافە تایبەتییەکانی خۆیان هەر پاراستبوو، ئەوانە سەرەڕای بەخشینیان خۆیان لە زۆربەی باجە مەدەنی و ئاینییەکان گەلێک ماف و تایبەتی تریشیان هەبوو پشتاوپشت بۆیان مابۆوە کە ئەوانەش لە پاشماوەکانی چینی دەرەبەگایەتی بوون، بەڵام پیاوە ئاینییەکان هیچ باجێکیان لەسەر زەوی و زارەکانی کڵێسە نەدەدا کە دەگەیشتە نزیکەی پێنج یەکی هەموو زەوی و زاری فەڕەنسا، بێجگە لەو دیاریانەی ناوبەناو دەیاندا بە پاشا، سەرەڕای ئەوەش باجی خۆیان لە میللەت دەسەند وەکو باجی دەیەک و ژنخوازی و.... هتد، بەڵام زۆربەی

---

[1] ریشیلیۆ: وەزیری پاشای لویسی سیازدەهەم (١٦١٠ز- ١٦٤٣ز) کە چاوکێکی سیاسی بووە و دەسەڵاتی پاشای چەسپاندووە و لە خانەدانەکانی داوە.

چینی ئەم پیاوە ئاینییانە لە کولەمەرگیدا دەژیان، چونکە گەورەکانیان دەستیان بەسەر سامان و داهاتی کڵێسەدا گرتبوو و پێویستییە ئایینیەکانی سەرشانیان جێبەجێ نەدەکرد، بەڵکو هەموو ئەرکێکیان خستبووە سەرشانی قەشە بچووکەکانەوە بەرامبەر کرێیەکی کەم و ئەویتریان لە ڕابواردن و ئارەزووی خۆیاندا خەرج دەکرد. کەواتە سەیر نییە ئەمانە لەپاڵ زۆربەی میللەتدا بوەستن کاتێک راپەڕین بۆ داوای مافی خۆیان و داواکردنی یەکسانی لەگەڵ گەورە پیاوە ئاینییەکاندا بێت.

ریشیلیو

بەڵام چینی زۆربەی میللەت وەکو وتمان جوتیاران و بۆروژازییەکانی دەگرتەوە کە بێبەشبوون لە هەموو مافە تایبەتییەکان، و ئەرکی باجدان و بێگاری (السخره) و بەزۆر سەربازیان کەوتبووە سەرشان. ئەمان زۆربەی هەرە زۆر بوون، و زانیمان چۆن دۆزینەوە جوگرافییەکان یاریدەی پێگەیشتنی چینی بۆرژوازی (ناوەندی) داو داکۆکیان لە شاکان دەکرد دژی ڕژێمی دەرەبەگایەتی. لە ڕاستیدا ئەم چینە جیاوازە لەگەڵ چینی زۆربەی میللەتدا، چونکە گەلێکیان بوون بە پارێزەرو پزیشک و نووسەر و مامۆستا، واتا چینێکی ڕووناکبیرە و هەست بەباری کۆمەڵایەتی و ئابووری دەکات و دەزانێت لەگەڵ پایە ڕامیاریەکاندا ناگونجێت و پایە نزمەکەی خۆی لە چاو خانەدانەکان و پیاوە ئایینیەکاندا دەبینێت. و بەو جۆرە کە بەرژەوەندییەکانی دژ بە بەرژەوەندی خاوەن مافە تایبەتییەکان دەوەستا لەگەڵ بەرژەوەندی گشتی یەکی دەگرتەوە. ئەوەش پاڵی پێوەنا ببێتە پێشەوای شۆڕش کە هەڵی دەدا بۆ تێکشکاندنی ڕژێمە کۆنەکەو ڕێگە خۆشکردن بۆ گەیشتن بە حوکم و بەدەستهێنانی مافە ڕامیارییەکانی پاش بەدەستهێنانی هەموو پێداویستییە ئابوورییەکانی.

سەرەتاکانی شۆڕشی فەرەنسی:

لە پێشەوە زانیمان ئەو بووژانەوە ڕووناکبیرییەی نووسەر و فەیلەسووفە فەڕەنسییەکان سەرکردایەتییان دەکرد چۆن بەرەنگاری حوکمی ڕەها و نایەکسانی و یاسای پاراستنی بازرگانەکان بۆوە و داوای ئازادی تاک و (کۆشکی ڤێرسا) لێبووردەیی ئایینی و ئازادی لە کارە ئابوورییەکاندا دەکرد، خەڵکی لەو بەندایەتی و چەوساندنەوەیەی تیایدا دەژیان هۆشیارکردەوە و ڕای گشتی دژ بەباری ئەو سەردەمە جۆشدا. گومانی تیا نییە بینیمان کۆمەڵگەیەکی وەکو کۆمەڵگەی فەڕەنسی دواکەوتوو لە باری کۆمەڵایەتیدا، بەڵام هەست کردوو بەدواکەوتوویەکەی و هۆکارەکانی، ئاژاوەو سەرگەردانی باڵیان بە سەردا کێشابوو. لە ڕاستیدا نارەزایی گشت خەڵکی گرتبۆوە و ئارەزوویەکی لە رادە بەدەر پاڵی پێوەدەنان بۆ خۆڕزگار کردن لە رژێمەکەیان، بەڵام چاوەڕوانی هەلێکی لەباریان دەکرد.

قەیرانی دارایی و کۆبوونەوەی ئەنجومەنی چینەکانی میللەت:

لویسی چواردەهەم دواپاشای بەهێزی بنەماڵەی بۆربۆن بوو کە فەرەنسا بە خۆیەوە بینی ، لەگەڵ ئەو هەموو هێزو شان شکۆیەی فەرەنسا لەسەردەمی لویسدا تیایدا دەژیا، کەچی لەپاش خۆی گەلێک کێشەی وای بەجێ هێشت وڵات بەدەستیانەوە دەیناڵاند. بۆ نموونە چەوساندنەوەی (هیگۆنۆت) ژمارەیەکی زۆریانی ناچارکرد وڵات بەجێبهێڵن، جا ئەگەر زانیمان ئەمانە لە ئەندامە گورج و گۆڵەکانی بەرهەمهێنان بوون و بەشێکی زۆری سامانیان لە دەست دابوو، ئەوکاتە دەتوانین ئەم زیانە گەورەیەی لە ئەنجامی ئەم کارە لە فەرەنسادا کەوت دەست نیشان بکەین، هەروەها ئەو جەنگە زۆرانەی لە دوادوای حوکمەکەیدا بەرپای کرد، وڵاتی زۆر بێ هێزکردو توانای لێ بری بەتایبەتی لە باری ئابووریدا تا لویس خۆی ناچار بوو لەساڵی (١٧١٣ز)دا بە پەیمانی **ئەتراخت**[٢] ڕازی ببێت کە زۆر لە پایەی فەرەنسای لە چاو دەوڵەتە گەورەکاندا هێنایە خوارێ.

ئەوەی زیاتر بێ هێزی کرد و بەرەو ڕووخاندنی برد، لویسی پانزەیەمی جێنیشینی بوو، کە هیچ هەوڵی چاکسازی نە دا، بەڵکو کەوتە ڕابواردن و ژیانی کەیف و خۆشی و، کاروباری دەوڵەتی بۆ دەست و پێوەندەکانی لە خانەدانەکان و وازلێهێنابوو، ئەوانەی هیچ بەتەنگ کاروباری وڵاتەوە نەدەهاتن بێجگە لە مسۆگەرکردنی بەرژەوەندییەکانیان و پارێزگاری مافە تایبەتییەکانیان نەبێت، بۆیە فەرەنسا لە ئەنجامی شەڕی حەوت ساڵە (١٧٥٦-١٧٦٣) ئەو موڵکانەی لە هیند و جیهانی نوێدا مابوون دۆڕاندی و بووە هۆی کەمبوونەوەی دەسەڵاتی لە سیاسەتی دەرەوە و باری دارایشی بەرەو خراپتر و تێکچوون دەچوو.

[٢] پەیمانی ئەتراخت: لە ئەنجامی ئەو جەنگەدا بەسترا کەلەسەر تەختی ئیسپانیا لەنێوان فەرەنسا و نەمسا بەرپابوو، فەرەنسا بەشێک لە موڵکەکانی لە ئەمەریکا دۆڕاند.

لویسی شازدەیەم:

لویسی شازدەیەم

کاتێک ساڵی ١٧٧٤زاینی پاشایەتی کەوتە دەست لویسی شازدەهەم، بارودۆخەکە نالەبارتر بوو، بارودۆخەکان نیشانەی وێرانییەکی تەواویان پێوە دیاربوو، ئەگەر بە هۆشمەندی و لێزانی ئارەزوویەکی ڕاستەقینانەی چاکسازی نەبێت. لویس ئارەزووی هەبوو لە چاکسازی وڵاتەکەی و ڕزگارکردنی لەو کارەساتانەی کە خەریک بوون ڕوویەڕووی دەبنەوە، بەڵام باری دەوروبەری خۆی پێ هەڵنەدەسەنگێنراو نەیدەزانی چ ڕێگەیەک بگرێت بۆ ئەو چاکسازییە پێویستانە، و نابێت کارتێکردنی دەست و پێوەند و کۆشکمان لەبیر بچێت کە بەرهەڵستیان لێدەکرد لەو چاکسازییانەی دەویست پێی هەڵسێت، بەتایبەتی کاتێ زانیمان خۆی گەلێک ڕاراو بێ دەسەڵات بووە و لەسەر ڕایەک جێگیر نەدەبوو، جڵەوی بەدەست ماری ئەنتوانێت ژنە نەمساویەکە بووە. ماری بە ئامانجی پەیداکردنی خزمایەتی ژن و ژنخوازی نێوان هەردوو خێزانی بۆربۆن و هبسبۆرگ شووی بە لویس کرد، ئەو جۆرە ژنخوازی و شووکردنەیە کە ئامانجەکەی تەنها بەهێزکردن و پتەوکردنی ڕایەڵی پەیوەندییە ڕامیاریەکانە، بەڵام گەلی فەرەنسا بەچاوێکی ڕق و کینە تەماشای شاژنی دەکرد، چونکە ڕقیشی لە بنەماڵەی هبسبۆرگ بوو، ماری بە پێچەوانەی مێردەکەیەوە بەهێزبوو، توانا و زیرەکیەکی بێ هاوتای هەبوو، بەڵام لە هەڵسوکەوتیدا ڕقاوی و سەرکێش بووە، شارەزای نەریت و خووڕەوشتی فەرەنسییەکان نەبووە، نەیتوانی لەناخ و دەروونی گەلی فەرەنسا پێداویستییەکانی لەڕووی چاکسازیەوە بگات. هەستی بەهەڵوێستی ڕاستەقینەی مێردەکەی نەدەکرد، هەر لەسەر دەست بڵاوی و ڕابواردنی خۆی بەردەوام بوو لەگەڵ ئەو نابووتییە زەقەی دارایی کە دەوڵەت تێی کەوتبوو.

ئەنجومەنی نیشتمانی

لویسی شازدەهەم هەوڵی دا ئەو تەنگژە (قەیرانە) داراییە لە ڕێگەی سەپاندنی باجی زیاترەوە چارەسەر بکات، بۆیە بانگهێشتی ئەنجومەنی چینەکانی میللەتی کرد بۆ کۆبوونەوە کە پێکهاتبوون لە پیاوانی کەنیسەو خانەدانەکان و زۆربەی میللەت لەوێ ئارەزووی خۆی پیشان دا بە سەپاندنی باج بەسەر چینی زۆربەی میللەت و پاشان دوو چینەکەی تریش (پیاوانی ئایینی و خانەدانەکان)، بەڵام ئەوان ڕێگەی دەنگدانیان بەکارهێنا بەپێی ئەو بنەمایەی کە هەر چینێک مافی دەنگێکی هەیە، لە ئەنجامدا توانیان وابکەن کەوا باج بەسەریاندا نەسەپێنرێت، بۆیە ناکۆکی دروست بوو لەسەر چۆنیتی گۆڕینی سیستەمی دەنگدان کە بەشێوەیەک بێت هەر نوێنەرێک دەنگێکی هەبێ و هەرسێ چینیش لەیەک هۆلاکۆ ببنەوە، داخوازییەکانی چینی زۆربەی میللەت وەڵام نەدرانەوە، هەربۆیە ئەوانیش کۆبوونەوەیەکی تایبەت بە خۆیان بەست و ناویان لەخۆیان نا (ئەنجومەنی نیشتمانی) لەسەر بنچینەی ئەوەی نوێنەری ٩٦٪ی هەموو ئەندامانی میللەتن و هەر کەسێکیش لە نوێنەرانی هەردوو چینەکەی تر بهاتنایە پاڵیان، ئەوا پێشوازیان لێ دەکردن، پاشان سوێندیان خوارد و ئەوەیان ڕاگەیاند کە بڵاوەی لێ ناکەن تا دەستوورێک بۆ فەرەنسا دادەنرێ، لە ئەنجامی ئەمەشدا بەشێک لە نوێنەرانی پیاوانی ئایینی و خانەدانەکان هاتنە پاڵ ئەنجومەنەکە، بۆیە پاشا ناچاربوو بەفەرمی دان بە ئەنجومەنی نیشتمانی دابنێ، بەڵام سوور بوو لەسەر ئەوەی هەل بەدەست بێنێت و کاروبار بە هۆی هێزەوە بگەڕێنێتەوە شوێنی خۆی. لەوەشدا دەست و پێوەندەکان و لەسەرووی هەموویانەوە شاژن هانیانی دەدا، ئەنجومەنیش بەردەوام کۆدەبۆوە پاش ئەوەی زانی سەربازەکان لە پاریس و ڤرسای خەریکی گەلەکۆمەکین.

نیشتمانپەروەرەکان لە هەڵسوکەوتی پاشا ترسان و کاتێک داوایان لێکرد سەربازەکان لە پاریس دووربخاتەوە داوایەکەیانی ڕەتکردەوە و خێرا (نیکەر)ی لە کارخست و یەکێک لە لایەنگرانی خۆی لە شوێنی دانا، ئەوەش بووە هۆی هەڵچوونی ڕای گشتی و وتاربێژەکان لەسەرووی هەموویانەوە (مارا و دیمۆلان) بە وتارە ئاگرینەکانیان جەماوەریان دەورووژاند و هانیان دەدان بۆ شۆڕشکردن و لە ئەنجامدا هێرشیان بردە سەر بنکەی (ئەنفلید) و چی چەکێکی تیادابوو دەستیان بەسەرداگرت.

کەوتنی باستیل:

لە چواردەی گەلاوێژدا جەماوەر ڕوویان لە قەڵای باستیل کرد کە بە هەڵە وایان دەزانی کۆگای چەکە، پاش پێکدادانێکی گەرم فەرماندەی قەڵاکە و سەربازەکان خۆیان بەدەستەوەدا شۆڕشگێڕەکان خۆیان کوتایە ناوی و هەموو بەندکراوەکانیان ئازادکرد و بە پاچ و بێڵەکانیان کەوتنە دیوارەکانی کە بە نیشانەی زۆرداری و ستەمیان دانابوو. ڕووخانی باستیل لە باری سەربازییەوە گرنگ نەبوو، بەڵکو گرنگە رامیاریەکەی زۆر گەورەتر بوو، چونکە پاش ڕووخاندنی هەڵچوونێکی گشتی پاریسی گرتەوە و شۆڕشگێڕان حکومەتێکیان پێکهێنا بۆ پاراستنی ئاسایش و لەشکرێکیان لە خۆبەختکەران (المتطوعین) دروست کرد کە بە (پاسەوانی نیشتمانی) ناسرابوو، (لافاییت) یان بۆ سەرۆکایەتی کردنی هەڵبژارد، بەمەش پاریس کەوتە ژێر دەسەڵاتی شۆڕشگێڕانەوە. گیانی شۆڕش بەهەموو لایەکی فەرەنسادا بڵاوبووە و خەڵک لە هەرێمە جیاجیاکاندا هێرشیان دەبردە سەر قەڵاو کۆشکی خانەدانەکان و ئەو تۆمارنامانەیان دەسووتاند کە مافی خانەدانە دەرەبەگەکانی تێدا چەسپێنرا بوو، ژمارەیەکی زۆر لەوانە رایان کردە وڵاتانی دەوروپشت. پاشا ناچار بوو دان بەو بارە نوێیەدا بنێت، هەروەها بەرلە ڕووداوەکانی باستیل فەرمانی بە هێزەکانیدا لە پاریس بکشێنەوە و (نیکەر)ی گەڕاندەوە شوێنی خۆی دانی بە حکومەتی شۆڕشگێڕاندا ناو بڕیاریدا بە دانانی لافاییت بەسەرکردەی پاسەوانی نیشتمانی.

کردەوەکانی ئەنجومەنی نیشتمانی:

پاش ڕووخاندنی باستیل، ئەنجومەنی نیشتمانی بە تەواوی بە هێزبوو، دەستی بەو کارانە کرد کە بڕیاری دابوو پێی هەڵسێ لە پێناو سوودی گەلی فەڕەنسیدا، وە لە کۆبوونەوەی (٤ی ئاب ۱۷۸۹ن)دا (مافە تایبەتییەکانی خانەدانەکانی نەهێشت و لەگەڵ هەموو ئەو ئەرکانەی کە پابەندبوون بە ڕژێمی دەرەبەگایەتییەوە و جیاوازی نێوانی چینەکانیشی سڕیەوە، هەروەها بەندایەتی لابرد و یەکسانی لەنێو خەڵکیدا لەکاری مەدەنی و سەربازییدا ئاشکرا کرد) بەڵام بەشێکی زۆر لەخانەدانەکان لەسەرووی هەموویانەوە (کۆنت ئەرتوا)ی برای پاشا، فەرەنسای بەرەو سنووری باکوری خۆرهەڵات بەجێهێشت وەکو نارەزاییەک بەرامبەر ئەو کردەوانە و لە پاشاندا بە (کۆچکەران) ناسران و لەوێوە دەستیان کرد بە پیلانگێری دژی شۆڕش و پاشایەکانی ئەوروپایان لێ هاندەدا. پاش ئەوە بەچەند ڕۆژێک ئەنجومەن گەڵاڵەنامەی (مافەکانی مرۆڤ)ی ئاشکرا کرد، کە لە دەقەکانیدا ئازادی خەڵکی تیایدا هاتووە سەرەرای یەکسانیان لە مافەکان و ئەرکەکاندا و هیچ کەسێکیش لەوی تر پلەی زیاتر نییە مەگەر ئەوەی کە بەرژەوەندی گشتی پێویستی دەکات، هەروەها مافە سروشتییەکانی مرۆڤی تیایدا هاتووە.

هەڵوێستی پاشا بەرامبەر ئەنجومەن:

پاش ئاشکراکردنی مافەکانی مرۆڤ، پاشا کەوتە ترس و لەرز و هەرگیز ڕازی نەبوو دانی پێدا بنێت و بەلای دەست و پێوەندەکانیەوە زۆر نەنگ بوو کە بیروباوەڕی شۆڕش ئاوا سەرکەوێ کە دوژمنی ئەوانە، پاشا داوای هێزی ئۆردوگای فلاندەری پشتگیری کرد بۆ ئەوەی خۆی لەپاڵیدا بپارێزێت، بەڵام هاتنی ئەم تیپە کێشەکانی زیاتر کرد، چونکە لە کاتێکدا گەل لە پاریسدا بەدەست برسیەتییەوە دەیناڵاند، هەواڵی ئەو میوانداریەی لە ڤرسای دا بۆ ئەو سەربازانە کرا بڵاوبۆوە کە لەپەڕی تێر و تەسەلی و دەست بڵاویدا بوو، هەڵچوونە خەڵکی بەهێزتربوو و، پۆل پۆل ژنان کە دار (خوترمە)یان بەدەستەوەبوو، تۆپیان ڕادەکێشا پیاوە

چەکدارەکانیش لە پشتیانەوە بوون لە پاریسەوە بەرەو فرسای دەچوون و داوای نانیان دەکرد و توانیان خۆیان بگەیەننە کۆشکی پاشاوە، بەڵام گەیشتنی لافاییت لەگەڵ بەشێک لەپاسەوانی نیشتمانیدا نەیهێشت شۆڕشگێڕان و پاشا ڕوویەڕووی یەکتر ببنەوە، لویس بڕیاریدا بۆ هێمن کردنەوە و دڵنەوایی جەماوەری ڕاپەڕیوو خۆی و خێزانەکەی بچنە پاریس و بڕیار لەسەر گەڵاڵەنامەی مافەکانی مرۆڤ بدات.

ئەنجومەنی نیشتمانی لە ئەنجامی گواستنەوەی پاشا چووە پاریس و لە کۆبوونەوەکانیدا بەردەوام بوو، کەوتە ئامادەکردنی دەستوور و لەو ماوەیەدا گەلێک کردەوەی ئەنجام دا کە گرنگییەکەی لەدەستوور خۆی کەمتر نەبوو، پێشتر ئاماژەیان بە هەڵوەشانەوەی مافە تایبەتییەکان و ئاشکراکردنی مافەکانی مرۆڤ کرد، لەو کارە گرنگانەی ئەنجوومەن هێنایەدی (هەڵوەشانەوەی دابەشکردنی بەڕێوەبەرایەتی کۆنی وڵات بوو و دابەشی کرد بۆ (٨٣) هەرێم کە تا ڕادەیەک ڕووبەرەکانیان لەیەکەوە نزیک بوون، لەسەر هەر بەشێک ناوی دیارترین ڕواڵەتی سرووشتی لە ڕووبار و چیا لێنا. بۆ هەر هەرێمێک ئەنجومەنێکی بەڕێوەبردنی پێک هێنا کە لەخەڵکی هەرێمەکەوە هەڵبژێردران بۆ ئەوەی سەرپەرشتی کاروبارەکانی ناوخۆیی بکات) و تا ئێستاش ئەو دابەشکردنانە کاری پێدەکرێت.

هەروەها ئەنجومەن ڕژێمێکی دادوەریی نوێی ئامادەکردو دەستی کرد بەدانانی ئەو یاسایانەی کە لەگەڵ پرەنسیپە نوێیەکاندا دەگونجا.

کاتێک ئەنجومەن ڕژێمی دارایی کۆن و پاشکۆی باجەکانی لابرد خۆی لەکورت هێنانێکی داراییدا بینیەوەو ئەوەش ناچاری کرد موڵکەکانی کڵێسە بخاتە ژێر دەسەڵاتی میللەتەوە و بۆ ئەمەش (دەستووری مەدەنی پیاوە ئاینییەکان)ی دانا، تیایدا پیاوە ئاینییەکانی بە فەرمانبەری حکومەت داناو بە هەڵبژاردن دادەنرێن و مووچەی دیاریکراویان بۆ دانرا، هەروەها دەستی گرت بەسەر زەوی و زارەکانی کڵیسەدا و بەوەش پەیوەندی نێوان پاپاو کڵێسەی فەرەنسی پچڕاند.

هەڵهاتنی پاشا و دەست بەسەر گردنی:

کردەوەکانی ئەنجومەنی نیشتمانی لەچاو پاشا و دەست و پێوەندەکانیدا زیادەڕۆیی بە تایبەتی ئەوانەی پەیوەندیان بە موڵکەکانی کڵێسە و پیاوە ئایینیەکانەوە هەبوو، وا لە (لویس) زانرابوو کەخاوەن هەستێکی ئایینی بەهێزبوو، بۆیە بڕیاریدا وڵات بەجێ بهێڵێت.

لە ٢١ی حوزەیرانی ١٧٩١ز خۆی و ژن و منداڵەکانی بە خۆگۆڕدراوی، کۆشکەکەیان بەجێهێشت و بەگالیسکەیەک بەرەو سنووری خۆرهەڵات دەرچوون، بەڵام هەرزوو لەسەر سنوور لە شاری ڤارین (Vareene) ئاشکرا بوون لەنێوان هەرا و هاواری سوکایەتی پێکردنو قێزلێکرنەوەوە گەڕاندیانەوە بۆ پاریس. ڕاکردنەکەی پاشا کارێکی خراپی بۆ سەر ڕای گشتی لە دەرچوونی هەبوو پاشای بەرامبەر گەل و خیانەتکاریەتی بۆ مەسەلەکەی و گەلێک خۆپیشاندان ڕوویدا و جەماوەر داوای لابردنی پاشا و ڕاگەیاندنی کۆماریان دەکرد، بەڵام ئەنجوومەن کە زۆربەی ئەندامەکانی (پاشاویستە دەستوورییەکان) بوون، هەوڵیدا بیانوو بۆ ڕاکردنەکەی بدۆزێتەوە و کارەکانی وەستاند تا لەئامادەکردنی دەستوور دەبێتەوەو ئەوسا پاشا سوێندی دڵسۆزی بۆ بخوات.

دەستووری یەکەم (دەستووری ١٧٩١ز):

ئەنجوومەن لەدوا دوای ئەیلولی ١٧٩١زدا، لەدانانی دەستوور بە شێوەی کۆتایی بۆوە و پاشا بڕیاری لەسەر داو سوێندی خوارد پارێزگاری بکات، ئەم دەستوورە لەسەر بنچینەی جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان دانرابوو دەسەڵاتی جێبەجێ کردنی دا بە پاشا لەگەڵ مافی سەرکردایەتی سوپاو هەڵبژاردنی وەزیرەکانیشی، بەڵام نەک لە ئەندامانی دەسەڵاتداریەتی یاسادانان بن، پاشا (مافی ڕەتکردنەوەی) دیاری کراوی (Veto) هەبوو. بەڵام دەسەڵاتی یاسادانان درا بەئەنجومەنێک ناسرا بە (ئەنجومەنی یاسادان) ئەندامەکانی بە دوو پلە هەڵبژێردران بە پێی چەند مەرجێکی تایبەتی.

لە ئەنجامی ئەوەدا ئەنجومەن ئاشکرای کرد کە کۆتایی بە ئەرکی سەرشانی هێناوە و ئەندامەکانی بڕیاریاندا لە پێناوی بەرژەوەندی گشتی بۆ ئەوەی لە خۆبوردنیان بسەلمێنن، کە بۆ هیچ یەکێکیان نییە لە ئەنجوومەنی یاسادانانی داهاتوودا بە ئەندام هەڵبژێردرێت و خەڵکی وایان زانی شۆڕش کۆتایی پێهات.

ئەنجومەنی یاسادانان

ئەنجوومەنی یاسادانان لە یەکی تشرینی یەکەمی ساڵی (١٧٩١ز)دا بەسترا و لەگەڵ ئەنجوومەنی نیشتمانیدا جیاواز بوو بەوەی ئەندامەکانی لاو بوون و زیاتر لەنیوەیان لە سی ساڵ تێنەپەڕیبوون، ئەمەش وای لێکرد زیاتر لەوەی پێشوو گورجترو خوێن گەرمتر بێت. ئەرکی سەرشانە ئەم ئەنجومەنە تەنها جێبەجێ کردنی فەرمانەکانی دەستوور و پاراستنی کردەوەکانی ئەنجومەنی نیشتمانی بوو. ئەندامانی ئەنجوومەنەکە بەسەر دوو پارتی سەرەکیدا دابەش بوویبوون ئەوانیش: **پارتی ڕاستڕەوی میانڕەو (معتدل) و پارتی چەپڕەوی شۆڕشگێڕ**. پارتی یەکەم لە ئەندامانی پاشاویستەکان پێکهاتبوو، ئەوانەی پشتگیری پاشایەتییەکی پابەند بە دەستووریان دەکرد، بەڵام دووەمیان لە شۆڕشگێڕان و کۆمارییەکان پێکهاتبوو کە دەیانویست پاشاییەتی نەمێنێت و ڕژێمی کۆماری ئاشکرا بکرێت و بەچی نرخێک بێت ئەنجامەکانی شۆڕش بپارێزرێت کە بەناوبانگترینیان **یەعقوبییەکان[٣] و گیرۆندییەکان[٤]** بوون. توێژێکی سێیەم هەبوو کە هیچ ڕایەکی ئاشکرای نەبوو هەلپەرست بوون، لە ئەنجوومەنەکەدا دەچوو پاڵ ئەو پارتەی بەهێزترەو دەتوانین بە (پارتی مام ناوەندی) ناو بنێین.

ئەو کێشانەی ئەنجوومەنی یاسادانان تووشی هات:

ئەنجوومەن خۆی بەرامبەر گەلێک گیروگرفتی فورس بینییەوە کە بۆ نموونە باری ناخۆش هەر شلۆق بوو بە تایبەتی ئەوەی پەیوەندی هەبوو بەپاشا و هەڵوێستی گومان لێکراوی پیاوە ئاینییەکان لە شۆڕش لە دەرەوە کۆچەران هەرخەریکی ئەوە بوون پاشاکانی ئەورووپا لە شۆڕش هان بدەن بە ئومێدی

[٣] یەعقووبییەکان: ئەم کومەلە لەسەردەمی ئەنجومەنی نیشتمانی لەبەشێک لە نوێنەرانی هەرێمی بریتانی پێکهات و کاتێک ئەنجومەن گوێزرایەوە پاریس ئەندامەکان دێرێکی یەعقوبییەکانیان کردە شوێنی نیشتەجێ بونیان و بەوەوە ناونران و پایەی ئەم پارتییە گەورەبوو و زۆر لەڕۆلەکانی میللەت چوونە پاڵی و کەلێک لقی لە لاکانی فەرەنسادا دامەزراند.

[٤] گیرۆندییەکان: بەم ناوەوە ناسراون بە گوێرەی هەرێمی گیرۆند، چونکە زۆربەی سەرۆکەکانیان نوێنەری ئەم هەرێمە بوون.

گەڕانەوەی دەسەڵات و مافە تایبەتییەکانیان و لەکاتێکدا دەوڵەتانی ئەورووپا پاشاو میری زۆردار و کۆنەپەرست حوکمی دەکردن. ئەوانەی لە ترسو دڵەڕاوکێ دابوون کەکڵپەو بڵێسەی شۆڕش وڵاتەکانیان بگرێتەوە و لە هەل دەگەڕان لەشۆڕش و بیروباوەڕەکانی بدەن. کاتێک (لیۆپۆڵد)ی برای شاژن ماری ئەتوانێت هاتە سەر تەختی نەمسا لەساڵی ١٧٩٠ز، خوشکەکەی پەنای بۆ برد تا خۆی و مێردەکەی لە ترسی شۆڕش ڕزگار بکات، هەروەها بیروباوەڕەکانی شۆڕش وردە وردە لە زەوییە نزمەکانی نەمسا کاری خۆی دەکرد، نەمسا هەستی کرد کە پێویستە بۆ ئەوە کاربکات کە شۆڕش لە ئاستی خۆیدا ڕابگرێت.

کاتێ دەنگوباسی گرتنی لویس و ئەندامانی خێزانەکەی بیست کاتێ ویستیان هەڵبێن گەیشتە ئیمپراتۆر (لیۆپۆڵد) زۆر بێزار بوو بە هاوبەش لەگەڵ پاشای پروسیادا، گەلێک هەڕەشەی دەکرد گرنگترینیان **بڵاوکراوەی (پلنتز)** (Plinitz) لە ئابی ١٧٩١زدا بوو تیایدا ئاشکرایان کرد کە بەرژەوەندی پاشاکانی ئەورووپا لەوەدایە دوو دڵ نەبن لەگەڕانەوەی پاشای فەرەنسا بۆ دەسەڵاتدارێتی ئەم هەڕەشانەش دەنگدانەوەیەکی بەهێزی لەفەرەنسادا هەبوو هەڵچوونی ڕای گشتی توندتر کرد، چونکە ئەوەی بەدەست خستنە ناو کاروبارە تایبەتییەکانی دەزانی.

بەشداریکردن لە جەنگەکانی دەرەوە:

ئەنجوومەن کاتێ بینی چاری نییە و دەبێ لەجەنگ بەشداری بکات، بۆیە بڕیاری دا هەر کۆچکەرێک نەگەڕێتەوە بۆ وڵاتەکەی ناپاکە و دەست بەسەر موڵکەکانیدا دەگیرێت، هەر کەسێک لە پیاوە ئاینییەکان سوێندی ملکەچی بۆ دەستووری مەدەنی نەخوات لە وڵات دوور دەخرێتەوە.

پاشا ناچاربوو لە (٢٠) نیسان ١٧٩٢زدا، جەنگ دژی نەمسا ڕابگەینێ و (لاڤاییت)ی کردە سەرکردەی گشتی سوپاکانی فەرەنسا و پاشاش جەنگی دەویست بەئومێدی ڕزگاربوون لەشۆڕش و گێڕانەوەی دەسەڵاتداریەتییەکەی. کاتێک پرووسیا پاڵی دایە پاڵ نەمسا (**برۆنسویک**) سەرکردەی گشتی پرووسیا بوو بە سەرۆکی گشتی سوپا هاوبەشەکان کە کۆببوونەوە بۆ هێرشکردنە سەر فەرەنسا. لەدەست پێکردنی

جەنگدا فەرەنسییەکان هەندێ شکستیان بەخۆیانەوە دی، بەڵام کاتێک لەپاریسدا هەرەشەکەی برۆنسویک لەگەلی فەرەنسی (٢٥ی گەلاوێژ) بڵاوبۆوە کە دەیەوێت هەموو نیشانەکانی شۆڕش لەناو بەرێت و پاریس وێران بکات ئەگەر پاشایان یەکێک لە ئەندامانی خێزانەکەی بە ئازار بگەیەنن. خەڵکی وایان زانی پاشا دەستی لەگەڵ دوژمنەکاندایە و پیلانە جەنگییەکانیان بۆ ئاشکرا دەکات. وا ڕێکەوت لەم کاتەدا وەفدێکی پاسەوانی نیشتمانی لەمرسیلیاوە گەیشتە پاریس و سروودی مارسلیزیان دەوت کە ئەفسەر (رۆجیە دی لیل Rouget de Lisile) دایناب‌وو، خەڵکی بەتەواوی گڕ و کڵپەی سەند و شۆڕشگێڕەکان هەلیان بەدەست هێناو سەرکردایەتی خۆپیشاندانێکی گەورەیان کرد و هێرشیان بردە سەر کۆشکی تۆیلری و دەوری پاشایاندا ئەویش خۆی خێزانەکەی پەنایان بردە بەر ئەنجوومەن. خۆپیشاندەرەکان داوای پێویستی لابردنی پاشایان کرد، بەڵام ئەنجوومەن ئەو کارەی وەستاند تا ئەنجوومەنێکی نیشتمانی تازە پێکدێت و ئەویش بەناوی (کۆنگرەی نیشتمانی) ناسرا، بۆ تێڕوانین لە مانەوەی پاشایەتی یان لابردنی. لافاییت هەوڵیدا بەرهەڵستی بڕیارەکەی ئەنجوومەن بکا بۆ ڕزگارکردنی پاشا، بەڵام سووپاکەی ملی بۆ نەداو ناچار رایکرد وکاتێک سوپاکانی دوژمنان چوونە هەرێمی (لۆرین) و گەمارۆی ڤردۆن (Verdun)یاندا، گڕوتینی گەلی فەرەنسا بۆ دوورخستنەوەی مەترسی لەسەر وڵات زیاتربوو و دەستەیەکی جێبەجێ کردن بۆ بەڕێوەبردنی وڵات بەسەرۆکایەتی دانتۆن پێکهات و شارەوانی (پاریس)ی کردە نیشتەجێی خۆی پاش دەرکردنی ئەندامانی ئەنجومەنی شارەوانی تیایدا و ناسرا بە (کۆمۆن).

هەموو دەسەڵاتدارییەکانی وڵاتی کەوتە دەست، هەروەها لێژنەیەکی تایبەتی بەسەرۆکایەتی (مارا) بۆ چاودێری دوژمنانی شۆڕش پێکهێنا و ژمارەیەکی زۆری لێ خستنە بەندیخانەکانەوە.

کاتێک دەنگوباسی کەوتنی ڤردۆن گەیشت و دوژمنان گەیشتنە دەورووبەری پاریس، ژمارەیەک لە بەندکراوەکان نێردران بۆ مەقسەلە (مل پەڕاندن) و بەشێکی تریشیان بە بیانووی پشتگیری دوژمنانەوە لە بەندیخانەکاندا کوژران.

بەڵام دیمۆرییە کە لەسەرکردایەتیدا شوێنی لافاییتی گرتەوە توانی ڕێگەی گەڕانەوە لە سوپاکانی (برۆنسویک) بگرێت ئەویش بە خۆڕاگرتن لە بەرزاییەکانی ڤالمی (Valmy)و سووپای پروسی ناچار کێشایەوە، وە لەبەر ئەوەی لەم کاتەدا پرووسیا خەریکی کێشەی پۆڵەندەبوو لەگەڵ ڕووسیادا، بۆیە هەر دوولایان لەسەر شەڕ ڕاگرتن ڕێککەوتن و بە شێوەیەکی کاتی مەترسی لەسەر فەڕەنسا لاچوو، ئەنجوومەنی یاسادانان ڕۆژی گەیشتنی دەنگوباسی سەرکەوتنەکانی دیمۆرییە، کارەکانی تەواو بوو.

کۆنگرەی نیشتمانی

کۆنگرەی نیشتمانی لە زۆرترین ئەندامە دیار و بەرزەکانی دوو ئەنجومەنەکەی پێشوودا پێکهاتبوو. کاتێک لە ٢٠ی ئەیلولی ١٧٩٢زدا کرایەوە، دوو پارتە سەرەکییەکەی ناو ئەنجوومەن یەعقوبییەکان کە شوێنی خۆیان لەسەر کورسییەکانی سەرەوەی هۆڵەکەدا گرتبوو و بەپارتی شاخ ناسران و ئەوانە پشتگیری ڕژێمی نوێیان دەکرد لەسەروو هەموویانەوە مارا و ڕۆبسبیر و دانتۆن، ئەمجا (گیرۆندییەکان) کەلە (یەعقوبییەکان) کەمتر نەبوون لە پشتگیری بیروباوەڕەکانی شۆڕش و پارێزگاریکردنی، بەڵام میانڕەوتر بوون و ڕقیان لە توندوتیژی و خوێن ڕشتن دەبۆوە.

هەندێک لە ئەندامە بێ لایەنەکانیش هەبوون، بەڵام هەرزوو لەژێر کاریگەری ڕای گشتی چوونە پاڵ پارتی شاخەوە. ئەرکەکانی سەرشانی کۆنگرە زۆربوون، (یەکەمیان تێڕوانینی کێشەی پاشایەتی، پاشان بەرەنگاربوونەوەی جەنگی دەرەوە و کارکردن لە پێناوی چەسپاندنی ئاسایشی ناوخۆ، لەکۆتاییش دانانی دەستوورێکی نوێ بۆ وڵات. لەڕۆژی دووەمی کۆبوونەوەکانیدا کۆنگرە بڕیاری لابردنی ڕژێمی پاشایەتی و ئاشکراکردنی کۆماریدا. بڕیاریدا کە پێویستە پاشا بدرێت بەدادگا بە تاوانی هاوکاری لەگەڵ دوژمنەکاندا دژی مانەوەی فەڕەنسا) و کاتێک لویسی شازدەم بەرامبەر کۆنگرە حوکم درا فەرمانی حوکمەکەی بەلە سێدارە دەکراو لە ٢١ی کانوونی دووەمی ١٧٩٣ز بردیانە بەر (مەقسەلە) و کوشتیان. کاتێک دەنگوباسی پێشکەوتنی سوپاکانی دیمۆرییە لە (بەلجیکا)دا لە ئەنجامی سەرکەوتنیدا لە شەڕی

(**جیماب**) بەسـەر نەمسـاوییەکاندا (٦ی تشـرینی یەکەمـی ١٧٩٣ز) گەیشـت گرۆتینـی گەلـی فەرەنسـا بـۆ شـەڕو کوشـتار بەهێزتـر بـوو، وای لێهـات سـوپاکانی کۆنگـرە بـە بەرگریکـردن لـە نیشـتمانەوە نەوەسـتان، بەڵکـو کەوتنـە کار لـە پێنـاوی ڕزگاری کردنـی نەتەوەکانـی ئەورووپـا. ئەوەبـوو کۆنگـرە ئاشـکرای کـرد کـە هیـچ درێغـی ناکات لـە ناردنـی یارمەتـی بـۆ هـەر گەلێکـ دەیەوێـت لـە فەرمانـڕەوا زۆردارەکانـی ڕزگاری بێـت بەمەرجێکـ وڵاتـە ڕزگاربـووە کـە ئەرکـی بەخێوکردنـی سـوپای فەرەنسـا بگرێتـە ئەسـتۆ. سـوپای فەرەنسـی توانـی (نیس و سـافۆی) لـە پاشانیشـی سـەردینیا بگرێـت، لـە ئەنجامـی ئـەم سـەرکەوتنانەدا بیـردۆزی (**سروشتی**)[٥] هاتـە کایـەوە و فەرمانـڕەوا توندڕەوەکان هێنانەدییـان بـە پێویسـت زانـی).

هاوپەیمانی یەکەمی ئەورووپاو دژی فەرەنسا:

کوشـتنی لویسـە شـازدەهەم لەلایەکـ و دەرکەوتنـی فراوانخـوازی فەرەنسـی کـە سیسـتەمی (هاوسـەنگی هێـزی ئەورووپـی) تێکـدا لەلایەکـی تـرەوە، ڕق و ناڕەزایـی دەوڵەتـە ئەورووپییەکانـی جووڵانـد و بەریتانیـاش لەسـەرەتای سـاڵی ١٧٩٣زدا چـووە پـاڵ نەمسـا و پروسـیا توانـی پەیمانێکـ پێکـ بهێنێـت ئـەم دەوڵەتانـە و هۆڵەنـدە و ئیسـپانیا و سـەردینیا بگرێتـە خـۆی. سـوپای فەرەنسـا ڕووی کـردە شکسـتی کاتێکـ نەمسـاوییەکان سـوپاکانی دیمۆرییەیـان لـە نیرونـدن (Neerwinden) شـکاندو بەلجیکایـان سـەندەوە، دوژمنانـی شـۆڕش ئـەم هەلەیـان قۆزتـەوە و کەوتنە خۆشـکردنی ئاگـری یاخیبـوون لـە کۆمـار و لـە هەرێمـی (لاڤاندییـە) یاخیبوونێکـ دەرکـەوت. و چەند شارێکی تریشی گرتەوە لەوانە (مرسیلیاو تۆلۆن).

---

[٥] سنووری سروشتی: ئەو بیردۆزەیە کە دەڵێت: پێویستە سنووری ئەلب و ناوچەی ڕاین بچنە پاڵ نیشتمانی فەرەنسی لەسەر بنچینەی ئەوەی چەند بەشێکی کۆتن لە فەرەنسادا.

سەردەمی تۆقاندن

یەعقوبییەکان بەرامبەر توندبوونی مەترسی دەرەوە و بەرپابوونی شۆڕشی ناوخۆ وایان بەباش زانی پەنابەرنە بەر حوکمی دیکتاتۆری و بەشێوەیەکی کاتی دەسەڵات بخەنە ژێر دەستی خۆیانەوە. کۆنگرە بڕیاری پێکهێنانی دوو لیژنەی دا.

یەکەمیان: (لیژنەی ئاسایشی گشتی) کە کارەکەی ڕێکخستنی بەرگریکردن لە نیشتمان و زاڵبوون بەسەر دوژمنەکانی شۆڕش لەناوخۆدا بوو.

دووەمیان: (دادگای شۆڕش) کە ئەرکەکەی تاوانبارکردنی هەرکەسێکەکە گومانی ملکەچی لێبکرێت بەرامبەر کۆمار.

فەرەنسا سەردەمی حوکمێکی تۆقاندنی بەخۆوە بینی کە زەبرەکەی پاش ناپاکی دیمۆرییە و هەڵهاتنی بۆ نەمسا توندتر بوو. یەعقوبییەکان دەستیان کرد بەڕیسواکردنی گیرۆندییەکان لە هاوڕێیانی دیمۆرییە و ئەوپەڕی دڵڕەقیان لە کوژاندنەوەی ئاژاوەکانی ناوخۆدا بەکارهێنا تا توانیان بەسەریاندا زاڵ بن و بانگ ڕاهێشتنی یاسای بەزۆر سەربازکردن و بەرزکردنەوەی وزەی جەماوەری فەرەنسی و هەوڵدانەکانی (**کارنۆ**) لە پێناوی ڕێکخستن و پڕچەک کردنی سوپادا، ئەمەش یارمەتی وەستاندنی کشانی سوپای هاوپەیمانەکانی بۆ سەر فەرەنسادا، بەو جۆرە بۆ نیشتمانی فەرەنسا ڕێککەوت لەمەترسی دەرەوە ڕزگاری بێت، بەڵام ئەو سیاسەتە توند و تیژەی یەعقوبییەکان لەسەری ڕۆیشتن بووە هۆی دووبەرەکی لە نێوان سەرکردە شۆڕشگێڕەکان خۆیاندا و هەندێکیان مەیلیان بەلای میانڕەوی دا دەچوو وەکو (دانتۆن) کە پێیان وابوو هیچ پێویستییەک بە فەرمانڕەوایی تۆقاندن نەما، بەڵام (ڕۆبسبیر)و کۆمەڵەکەی وایان دەبینی کە پێویستە لەسیاسەتی تۆقاندن و توندی بەردەوام بن، کۆتایی ئەم دووبەرەکییە ئەوە بوو ڕۆبسبیر بە تەنیا حوکمی گرتە دەست و دوژمنەکانی ناردنە بەر (مەقسەلە) و هەر بەردەوام بوو لەسیاسەتی تۆقاندندا ولەوەدا ئەنجوومەنی شارەوانی پاریس (کۆمۆن) (Commune) یارمەتی دەدا. بەڵام لە دواییدا خۆی لەبەردەم لیژنەی ئاسایشی گشتی و کۆنگرەدا بینیەوە و فەرمانی لەسێدارەدانی درا و نێردرا بۆ مەقسەلە. لە ئەنجامی ئەم ناکۆکییەدا ژمارەیەکی زۆر لەسەرکردەکانی شۆڕش تیایدا چوون سەرەڕای ژمارەیەکی گەورە لە دوژمنانی شۆڕش و ئەوانەی تاوانبارکران بەکۆنەپەرستی و خیانەتکاری.

کۆتایی سەردەمی تۆقاندن:

بەمردنـی رۆبسـبیر فەرمانڕەوایـی تۆقانـدن کۆتایـی هـات. ئەندامـە میانڕەوەکانـی کۆنگـرە زاڵبـوون، بۆیـە کۆنگـرە لێژنـەی ئاسایشـی گشـتی و دادگای شۆڕشـی لابـرد، هەروەهـا یاسـا نائاسـاییەکانی نەهێشـت، و لێبووردنـی گشـتی دەرکـرد بـۆ بەندکـراوە سیاسـییەکان و کەوتـە ئامادەکردنـی دەسـتوور، بـەڵام لایەنگرانـی رۆبسـبیر خراپـی بـاری ئابووریـان بەهـەل زانـی و خۆپیشـاندانێکیان رێکخسـت و جەمـاوەری راپەڕیـو هێرشـیان بـردە سـەر هۆڵـی کۆنگـرە، بەڵام کۆنگـرە توانی بەسـەر دوژمنەکانیدا زاڵبێت و بزووتنەوەکەیانـی کوژانـدەوە. رزگارکردنـی ئەندامانـی کۆنگـرە و بـڵاوە پێکردنـی خۆپیشـاندەرەکان دەگەڕێتـەوە بـۆ ئەفسـەر ناپلیـۆن کـە ئەرکـی پاراسـتنی کۆنگرەی پـێ سـپێردرابوو، کـە بەبـێ سـڵەمینەوە خۆپیشـاندەرەکانی دایـە بـەر رێژنـەی ئاگـر و نزیکـەی دووسـەدی لێکوشـتن.

کارەکانی کۆنگرەی نیشتیمانی:

پـاش تەواوبوونـی سـەردەمی تۆقانـدن کۆنگـرە خەریکـی دانانـی دەسـتوورێکی نـوێ بـوو بـۆ وڵات بـە دەسـتووری سـاڵی سـێیەم لـە سـاڵی ١٧٩٥ز هێنایـەدی و دواتـر ئاشـکرای کـرد کـە کاری تـەواو بـوو.

نکوڵـی ناکرێت کـە کۆنگـرەی نیشـتیمانی گەلێـک خزمەتـی پێشـکەش بـە فەڕەنسـا کـرد (کـە سـەرەڕای رزگارکردنـی وڵات لـە مەترسـی دەرەوە و زاڵبوونـی بەسـەر شۆڕشـەکانی ناوخـۆدا و پارێزگاریکردنـی لـە بیروباوەڕەکانـی شـۆڕش و کۆمـار). لەگـەڵ ئـەو کۆسـپ و تەگەرانـەی دەوریـان دابـوو، کەچـی توانـی گەلێـک چاکسـازی بـە ئەنجـام بگەیەنـێ لـە بـواری کۆمەڵایەتـی و ئابوورییـەوە لەوانـە **(یاسـای مەدەنـی فەڕەنسا دانـا، مۆزەخانـەی لۆڤـەری لـە پاریـس دامەزرانـد، گەلێـک فێرگـەی بـاڵ دروسـت کـرد، بـەزۆر خوێندنـی چەسـپاند، وسیسـتەمێکی نوێـی بـۆ پێـوان و کێشـان دانـا، ئەویـش رژێمـی دەیـی یـان مەترییـە کـە تائێسـتاش کاری پێدەکرێـت، لەگـەڵ چەندیـن چاکسـازی دیکـەدا).**

حکومەتی بەڕێوەبردن

دەسەڵاتی یاساداناتی نوێ بەپێی دەستووری ١٧٩٥ز (دەستووری ساڵی سێیەم) لە دوو ئەنجوومەن پێکهات:

یەکەمیان: ئەنجوومەنی نوێنەران یان (ئەنجوومەنی پێنج سەدی) و ژمارەی ئەندامەکانی پێنج سەد ئەندام بوو کە بەکاروباری یاسادانان هەڵدەستان.

ئەویتریان: ئەنجوومەنی پیران بوو کە ژمارەی ئەندامەکانی٢٥٠ئەندام بوو کە تەمەنیان لە ٤٠ ساڵی کەمتر نەبوو، کارەکەشی بژارکردن و چەسپاندنی یاساکان بوو.

بەڵام دەسەڵاتی جێبەجێکردن درا بە ئەنجوومەنێکی پێنج ئەندامی کەناسران بە بەڕێوەبەرەکان کەلە کۆبوونەوەیەکی هاوبەشدا هەردوو ئەنجوومەنەکە هەڵیان دەبژێرن و هەموو ساڵێک ئەندامێکیان بە هەڵبژاردن لێ دەگۆڕێت. ئەم ئەنجوومەنی بەڕێوەبردنە وەزیرەکان دادەنێت و بەرامبەری لێپرسراو دەبن و یاساکان جێبەجێ دەکات و فەرمانبەرە گەورەکان و سەرکردەکانی سوپا دادەنێت، لە دەقێکی دەستوورەکەدا هاتبوو کە دەبێت دوو لەسەر سێی دەسەڵاتی یاسادانان لە خولی یەکەمیدا لە ئەندامەکانی کۆنگرە بێت بۆ پاریدەی مانەوەی حوکمی کۆماری و ڕزگارکردنی وڵات لە دەسەڵاتداریەتی توندڕەوەکان یان کۆنەپەرستەکان.

ئەو بارودۆخەی حکومەتی بەڕێوەبردنی پێدا تێپەڕی سەخت بوو، باری ئابووری وڵات و دارایی حکومەت بەشێوەیەکی تایبەتی بەرەو تێکچوون دەڕۆیشت جەنگی دەرەوە هێشتا هەر بەردەوام بوو. حکومەتیش هەموو کۆششێکی تەرخان کردبوو بۆ وەدەستهێنانی سەرکەوتن لە جەنگەکانی دەرەوە. (کانۆ) کە بەرێکخەری سەرکەوتن ناسراوبوو، دیارترین و بەتواناترین ئەندامەکانی حکومەتی بەڕێوەبردن بوو و بەردەوام بوو لە ئامادەکردنی سوپا کاتێک حکومەت بڕیاریدا هێرش بەرێتە سەر نەمسا لە ئیتاڵیادا و سوپایەکی بۆ ئەو مەبەستە ئامادەکرد (ناپلیۆن پۆناپارت) بۆ سەرکردایەتی کردنی هەڵبژارد. کە پێشتر سوپای بەریتانیای بەرپەرچ دایەوە کە لە ساڵی ١٧٩٣ز کاتێ بەندەری (تۆلۆن)یان گەمارۆ دابوو،لە بەرگریکردنی لە کۆنگرەی نیشتیمانی ساڵی ١٧٩٥ز ڕۆڵی کارای هەبووە.

ناپلیۆن سەرکردایەتی سوپای کرد لە چیاکانی (ئەلب) و سوپای سەردینیای شکاند و بەسەر (تۆرینۆ)ی پایتەختیدا کشاو پادشاکەی ناچارکرد شەڕی لەگەڵ ڕابگیرێت و واز لە سافۆی ونیس بێنێت بۆ فەرەنسا، پاشان ناپلیۆن لە ڕووباری (پۆ) پەڕیەوە و دەشتەکانی (لۆمباردیا)ی لە سوپاکانی نەمسا داگیرکرد و چووە (میلانۆ)وە وهەردوو میری (بارما)و(مۆدینا) سەریان بۆ شۆڕکرد، هەروەها (پاپا)ش کەوازی لە هەندێک ویلایەتەکانی ئیتاڵیا هێنا بۆ فەرەنسا و ناپلیۆن دەستی کرد بە پێشکەوتن بەرەو (ڤیەننا)، ئەوەش نەمسای ناچارکرد **پەیمانی (کۆمبۆفۆرمیۆ)**لە ١٧ تشرینی یەکەمی ١٧٩٧ز داببەستێت و بەگوێرەی ئەم پەیمانە نەمسا دانی بەوەدانا، ڕووباری ڕاین سنووری فەرەنسا بێت و وازی لە زەویە نزمەکان نەمسا و دوورگەکانی ئەیۆنیا هێنا، هەروەها لە میلانۆش بەرامبەر کۆماری بوندقییە کە بخرێتە پاڵ نەمسا، هەروەها دانی بەو گۆڕانکاریانەدا هێنا کە ناپلیۆن لە باکووری ئیتالیادا کردبووی. بەم جۆرە پەیمانبەستنی یەکەمی دژی کۆماری فەرەنسی لەناوبرد.

هێرشی فەرەسا بۆ سەر میسر

تەنیا بەریتانیا مابووە دژی فەرەنسا چەکی هەڵگێشابوو، حکومەتی بەڕێوەبردن بڕیاریدا، بۆ لێدانی بەریتانیا هەلێکی باش وەدەست بێنی. کاتێک شۆڕشی ئیرلەندی ساڵی ١٧٩٨ز بەرپابوو، هەوڵیدا یارمەتی بدات، بەڵام نەیتوانی جارێکی تریش هێرشێکی بۆ لێدانی بەریتانیا ڕێکخست، بەڵام بەهۆی هێزو تواناکانی کەشتیگەلی بەریتانیا لە دەریادا نەیتوانی بەریتانیا داگیربکات. حکومەتی بەڕێوەبردن بیری کردەوە کە باشترین هۆ بۆ لێدانی بەریتانیا داگیرکردنی میسرە، بەمەش هەڕەشە لەڕێگای هاتوچۆی ئیمپراتۆریەتی بەریتانیا بۆ هیندستان دەکات، لەگەڵ ئەوەشدا میسر لەلایەن مەمابیوکانەوە حوکم دەکرا و بەناویش هێشتا لە ژێر دەسەڵاتی سوڵتانی عوسمانی دابوو، سەرکردایەتی هێرشەکە درا بە ناپلیۆن بۆناپۆرت ساڵی ١٧٩٨ کە ناوبانگی لە داگیرکردنەکانی ئیتاڵیا دەرکردبوو، بەڵام هێرشەکە شکستی هێناو نەیتوانی هیچ کام لە ئەنجامەکانی بەدی بهێنێ، بۆیە ناپلیۆن سوپاکەی لەمیسر بەجێهێشت و خۆیشی بەنهێنی گەڕایەوە فەرەنسا بۆ ئەوەی کوتادەیەک ئەنجام بدات دەسەڵات بگرێتە دەست.

بەشی دووەم

ناپلیۆن پۆناپرت

١-ژیانی:

ناپلیۆن پۆناپۆرت لە شاری (ئەجاکسیۆ)ی پایتەختی دوورگەی کۆریسکا لە ١٥ەی ئابی ساڵی ١٧٦٩ز دا لە دایک بووە، بە فەرەنسی لەدایک بووە، چونکە فەرەنسا ئەم دوورگەیەی پێش لەدایک بوونی کڕیبوو. ناپلیۆن لە فەرەنسا خوێندوویەتی و لەبیرکاری و هونەری جەنگیدا سەرکەوتوو بووە و بە پلەی مولازمی دووەم دەرچووە، بیرباوەڕەکانی (جان جاک ڕۆسۆ) و شۆڕشی فەرەنسی کاری تێکردوون و هاوکاری لەگەڵ پارتی (یەعقوبیەکانیدا) کردووە، ڕەنگە ئەوەش بەهۆی حەزی خۆدەرخستن بووبێت نەک بڕواهێنان بە بیروباوەڕەکانی شۆڕش و دڵسۆزی بۆ ڕاکان بووبێت و لەگەمارۆدانی (تولۆن) دا ناوبانگی دەرکرد، لە ساڵی ١٧٩٦ز دا (جۆزفین)ی خێزانی یەکێک لە سەرکردە کوژراوەکانی سوپای فەرەنسی هێنا و ئەویش یارمەتیدا لە ناسینی یەکێک لە سەرکردەکانی حکومەتی بەڕێوەبردندا.

٢- ناپلیۆن پۆناپرت (کۆنسۆلی یەکەم)

هاوپەیمانی دووەمی ئەورووپا دژی فەرنسا:

ناپلیۆن لە میسر بوو کاتێک هەڕەشەی دەوڵەتە ئەورووپییەکان دژی فەرەنسای بیست، کە هاوپەیمانەکان هاوپەیمانیەتی دووەمیان پێکهێنا لە بەریتانیا و نەمسا و ڕووسیا بە خێرایی گەڕایەوە، توانی کوتادەیەک (هەڵگەڕانەوەیەک) لە ناو حکومەت بەڕێوەبردن بەرپا بکات لە ساڵی ١٧٩٩ز دا لە کاتێکی وا لەباردا خۆی بکاتە فەرماندەیەکی هەرەبەرز.

دەستووری کۆنسوڵییەت:

پاش ئەوە دەستوورێکی دانا و تیایدا کۆماری ئاشکرا کرد و خۆی بووە کۆنسوڵی یەکەم، بەڵام بەپێیی دەقی ئەم دەستوورە حکومەت لە (سێ کۆنسوڵ) و **ئەنجومەنێکی پیران** پێکدێت کە پێدێت کە کۆنسوڵی یەکەم ئەندامەکانی دادەنێت. ئەنجومەنی یاساکان دەکۆڵێتەوە بۆ ئەوەی دەنگیان لەسەر بدات و ئەنجوومەنی یاسادانان دەنگ لەسەر ئەو یاسایانە دەدات بۆ ئەوەی لێی بکۆڵێتەوە، کاری ئەنجومەنی پیران بریتییە لە چاوخشاندنەوە دەستووریەتی ئەو یاسایانە.

بەڵام پێشنیاری یاساکان لە دەسەڵات کۆنسوڵی یەکەمەوە، وادەردەکەوێت شێوەی ئەم حکومەت لەسەر بنچینەی هەڵبژاردنی گەلەوە دامەزرێت، بەڵام ڕاستییەکەی لە ئەنجامدا لە دەستی کۆنسوڵی یەکەمدا کۆبۆتەوە، هەروەها وای لێهات کە باڵ بکێشێت بەسەر بەڕێوەبردن و سیاسەتی دەرەوە و سەرکردایەتی سوپاشدا.

لە ناوبردنی پەیمانبەستنی دووەم:

ناپلیۆن خۆی تەرخان کرد بۆ ڕووبەڕووبونەوەی هاوپەیمانی دووەم، و توانی ڕووسیا والێبکا، کە لەو هاوپەیمانیەتی بکشێتەوە هاریکاری لەگەڵ ئەو و پروسیا و سویدا بکا بۆ بەگژداچوونەوەی بەریتانیا، بەو شێوەیە ناپلیۆن توانی ئامادە و دەستخاڵی ببێ بۆلێدانی نەمسا، ئیتاڵیای داگیر کردوو، لە **شەڕی مارنگۆ** (Marengo) حوزەیرانی ساڵی ١٨٠٠ز دا .

بەسەر نەمسا سەرکەوت و ناچاری کرد کە **ڕێکەوتنی لونڤیل** (Luneville)ی لەگەڵ ببەستێ کە دانی بەبەندەکانی **پەیماننامەی (کۆمبۆفۆرمیۆ)** دا نەیتوانی لە دەریادا بەسەری زاڵبێت، هەروەها بەریتانیاش دیسان نەیتوانی لەوشکانیدا ناپلیۆن بشکێنێت و لەبەر ئەوە هەردوولا لەم ناکۆکییەدا بێزاربوون، بۆیە پەیماننامەی ئاشبوونەوەیان لەساڵی ١٨٠٢زدا بەست کەپێی دەوترێت **پەیماننامەی ئەمیان** (Amien) بەپێی ئەم پەیماننامەیە بەرتانیا پەیمانی دا شوێنە داگیرکراوەکان کەلەکاتی جەنگدا دەستی بەسەریاندا گرتبوو بیگێڕێتەوە بۆ فەڕەنسا، جگە لە هەردوو دوورگەی سیلان لە (ئاسیا) و ترینیداد لە (ئەمریکا)، و واز لە ماڵتەش بێنێت بۆ دانیشتوانی، بەڵام ئەم دوورگەیە لە ڕاستیدا هەر بەدەستی بەریتانیا مایەوە و ئەوەش لە هۆکانی ئەو ناکۆکییە بوو کە دواتر لە نێوان بەریتانیا و ناپلیۆندا پەیدا بوو.

٢- کردارەکانی ناپلیۆن

ناپلیۆن لەکاتی کونسوڵیەتی یەکەمی لە سەردەمی ئیمپراتۆرییەتیدا گەلێ کاری گرنگی ئەنجامدا بەتایبەتی پاش پەیماننامەی ئەمیان وە، دەتوانین ئەم کاروکردەوانە لەمانەی خوارەوەدا کورت بکەینەوە:

یەکەم: ناپلیۆن بەردەوام بوو لە بڵاوکردنەوەی بیروباوەڕەکانی شۆڕشی فەرەنسی، لەکاتی جەنگەکانیدا وڵاتەکانی بەناوی (**ڕۆڵەی شۆڕش**)ەوە دەگرت و بیروباوەڕەکانی بڵاودەکردەوە، ئەوەش یاریدەیدا هەڵستێت بە ڕزگارکردنی ئەو شوێنانەی لە ئەورووپادا کە هێشتا شوێنەواری سەدەکانی ناوەڕاستی لێ مابوو.

دووەم: ناپلیۆن بایەخی بەڕێکخستنی حکومەت و بەڕێوەبردندا و هەموو دەسەڵاتەکانی دەوڵەتی بەرپرسیار بەرامبەر بەڕێوەبەرایەتی ویلایەت دانا. ناپلیۆن خۆی ئەو بەڕێوەبەرانەی دادەنا، واتە ناپلیۆن سەرۆکەکانی دادەنێت و ئەوانیش کارگێڕی تر دادەنێت، بەو شێوەیە جۆرە هەرەمێک کە پێکدێت ناپلیۆن لە پۆپەی دایە.

سێیەم: ناپلیۆن گرنگی بەکاروباری دارایی دا و توانی داهاتی حکومەت بەڕێکخستنی کۆکردنەوە باجەکان زیاد بکات و لە دەستی ئەو فەرمانبەرانە بدات کە بەخراپی دەسەڵاتی داراییان بەکارهێناوە، ڕۆڵی هەبوو لە دامەزراندنی (**بانکی فەرەنسا**) ساڵی ١٨٠٠ز کەبە بەهێزترین دام و دەزگای داراییەکانی جیهان دادەنرێت، چاکەی ئەم دامەزراندنەش بۆ ئەم دەگەڕێتەوە.

چوارەم: ناپلیۆن توانی لەگەڵ (پاپا) دا ڕێک بکەوێت، و پەیوەندی لە نێوان ئەو و دەسەڵاتی ڕامیاریدا دیاری بکات پاشئەوەی لە کاتی شۆڕشی فەرەنسادا خراپ ببوو، ئەویش بەبەستنی **ڕێککەوتنی کۆنکۆردات** (Concordat) ساڵی ١٨٠١ز، کە پاپا دانی نا بەدەست بەسەراگرتنی موڵکەکانی کڵێسەو داخستنی دێرەکان لەلایەن حکومەتی فەرەنساوە بەمەرجێک حکومەتی فەرەنسا لە خەزێنەی دەوڵەت مووچە بەپیاوانی ئایینی.

پێنجەم. هەروەها ناپلیۆن گرنگی بە چاککردنی دادوەریدا، سیستەمی دادوەری لە فەرەنسادا شێواز بوو، گەلێک سیستەمی جیاجیا هەبوون کە پاشماوەکانی

سەردەمی پێش شۆڕش بوون. ناپلیۆن لێژنەیەکی دادوەری ڕاسپاردنی بۆ دانانی یاساکانی مەدەنی گشتی کە لەساڵی ١٨٠٤زدا دەرچوو پێی دەوترا **یاسای ناپلیۆن** (Co de Napoleon) کە ئەم یاسایانە گرنگترین بیروڕاکانی شۆڕشی فەرەنسی لە خۆگرتبوو و هەندێک لە نەتەوەکانی تری ئەورووپا سوودیان لێوەرگرت.

شەشەم: هەروەها ناپلیۆن گرنگی بە چاکسازییە گشتییەکان دا بە تایبەتی کردنەوەی ڕێگای هاتووچۆ وشککردنی زەلکاوەکان و دروستکردنی پرد و کردنەوەی جۆگەی ئاودێری و دروستکردنی کۆشکی نایاب و قەشەنگ، گرنگی بەکاروباری زانیاریدا. هانی خوێندنی زمانی فەرەنسی و زانیاری دا و خانەی باڵای مامۆستایانی دامەزراندن بۆ پێگەیاندنی مامۆستا بۆ فێرگە گشتییە فەرەنسییەکان و فێرگە سەرەتایی و باڵاکانی خستە ژێر چاودێر حکومەت.

٤- ئیمپراتۆریەت

ناپلیۆن بوو بە فەرمانڕەوای فەرەنسا و زۆری نەمابوو ببێتە ئیمپراتۆر تەنیا ناوەکەی نەبێت و ئەوەش لە ساڵی ١٨٠٤ زدا بۆی ڕەخسا کاتێک ئەنجوومەنی پیران ئەو نازناوەی پێبەخشی، ئەمجا لە هەڵبژاردنێکی گشتییدا گەلی فەرەنسی بڕیاری لەسەر ئەوە داو ئاهەنگێکی تاج لەسەر نان لە کڵێسەی نۆتردام سازدراو پاپا ئامادەی بوو، بەڵام ناپلیۆن خۆی تاجەکەی بەرزکردەوە و لەسەری خۆی نا بەو جۆرە بەنازناوی (ئیمپراتۆریەتی ناپلیۆنی یەکەم) ناسرا.

ناپلیۆن ڕاگەیاند ڕایگەیاند کەبە پێی بیروباوەڕەکانی شۆڕشی فەرەنسا هەڵسوکەوت دەکات و بیروباوەڕەکانی شۆڕش (**ئازادی و برایەتی و یەکسانی**) بەسەر هەموو زمانێکەوە بوو و ئاڵا ڕەنگاوڕەنگە شێگۆشەییەکە بە ئاڵای دەوڵەت مایەوە، بەڵام هەندێک لە ڕواڵەتەکان گۆڕدران کە ڕۆژمێری خۆری (هەتاوی) کاری پێکرایەوە لە جیاتی ڕۆژمێری شۆڕش و نازناوی (میسۆ) شوێنی (هاونیشتمانی) گرتەوە، بەڵام لە ڕاستیدا ڕژێمی حوکم گەلێک گۆڕانی بەسەر داهات، ئەوەبوو ڕۆژنامەکان چاودێریان خرایە سەر، گەل کەوتە ژێر چاودێری، تاوای لێهات ناپلیۆن بوو بە فەرمانڕەوایەکی ستەمکار زیاتر لەستەمکاری بنەماڵەی بۆربۆن.

ناپلیۆن سەردەمی کۆنسۆلیەتی لە چاکسازییەکانی ناوخۆ و بەهێزکردنی فەرەنسادا بەسەر برد، بەڵام بەدەسەڵاتداریەتی بەسەر فەرەنسادا ڕازی نەبوو، بەڵکو ویستی دەست بگرێت بەسەر هەموو وڵاتەکانی ئەوروپادا، و ئەم بەرزەفرییەی کاتێک دەرکەوت کە بوو بە ئیمپراتۆر، هەمیشە خۆی بۆ جەنگ ئامادەدەکرد هەموو دەرامەتەکانی فەرەنسا و دەوڵەتە ژێر دەستەکانی لە پێناوی هێنانەدی ئامانجە فراوانەکانیدا بەکاردەهێنا ویڕای ئەوەی گەلی فەرەنسا ئارەزووی لە ئاشتی و دوورکەوتنەوە لە جەنگ بوو، چونکە هیچ سوودێکی تیادا نەدەبینی.

٥- جەنگەکانی ناپلیۆن

پەیماننامەی (ئەمیان) کە لەنێوان بەریتانیا و ناپلیۆندا بەسترا تەنیا ئاگربەستێک بوو دوو ساڵی خایاند، چونکە لەو ماوەیەدا هەردوولا خۆیان بۆ جەنگ ئامادە دەکرد، بەڵام ناپلیۆن ئامانجەکانی گەورەتر بوو، دەسەڵاتی گەیشتە زەوییە نزمەکان و ڕاین و ئیتاڵیا ودەستی گرت بەسەر ڕووباری میسسیپی لە ئەمریکادا. بەریتانیا لە بەهێزی فەرەنسا و فراوانبوونی دەسەڵاتی مەترسییەکانی زیاتربوون و هەستی کرد بازرگانی و داگیرگەکانی لەمەترسیدان.

ئەم هۆیانە دووبارە جەنگی نوێ کردوە و بەریتانیا ساڵی ١٨٠٤ز جەنگی دژی فەرەنسا هەڵگیرساند و ناپلیۆنیش ئەمەی پێخۆش بوو و هەوڵیدا لە پێناوی هێنانەدی ئامانجەکانیدا بەریتانیا لەناوبەرێت. ناپلیۆن لەپێشەوە ویستی دوورگەکانی بەریتاینا بگرێت و بۆ ئەو مەبەستە بە یارمەتی ئیسپانیا (کە دەست بەسەر پورتوگاڵدا بگرێت) هێرشێکی ئامادەکرد، بەڵام کەشتیگەلی بەریتانی تەفر و تونای کرد و پرۆژەکەی بۆ داگیرکردنی دوورگەکانی بەریتاینا شکستی هێنا.

هاوپەیمانی سێیەمی ئەوروپا:

لەم کاتانەدا لە بەریتانیا **ولیەم پت** (Willam pitt) هاتە سەر حوکم کە بەناوبانگ بوو بەدوژمنایەتی ناپلیۆن و توانی بەرەیەک لە بەریتانیا و نەمسا رووسیا و سوید لە دژی فەرەنسا پێکبێنێت لە ساڵی ١٨٠٥ز کەبە هاوپەیمانی سێیەم) ناسرا، بەڵام ناپلیۆن وازی لە داگیرکردنی بەریتانیا هێناو رووی کردە کوشتاری دوژمنەکانی لە ئەوروپادا، لەگەڵ نەمسادا جەنگاو لەشەڕی (**ئولم**) دا بەسەریدا سەرکەوت و بەسەریەرزی لە تشرینی یەکەمی ساڵی ١٨٠٥ز چووە ڤێناوە، بەڵام بەریتانیا لەهەمان کاتدا بەرهەڵستی ناپلیۆنی لە دەریادا دەکرد و (لۆردنلسۆن) بەسەر کەشتیگەلەکەیدا لە جەنگی (**ترافلگار**) (trafulgar) زاڵبوو لێدانێکی کوشندەی لە هەردوو کەشتیگەلی فەرەنسی و ئیسپانی دا، لەم شەڕەدا لۆرد نلسۆن کوژرا پاش ئەوەی کەشتیگەلەکەی سەرکەوتنی بەدەست هێنا.

ئینجا ناپلیۆن بەردەوام بوو لەبەرهەڵستی کرد دوژمنەکانی لە ئەوروپادا و لە (**جەنگی ئوسترلیتز**)دا (Austerlitz) بەسوپاکانی فەرەنسیس دووەمی ئیمپراتۆری نەمسا و ئەسکەندەری یەکەمی قەیسەری روسیا گەیشت. لە کانونی یەکەمی ساڵی ١٨٠٥ز دا ناپلیۆن ئەم جەنگە لەو شکانیدا بردەوە، کە نەمسا ناچار هاوپەیمانیەتی سێیەم کشایەوە پاش ئەوەی هەمووی دەسەڵاتێکی دۆڕاند ودانی بەناپلیۆندا نا وەکو پادشایەک بەسەر ئیتاڵیا. پروسیاش چووە پاڵ هاوپەیمانیەتی سێیەم، هەروەها هانۆڤەری دەست نەکەوت کە ناپلیۆن پەیمانی پەیدابوو، لەبەر ئەوە ناپلیۆن لەگەڵیدا جەنگا و لە (**جەنگی یینا**) سوپای فردریک ویلیەمی

سێیەم پادشای پروسیای لە تشرینی یەکەمی ١٨٠٦ز دا بەسەریدا سەرکەوت و (**پەیمانبەستنی تلست**) (tilist) لە نێوان ناپلیۆن و ئەسکەندەردا بەسترا و ئەسکەندەر لەکاتی وتوێژدا کەوتە ژێر کاریگەری ناپلیۆنەوە و هەردوو لایان لەسەر جەنگی بەریتانیا رێککەوتن و ناپلیۆن پەیمانیدا دەستی ئەسکەندەر لە فینلەندە و دەوڵەتی عوسمانی واڵا بکات بەرامبەر پەیماندانی ئەسکەندەر کە بچێتە پاڵ ناپلیۆن بۆ رووبەڕووبونەوەی بەریتانیا و گەمارۆی بدەن، ناپلیۆن توانی هاوپەیمانیەتی سێیەم تێک بشکێنێت و کەس لە جەنگدا لەگەڵیدا نەمایەوە، بێجگە لە بەریتانیا و سوید نەبێت، بەڵام سوید هێرشێکی فەرەنسی لە دانیمارکەوە و یەکێکی رووسی لە فنلەندەوە کرایە سەر، ناچار بوو رێککەوتنێکیان لەگەڵدا ببەستێت و پەیوەندی بازرگانی لەگەڵ بەریتانیا بپچڕێنێت.

گەمارۆدانی کیشوەری:

کەس نەمابوو چەک بەڕووی ناپلیۆندا بەرزبکاتەوە بێجگە لە بەریتانیا کە هێشتا لە دەریادا بەرهەڵستی دەکرد. ناپلیۆن هەموو سەرکەوتنەکانی لە وشکانیدا بەدەست هێنا، بەڵام نەیتوانی لە دەریادا بەریتانیا بشکێنێت، لەبەر ئەوە بیریکردەوە بەرهەڵستی بەریتانیا بکات بەسەپاندنی گەمارۆ بەسەریدا و پچڕاندنی پەیوەندی بازرگانی لەگەڵ وڵاتە ئەوروپیەکانی تر، چونکە هێزو توانای بەریتانیا بەندە بە پیشەسازی و بازرگانی لەگەڵ ئەوروپا و داگیرگەکاندا، ئەگەر ناپلیۆن توانی رێ لەکەلوپەلی بەریتانیا بگرێت نەیەتە ئەوروپا و نەهێڵێت کەرەسە سەرەتاییەکانی بگاتێ، ئەوا پیشەسازی حکومەتەکەی ریسوا دەکات. حکومەتەکەش ناچار داوای رێککەوتن دەکات، ئەو کاتە ناپلیۆن چۆنی بوێت مەرجەکانی بەسەردا دەسەپێنێت. ناپلیۆن دەستی کرد بەچەسپاندنی ئەم پرۆژەیە کە ناسرا بە (گەمارۆدانی کیشوەری) و لە تشرینی دووەمی ساڵی ١٨٠٦زدا مەرسوومەکان بەرلینی بڵاوکردەوە بۆ جێبەجێکردنی گەمارۆکە و دابڕینی بازرگانی بەریتانیانی و بەندەرەکانی ئەوروپا بەڕووی کەشتییەکانی بەریتانیا داخران ، ناپلیۆن بڵاوی کردەوە کە هەر کەلوپەلێکی بەریتانی لە وڵاتە ژێر دەستەکانی خۆیدا ببینرێت دەستی بەسەر دادەگیرێت یان

دەسـوتێنرێت، بـەڵام بەریتانیـا وەڵامـی کردەوەکـەی ناپلیۆنـی دایـەوە بەدەرکردنـی چەند بڕیارێک لە دەقەکەیاندا هاتووە (کە پێویستە هەرکەشتییەک بازرگانی لەگەڵ فەرەنسـادا بکات بگیرێت)، بەو جۆرە نەیهێشت بەرهەمە پیشەسـازییە بیانییەکانی بۆ بچێت، لەبەر ئەوەی فەرەنسـا و ئەورووپـا جـارێ بزوتنەوەیەکـی پیشەسـازییان تیـادا دروست نەبوو بوو، کارێکی زۆری کردە سـەریان و یارمەتیـدەری سـەرنەکەوتنی ناپلیـۆن بوو لـە بەجێهێنانـی پـرۆژەی گەمارۆدانـی کیشـوەریدا.

٦- هێرش بۆسەر رووسیا

گیانـی ڕاپەریـن دژی ناپلیـۆن بەیەکجـاری دەرنەکـەوت تـا بەتەواوەتـی پەیوەنـدی نێوان ئـەو و ئەسکەندەر تێکنەچوو. ناپلیـۆن مەبەستی بـوو جێبەجێکردنـی گەمـارۆدا کیشـوەریەکەی دژی بەریتانیـای بۆی بچێتـە سـەر، ئـەو پەیمانـەی کـە بە ئەسـکەندەری دابـوو دەربـارەی پۆڵەنـدا و سـوید نەیبـردە سـەر، ئـەوەی ئـەم پەیوەندییانـەی زیاتـر گرژتـر کـرد ئـەو زیانانـە بـوو کـە لـە رووسیا کەوت لـە ئەنجامـی گەمارۆدانی کیشـوەری، وای لەگەڵـی رووسـیا کـرد لـە سیاسـەتی قەیسـەر نـارەزا بـێ، ئەمیـش ناچـار بـوو باشـگەز ببێتـەوە و دەرگای بازاڕەکانـی وڵاتەکـەی بـەرووی بازرگانـی بەریتانـی بکاتـەوە، ئـەم کارەش ناپلیۆنـی تووڕەکرد بەکردەوەیەکـی دوژمنکارانـەی دژ بەخـۆی دانـا. لەبـەر ئـەوە ناپلیـۆن سـاڵی ١٨١٢ز خـۆی بـۆ هێرشـی سـەر رووسـیا ئامادەکـرد و سـوپایەکی لـە فەرەنسـا و نەمسـا و پروسـیا و ئیتاڵیـا و پۆڵەنـدە کۆکـردەوە و ژمـارەی سـەربازانی هێرشـەکە لـە ٦٠٠،٠٠٠ سـەرباز تێپـەڕی. ناپلیـۆن لـە حوزەیرانـی ١٨١٢زدا هێـری بـردە سـەر رووسـیا، بـەڵام قەیسـەری رووسـیا بڕیایـدا لـە شـەڕێکی رووبـەڕوودا خـۆی لـە ناپلیـۆن نـەدا، بەڵکـو کشـانەوەی بـە چاکترزانی بەرامبـەر دوژمنەکەی ناڕایکێشـی بەرەو نـاوەوە تادەگاتـە دەشـتە سـارد و سڕەکانی رووسـیا. ناپلیـۆن هیـچ بەرهەڵسـتێکی وای نـەدی شـایەنی باسـکردن بێـت بـەرەو نـاوەوە کشـا تـا گەیشـتە مۆسـکۆ و ئـەو شـەوەی گەیشـتە مۆسـکۆ شـارەکەی سـووتاندی و زۆربـەی بەرهەمـە خواردەمەنییەکانـی فەوتانـد و سـووتاندنەکە بـووە مایـەی ڕق و قینـەی جوتیارانـی رووسـی بەرامبـەر ناپلیـۆن و لـە بەرامبـەر کەمـی خواردەمەنـی و سـەرمادا نەیتوانـی زسـتان لـەوێ هەڵبـکات و ناچـار

بکێشێتەوە، ئەم کشانەوە گەورەترین کارەسات و ناهەموارترین شکاندن بوو مێژووی بینیبێتی و ئەوەبوو سوپا کشاوەکە ئازاری سەرما و برسێتی زۆری چەشت و ناچار بوو چی لە ڕێگای بوایە تالانی دەکرد و بەوە بوو بەگاڵتەجاری دانیشتوان و بەدەیان هەزاریان لەڕێگای گەڕانەوەدا مردن و ناپلیۆنیش لەم هێرشەدا نزیکەی نیو ملیۆن سەربازی لە دەست چوو.

هاوپەیمانی چوارەمی ئەوروپا:

قەیسەری ڕووسیا تەنیا بەشکاندنی ناپلیۆن ڕازی نەبوو، بەڵکو بڕیاریدا بەردەوام بێت لەڕواناتیدا و بە تەواوی لەناوی بەرێت بەریتانیا و پروسیا و سوید لەگەڵیدا ڕێککەوتن و هاوپەیمانیەتی چوارەمیان بەست، بەڵام ناپلیۆن هەوڵیدا گەلەکۆمەکی دوژمنەکانی لەناوبەرێت و هەندێک سەرکەوتنی لەچەند شەڕێکدا وەدەست هێنا و نەمسا لەلای دوژمنەکانی هەوڵی بۆدا ببێتە ناوبژکەریان و ڕێکەوتنێکی گونجاو ببەستن، بەڵام لەوەدا سەرنەکەوت، چونکە ناپلیۆن بە سەرکەوتنێکی یەکلاکەرەوە نەبێت بەسەر دوژمنە ڕازی نەبوو. بۆیە نەمساش چووە پاڵ هاوپەیمانیەتی چوارەم و جەنگی لە نێوان ناپلیۆن و هاوپەیمانیەتی چوارەمدا دەستی پێکرد و شەڕێک لە (**لایپزک**) لە تشرینی یەکەمی ساڵی ١٨١٣زدا ڕوویدا کە ناوبرا بە (**شەڕی میللەتان**) (معرکە الامم) و ناپلیۆن شانێکی خراپ شکاو گەڕایەوە بۆ فەڕەنسا و پروسیا لەم جەنگەدا لە دەسەڵاتی ناپلیۆن ڕزگاریی بوو. ئەوجا هاوپەیمانەکان لە ڕێرەوەکەیاندا بەردەوام بوون سنووری فەڕەنسایان بڕی و لە ئازاری ١٨١٤.دا چوونە پاریسەوە و ناپلیۆن ناچار لەتەخت دابەزی و پەیماننامەیەکی مۆرکرد بە گوێرەی ئەو پەیماننامەیە وازی لە هەموو مافەکانی لە تەختی فەڕنسادا هێنا و ڕێگە پێدرا لە دوورگەی (ئەلبا) دا بمێنێتەوە و ساڵانە ملیۆنێک فرەنک وەربگرێت، ناپلیۆن فەڕەنسای بەرەو بارەگا نوێیەکەی بەجێهێشت و نازناوی ئیمپراتۆریشی هەر پێوە مابوو.

٧- ماوەی سەد ڕۆژەکە و کەوتنی ناپلیۆن

پاش نەمانی دەسەڵاتی ناپلیۆن لویس هەژدەم لە بنەماڵەی بۆربۆن لەسەر تەختی فەڕەنسا دانرا و سنووری فەڕەنسا لە تشرینی دووەمی ساڵی ١٧٩٢زدا چۆن بوو وای لێکرایەوە و لویسی هەژدەم دەستوورێکی بەگەلەکەی بەخشی کە بیروباوەڕەکانی شۆڕش فەڕەنسای تیادابوو، بەڵام لویس لە ڕازیکردنی گەلەکەیدا سەرکەوتوو نەبوو، بۆیە ناڕەزایی بڵاوبۆوە بەتایبەتی لەناو لایەنگرانی ناپلیۆندا کە هەمیشە چاوەڕوانی گەڕانەوەیان دەکرد.

ناپلیۆنیش دڵتەنگ بوو ولە دوورگەی (ئەلبا)دا خۆی نەدەگرت و زانیبووی گەل هێشتا دەیانەوێت. لە شوباتی ١٨١٥زدا بە نهێنی هەڵهات و لەکەناری فەڕەنسادا دابەزی. لویسی هەژدەم خێرا سووپایەکی نارد بۆ گرتنی، بەڵام نەیتوانی لەشکرەکەی بەبینینی ئیمپراتۆرەکەی بەجلی سەربازییەوە ورووبان تێکرد و لویس کە گوێی لەوە بوو هەڵهات بۆ ئەوەی ڕزگاری بێت.

ناپلیۆن بە گەیشتنی بۆ پاریس ئاشکرای کرد **کە گەڕاوەتەوە بۆ ڕزگارکردنی فەڕەنسا لە دەسەڵاتی خانەدانەکان و زەوی دەداتەوە بە جوتیار و مافەکانی مرۆڤ کە شۆڕشی فەڕەنسی ڕاگەیاند بوو دەچەسپێنێت و حوکمەکەی بۆ فەڕەنسا حوکمێکی دەستووری دەبێت و واز لە سیاسەتی جەنگ و داگیرکردن دەهێنێت،**

بەڵام هاوپەیمانەکان لە ڤیەنا دا بۆ دانانی بنچینەکانی ئاشتی کۆببوونەوەو لەسەر ئەوە ناکۆکیان تێکەوتبوو، بەڵام کاتی هەواڵی گەڕانەوەی ناپلیۆنیان بیست بۆ فەڕەنسا بیسشت وازیان لە هەموو ناکۆکییەکانیان هێنا و دژی دوژمنە هاوبەشەکەیان یەکیان گرت بۆ لەناوبردنی بەیەکجاری هەر چوار دەوڵەتە هاوپەیمانەکە، پەیمانەکەیان نوێ کردەوە و سەر فەڕەنسا کۆکردەوە، بەڵام پلانی ناپلیۆن بریتی بوو لە بڵاوەپێکردنی دوژمنەکانی تالێدانی ئەو سوپایانەی هەریەکەیان بەجیا بۆی ئاسان بێت و خێرا چووە ناو بەلجیکاو لە ١٨ حوزەیراندا لە (**واترلۆ**) دوا جەنگی بەرپاکرد، چواردەوری ناپلیۆنیان دا و سوپاکەی پەرش و بڵاوبۆوە. واترلۆ بە گەورەترین جەنگەکانی مێژوو دادەنرێت، چونکە کۆتایی بە ناپلیۆن و دەسەڵاتەکەی هێنا .

ناپلیۆن بەشکاوی گەڕایەوە بۆ پاریس، بەڵام هاوپەیمانەکان دوای کەوتن و چوونە پاریسەوە لەگەڵ خۆشیاندا لویسی هەژدەمیان گێڕایەوە و پەیمانبەستنێکی نوێ لە نێوان فەرەنسا و هاوپەیمانیەکاندا بەسترا (**پەیمان بەستنی دووەمی پاریس**) سنووری فەرەنسا وەکو باری پێش شۆڕشی فەرەنسی لێکرایەوە و پێ بژاردنێکی گەورەی جەنگیش بەسەر فەرەنسادا سەپێنرا، بەڵام ناپلیۆن هەڵهات و دواتر خۆی دابەدەست سەرکردەی کەشتیەکی بەریتانی و خێرا نێردرا بۆ دوورگەی (**سانت هێلانە**) لە ئۆقیانوسی ئەتڵەسی خوارووا. پاش ئەوەی پێنج ساڵ و نیوی لەوێ لە تەمەنی بەسەربرد، ساڵی ١٨٢١ز کۆچی دوایی کرد.

٨- هۆیەکانی کەوتنی ناپلیۆن:

دەتوانین لە خوارەوەدا هۆیەکانی کەوتنی ناپلیۆن بەو جۆرە کورت بکەینەوە:

یەکەم: ناپلیۆن زۆر باوەڕی بەخۆی بوو، بەڵام نەیتوانی پاش فراوانبوونی ئیمپراتۆرییەتەکەی هەموو شتێک لە ئەستۆی خۆی بگرێت و هەرجارێک سەرکەوتنێکی وەدەست هێنابایە، چەند بڕوای بە توانای خۆی زیاتر دەبوو و ئەوەندەش گومانی لەلایەنگرەکانی پەیدا دەکرد تا وای لێهات گومانی لە بەتواناترین ئەو پیاوانەی دەکرد کە جێی بڕوای خۆی بوون بەتایبەتی تالیران وەزیری دەرەوەی وفۆشێە (Fouche) وەزیری ناوخۆی.

دووەم: ناپلیۆن ئەرکێکی وا گرانی خستبووە سەرشانی فەرەنسا و نەتەوە ژێر دەستەکانی هەرگیز لە توانایاندا نەبوو هەڵی بگرن. جگەلە جەنگە زۆرەکانی هەموو ئەو سامانە مەزنانەی لەبن هێنا کە لە دارایی فەرەنسا خەرجی دەکرد لە پێناوی هێنانەدی هێرشەکانیدا تاوای لێهات نەیدەتوانی ئەرک و ئامادەییەکی وابەدەست بێنێ کە بەربەرەکانی هەموو ئەوروپا بکات.

سێیەم: گەمارۆدانە کیشوەرییەکەی دژی بەریتانیا و چەسپاندنی بە زۆرەملێ بێ ئەوەی بتوانێت لەسەری بەردەوام بێت، بووە هۆی ئەوەی ئەوروپییەکان لێی دووربکەونەوە، هەرکاتێک لەو سەپاندنەدا کۆسپێکی بهاتبایە ڕێی، بەزیادەڕەوی هێزی بەکاردەهێنا تا ناچار بوو لەگەڵ ئەسکەندەری هاوڕێی بجەنگێت لەبەر

ئەوەی ئەسکەندەر نەیتوانی لەگەمارۆدانەکەدا بەردەوام ببێت، چونکە وڵاتەکەی کشتوکاڵی بوو، لە توانایدا نەبوو پەیوەندییە بازرگانیەکانی لەگەڵ بەریتانیای پیشەسازیدا بپچڕێنێت.

چوارەم: ڕاپەڕینی گیانی نەتەوایەتی دژی ناپلیۆن و زیادەڕۆیی لەدەست بەسەراگرتنی نەتەوە شکاوەکاندا و دەست خستنە چارەنووسی نەتەوە ئەورووپییەکان و دابەشکردنی تەخت و تاج بەسەر خزمەکانیدا و سەر لە نوێ ئەورووپای ناوەڕاستی ڕێکخستەوە بەجۆرێک لەگەڵ دەست بەسەراگرتنەکەیدا بگونجێت و بەربەرکانێکردنی توندی گیانی نەتەوایەتی بەتایبەتی لە ئیسپانیا و پروسیادا، بوونە هۆی ڕاپەڕینی گیانی نەتەوایەتی لە پێناوی ڕزگاربوون لە دەسەڵاتەکەی و لەناوبردنی.

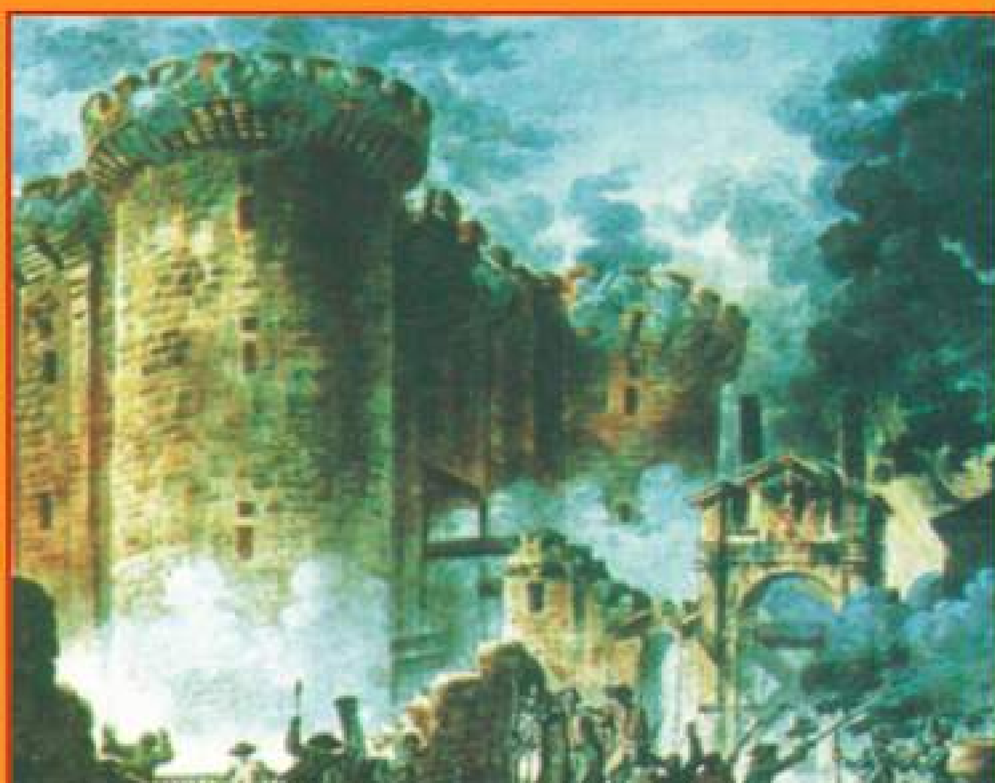

بەشی سێیەم

ئەوروپا پاش شۆڕشی فەڕەنسی و دەسەڵاتداریەتی کۆنەپەرستی

١- کۆنگرەی ڤیەننا

هاوپەیمانەکان بۆ یەکەمجار کەچوونە پاریسەوە پەیمانبەستنی یەکەمی پاریسیان بەست کە فەڕەنسا بە گوێرەی ئەمە زیانێکی زۆری لێنەکەوت، دواتر وارێککەوتن کە کۆبونەوەکەیان ببنە ڤیەننا بۆ چارەنووسی چاککردنە گشتییەکانی ئەوروپا و دانانی بنچینەیەک و ئاشتییەکی هەمیشەیی و بەردەوام و لە پێشدا و رێککەوتبوون نەهێڵن فەڕەنسا بەشداری لە کۆنگرەکە بکات، بەڵام تالیران وەزیری دەرەوەی فەڕەنسا توانی ناکۆکییەکانی نێوان هاوپەیمانەکان بقۆزێتەوە واخۆی دەرخست کە دەیەوێت هاوسەنگی نێوانیان[٦] بپارێزێت، بەوجۆرە فەڕەنسا لە دواییدا بۆ کۆنگرەکە بانگ کرا. لە کاتێکدا وتوێژەکانیان بەردەوام بوو، راکردنی ناپلیۆن لە دوورگەی (ئەلبا) وراکردنی لویسی هەژدەم لە پاریس بە ئەندامەکانیان راگەیەنرا و ترس و لەرزیان لێنیشت، بەڵام کۆنگرەکە لە کۆبوونەوکانیدا هەربەردەوام بوو، و ماوەی سەد رۆژەکە بەدوا تێکشکاندنی ناپلیۆن لە واترلۆ و گەڕانەوەی لویسی هەژدەم بۆ تەخت کۆتایی هات پەیماننامەی دووەمی پاریس بەسترا کەبەگوێرەی ئەمە گەلێک مەرجی قورستری لە وانەی پێشووتر بەسەر فەڕەنسادا سەپێنرا، بەڵام ئەو بڕیارانەی کۆنگرەی ڤیەننا کەپەیوەندییان بە چاککردنە گشتییەکانی ئەورووپاوە هەبوو لە ٩ی حوزەیرانی ساڵی ١٨١٥زدا دانرا، واتە پێش شەڕی واترلۆ بەچەند رۆژێک ئەو پرەنسیپانەی (بیروباوەڕەکانی) کۆنگرە بۆ دانانی بڕیارەکانی لەسەری دەرۆیشت ئەمانە بوون:

---

[٦] هاوسەنگی نێوان دەوڵەت: واتا رێ نەدرێت بەهیچ وڵاتێک کە خۆیان بسەپێنن بەسەر وڵاتێکی تر ئەوەکو دەسەڵاتی خۆی بەسەر ئەورووپادا بگرێت وەکو چۆن فەڕەنسا لەسەردەمی ئیمپراتۆریەتەکەی ناپلیۆندا کردی.

یەکەم: گێڕانەوەی کۆن بۆ دۆخەکەی جارانی:

بۆ جێبەجێکردنـی بنەمـای هاوسـەنگی نێـوان وڵاتان (١)کەدەوڵەتـە گـەورەکان لـە ئەنجامـی جەنگەکانی ناپلیۆنـدا ناهاوسـەنگیان تیا بینـی و تالیران لەسـەر ئـەم بنەمایە رێسـای مافـە رەواکانـی دانا بـۆ پاراسـتنی مافـی بنەماڵـەی پادشـاکان، بەوەش ویسـتی بەرگری لـە بنەماڵـەی بۆربـۆن بـکات و ئەنجامـی هەمـوو ڕووداوەکان بخاتـە ئەسـتۆی ناپلیـۆن نـەوەک فەڕنسـا.

دووەم: بنەڕەتی قەرەبووکردنەوەی:

بنەڕەتـی (گێڕانـەوەی کـۆن بـۆ دۆخـی جارانـی) هەندێـک گۆڕانـی تیاداکـرا، ئەویـش ئـەو دەوڵەتانـەی لـە ئەنجامـی جەنگەکانـی ناپلیۆنـدا و بـۆ لەناوبردنـی ناپلیـۆن زیانیـان لـێ کەوتبـوو، بۆیـان ببڕێـرن و بەگوێـرەی بنەڕەتـی بژاردنەکـە بەریتانیـا هـەردوو دوورگـەی (ماڵتـە) و (سـیلان) و داگیرگـەی (کاب) بوونـە موڵکـی.

٢- بڕیارەکانی کۆنگرە:

بەڵام بڕیارە گشتییەکانی کۆنگرە ئەمانەن:

یەکەم: بڕیارە تایبەتییەکان سەبارەت بە دەوڵەتە گەورەکانەوە:

ڕووسـیا هەنـدێ بەشـەکانی پۆڵنـدەی پروسـی (دۆقیـەی وارشـۆ)ی دەسـکەوت، پروسـیا ناچـار وازی لـە بەشـێک لـە پۆڵەنـدەی پروسـی (دۆقیـەی وارشـۆ) هێنـا بەرامبـەر ئـەوەی هەرێمـی ڕایـن و نزیکـەی نیـوەی سەکسـۆنیا بخرێتـە پاڵـی ویلایەتەکانـی ئەڵمانیـا کـە یەکێتـی جێرمانـی لێپێکهاتبـوو کەمکرانـەوە بـۆ نزیکـەی سـی و نـۆ ویلایـەت، بـەڵام دەسـەڵاتەکانی نەمسـا لـە ئیتاڵیـادا گەلێـک زیاتـر بـوون لەوانـە، ڤینیسـیا (ویلایەتـی بوندقییـە) بـوو بـە موڵکـی و لۆمباردیاشـی سـەندەوە. میرنشـینەکانی ئیتاڵیـا بەشـێوەیەکی ڕاسـتەوخۆ یـان لاوەکـی کەوتنـە ژێـر دەسـەڵاتی نەمسـاوە، بـەڵام بیدمۆنـت جەنـەوەی خرایـە پـاڵ و هێزێکیـان لـێ دروسـت کـرد بەرامبـەر فەڕەنسـا، و دەوڵەتـی پاپـا گەڕێنرایـەوە، و پاشانشـینی (ناپۆلـی) خرایـە ژێـر ڕکێفـی بنەماڵـە (بۆربـۆن)ەوە، (مۆتەرنیـخ) سـەرۆک وەزیرانـی نەمسـا لەگـەڵ پاشـای (ناپۆلـی)دا ڕێککـەوت بـەو مەرجـە پادشـای ناپۆلـی دەسـتوور بەگەلەکـەی نـەدا.

دووەم: بڕیارە تایبەتییەکان سەبارەت بە دەوڵەتە بچووکەکان:

کۆنگرە بڕیاری یەکخستنی هەردوو دەوڵەتی (هۆڵەندا و بەلجیکا) و پێکهێنانی (پاشانشینی یەکگرتووی زەوییە نزمەکانی) دا، بۆ ئەوەی ببێتە شوورە و بەربەستێکی بەهێز بەرامبەر فەرەنسا و تەختی ئەم پاشانشینەش پێشکەش بە (ولیەم ئۆرانج) کرا، هەروەها دۆقیەی (لۆکسمبۆرگ)ی درایە و بەریتانیا داگیرگەی جاوەی بۆ ئەم پاشانشینە گێڕایەوە و دوو ملیۆن (جونەیهی) (پاوەند) بەقەرز دایەتابتوانێت سنوورەکانی بەرووی فەرەنساوە قایم بکات، بەڵام بەلجیکییەکان ڕقیان لە هۆڵەندییەکان دەبۆوە و دوایی توانیان پاش ماوەیەکی کەم لێیان جیاببنەوە، بەڵام سویسرا بوو بە دەوڵەتێکی یەکێتی (فدراسیۆن) کە پێکهاتبوو لە ٢٢ هەرێم و سەربەخۆیی و بێلایەنی هەمیشەیی خۆی ئاشکراکرد و دەوڵەتەکانی تریش پەیمانی دەستەبەرکردنی ئەم سەربەخۆیی و بێلایەنییەیاندا و ئیسپانیاش گێڕدرایەوە بۆ سنوورە کۆنەکەی خۆی پێدرایەوە.

کۆنگرە بڕیاریدا نەرویج لە دانیمارک جیابکاتەوە و بیخاتە پاڵ سوید، ئەمەش لەسەر بەڵێنێکی پێشوو، چونکە سوید چووبوە نێو پەیمانبەستنەوە دژی ناپلیۆن، بەڵام سوید (بومیرانیا)ی ڕۆژئاوای لەکیس چوو کە خرایە پاڵ پروسیا، و فنلندا خرایە پاڵ رووسیا.

سێیەم: بڕیارە تایبەتییەکانی قەرەبووکردنەوە:

ڕووسیا پۆڵەندەی پروسی – دوقیەی وارشۆ و فنلەندای وەرگرت، بەڵام بەریتانیا دوورگەی هێلکۆلاند و دوورگەکانی ئەیونی وسیلان و ترینیداد و کاب و بەشێک لە کینیای وەرگرت.

چوارەم: بڕیارەگشتییەکان:

کۆنگرە بڕیاری دا بازرگانی کۆیلە لابەرێت بەو پێیە کەوا (ناگونجێت لەگەڵ (بیروباوەڕەکانی) مەدەنی و ڕەوشتی گشتیدا) و پەیمانی بە دەوڵەتەکاندا بیوەستێنێت، کۆنگرە هەندێک بڕیاری گشتی دانا، کە تایبەتن بەنوێنەرایەتی دبلۆماسی و پلەی نوێنەرە دبلۆماسییەکان و بەڕێوەبردنی ڕووبارە نێو دەوڵەتییەکان.

گەلێک ڕەخنەی توند و تیژ ئاراستەی بڕیارەکانی کۆنگرە کران سەرکردەکانی بەکۆنەپەرست و بەرهەڵستکەری بیری ئازادی تاوانبارکران. بۆیە گرنگترین ڕەخنەکان ئەمانەن:

یەکەم: بڕیارەکانی کۆنگرە جەنگێک بوون دژی بیری ئازاد و بیروڕا دیموکراتییەکان و پادشاکان (مافە تایبەتیەکانیان) درایەوە میللەتان لە مافی هاوبەشکردنی حوکمدا بێبەش کران. ئەوەی یاریدەی بەشداربوونی کۆنگرەی دا بگەنە ئامانجەکانیان ئەو بارە ترسناکە بوو کە باڵی بەسەر ئەورووپادا کێشابوو لە ئەنجامی جەنگەکانی ناپلیۆندا و ئاوات خواستنە گەرمەکانی میللەتان بوو لە پێناوی ئاشتیدا، کۆنگرە ئەم ئاوات خواستنەی بۆ خۆی بە هەلزانی بۆ دانانی ئاشتییەکی کۆنەپەرستانە بەرامبەر نرخێکی گران، کە میللەتان لە ئازادی و شکۆمەندی خۆیان دایان.

دووەم: کۆنگرە گیانی نەتەوایەتی پشتگوێ خست کە لە کاتی شۆڕش و جەنگەکانی ناپلیۆندا لەناو میللەتانی ئەورووپا بڵاوببۆوە، سەرکردەکانی کۆنگرە دەستیان کرد بە گۆڕینی سنووری (پاشانشینەکان) و لەمیانی دادەبڕی و دەیانخستە سەر ئەوی تر لە پێناوی ڕەزامەندی بنەماڵەی پادشاکاندا، بەڵام ئارەزووی میللەتان و داواکارییەکان لە ڕزگاربوون و سەروەری نیشتیمانی پشتگوێ خرا و ڕەنگە ئەمە ئەوپەڕی کردەوەی کۆنگرە بووبێت کەجێی ڕەخنەبێت کەلە پاش تەواوبوونی کۆنگرە زۆری پێنەچوو، ڕووداوەکان ناڕاستی ئەو ڕێگایەیان سەلماند، بۆ نموونە یەکێتی (هۆڵەندا و بەلجیکا) لە پانزە ساڵ زیاتری خایاند، شۆڕش لە ئیتاڵیا و ئەڵمانیا بەرپابوو، لە پاش نزیکەی نەوەد ساڵ یەکێتی نەرویج و سوید تێکچوو.

سێیەم: کۆنگرە داواکاری دەوڵەت بچووکەکانیشی پشتگوێ خست کە گەلێک قوربانیان بە مافی خۆیان دابوو لە پێناوی بەرژەوەندی دەوڵەتە گەورەکاندا. ولایەتەکانی ئیتاڵیا بوونە تاڵانی نەمسا و ئیسپانیا ترینیدادی دۆڕاند. لەسەر داخوازی ڕووسیا پۆڵەندە بۆ جاری چوارەم دابەش کرایەوە.

لەگەڵ ئەوەشدا هەندێک بڕیاری تایبەتی کۆنگرە هەیە شایەنی ئەوەیە پیایاندا هەڵبدەیت وەکو (لابردنی بازرگانی کۆیلە و بڕیارە تایبەتییەکان بە نوێنەرایەتی دیبلۆماسی و بنچینە تایبەتییەکانی بەڕێوەبردنی ڕووبارە دەوڵەتییەکان). کە بڕیارە گرنگەکانی سەدەی نۆزدەهەم بۆ ڕێکخستنی پەیوەندی دەوڵەتان دادەنرێت.

ئەنجامەکانی کۆنگرە ئەوەی سەپاند، کەسەدەی نۆزدەهەم جەنگی دەوڵەتانی وەکو جەنگەکانی ناپلیۆنە بەخۆیەوە نەدی، جگە لە جەنگی (قرم)دا، بەڵام گەلێک شۆڕش لە دژی زۆرداری پادشاکان و داواکردنی ئازادی نیشتیمانی و دیموکراتی بەرپابوو.

٢- گەڕانەوەی پادشایەتی ستەمکار:

فەرەنسا:

لە بیروباوەرەکانی کۆنگرەی ڤیەننا (گەڕانەوەی کۆن بۆ دۆخەکەی جارانی) و (مافە رەواکانی) بوون، لەبەر ئەوە هاوپەیمانەکان لویسی هەژدەمیان دووبارە گێڕایەوە بۆ تەختی فەرەنسا، بەمەش کۆنەپەرستی و هێزەکانی (لایەنگری پادشا ویستە توندرەوەکان) بووژانەوە و گەلی فەرەنسی دابەشبوون بۆ ئازادیخوازان و کۆنەپەرستان، ئازادیخوازەکان پابەند بوون بە بیروباوەرەکانی شۆڕشی فەرەنسیەوە لەوەشدا جوتیاران و چینی بورجوازی (ناوەند) پشتگیریان دەکرد. کۆنەپەرستەکانیش بریتیبوون لە پشتگیرانی پادشا و خانەدانەکان و هەندێک پارێزگاران لە لادێکاندا. لویسی هەژدەمیش کەوتبووە نێوان پاڵەپەستۆی ئەم دووپارتەوەو نەیتوانی ڕێکیان بخات، بەڵام بڕیاریدا ڕێگایەکی ناوەند بگرێت و دانی بەچاکسازییەکانی ناپلیۆن لە ڕووی کارگێڕی و یاسادا و لەهەمان کاتیشدا دانی نا بە خانەدانەکان و هەندێک مافەکانی بۆ گەڕانەوە.

ئینجا لویسی هەژدەم لە سیاسەتی کۆنەپەرستی پاشگەز بۆوە و دوای سیاسەتێکی مام ناوەندی کەوت و وەزارەتێکی لە میانڕەوەکاندا پێکهێنا، بەڵام ئەم حکومەتە میانڕەوەکان پاش ساڵی ١٨٢٠ز لە حوکم دا نەما، چونکە کۆنەپەرستەکان ڕووداوی کوشتنی برازای پادشایان لە لایەن ئازادیخوازەکانەوە بەهەل زانی و لەئەنجامی کاردانەوەی ئەو ڕووداوەدا جڵەوی حوکمیان گرتەدەست و کۆنەپەرستان بەخوێن گەرمی حوکمیان دەست پێکرد و بەرهەڵستی هەموو ڕواڵەتێکی ئازادیان دەکرد. ئەو بەندانەی دەستوورەکە تایبەتی بوون بە ئازادی تاکەوە لە کاریان خست و دەنگی ڕۆژنامەکانیان کپ کرد و یاسای هەڵبژاردنیان بە جۆرێک گۆڕی لە ئەنجومەندا،

کەزۆرینەیان تێدا مسۆگەر کرد، لەم خولەدا فەرەنسا بۆ سەرکوتکردنی شۆڕشی ئیسپانیا هەڵبژارد و ڕاسپێردرا بۆ گێڕانەوەی فردیناند بۆ تەختی شاهانە، هەرچەندە لویسی هەژدەم زۆر نەژیا و لەساڵی ١٨٢٤زدا دوایی کرد پاش ئەوەی نزیکەی دەساڵ حوکمی کرد. پاش لویسی هەژدەم براکەی **کۆنت ئارتوا** (Artois) لە حوکمدا شوێنی گرتەوە و بەناوی دەیەم چووە سەرتەخت، شارل ئۆرۆستوکراتێکی ستەمکاربوو بۆ نموونە خراپترین شێوەبوو لە شێوەکانی کۆنەپەرستی و ڕێگای بۆ کۆنەپەرستی خۆش کرد و حوکمەکەی شارل بێ سنوور (مطلق) بوو و بڕوای بە ڕژێمی پەرلەمانی نەبوو، ڕێگای لە ڕۆژنامەکان گرت و مافەتایبەتییەکانی خانەدانەکانی گێڕایەوە و چ موڵکێکیان لە کاتی شۆڕشدا لە دەست چووبوو بە خەرجکردنی ملیۆنێک فرەنگ لە خەزێنەی گشتی بۆی بژاردن و ڕێگای بە (**جزویت**)[٧]**ەکان** دابگەڕێنەوە بۆ فەرەنسا، بەڵام فەرەنسییەکان توانیان خۆیان لە حوکمی شارل ڕزگار بکەن پێش ئەوەی نەمساوییەکان لە حوکمی موتەرنیخخۆیان ڕزگاربکەن، ئەویش کاتێک ئازادیخوازە فەرەنسییەکان ساڵی ١٨٣٠ز ڕاپەڕین و (شارل)یان لە تەخت هێنایە خوارەوە و لویس فیلیپ حوکمی گرتە دەست و ئەویش لە بنەماڵەی بۆربۆن بوو، بەڵام لە سەردەمی شۆڕشی فەرەنسیدا لە ڕیزی ئازادیخوازەکاندا دەجەنگا.

ئیسپانیا:

لە ئیسپانیا بنەماڵەی بۆربۆن دەسەڵاتیان وەرگرتەوە و دەسەڵاتی ئەرستۆکراتییەکان و پیاوەئایینییەکان وەکو جارانیان لێهاتەوە، بەڵام ئازادیخوازانی ئیسپانیا هەر لە تێکۆشاندا بوون تا ناچار فردیناندی هەفتەم داواکارییەکانی جێبەجێ کردن و بزووتنەوەی ئازادیخوازن لە ئیسپانیادا کە لە سەردەمی جەنگەکانی ناپلیۆندا دەستی پێکرد گەلێ بەهێزتر و توندڕەو تربوو لەوانەی لە ناوەڕاستی ئەورووپادا دەرکەوتن ئەوەبوو ئاگری شۆڕشیان هەڵگیرساند و فەرەنسای ناچارکرد سوپایەک بنێرێتە سەریان.

[٧] لە توندڕەوەکانی بانگهێشت کردن بۆ بڕوابوون بە پاپا بە دەسەڵات و سەروەری پاپا بوون و ئەوانە داوای پێویست بوونی یەک دەسەڵاتیان دەکرد بەسەر جیهان دەکرد

ناپۆلی:

فردیناند، کە بە چەوساندنەوەی ئازادیخوازەکان بەناوبانگ بوو گێڕدرایەوە بۆ تەختی ناپۆلی، بەڵام ئازادیخوازەکان ناچاریان کرد دەستووریان بداتێ و بە ناچاری لە ساڵی ١٨٢١زدا بۆیانی جێبەجێ کرد، ئەویش جێی ناڕەزایی موتەرنیخ بوو کە پەیمانی بە فردیناندا سوپایەکی نەمساوی بنێرێت بۆ لە ناوبردنی بزووتنەوەی ئازادیخوازەکان لە وڵاتەکەیدا لەو ڕاستیدا ئەم سوپایە دەستی کرد بە کاری خۆی و بەهێز ئازادیخوازانی ناپۆلی ملکەچ کرد.

نەمساش هەر لەسەر هەمان سیاسەتی توندوتیژی لەبوندقییە (ڤینیسیا) لۆمباردیا و ئەڵمانیادا دەڕۆیشت و بەرهەڵستی ئازادی و بزووتنەوە دەستوورییەکان و دیموکراتییەکانی دەکرد و بەندیخانەکانی بە ئازادیخوازەکان پڕکرد. لەگەڵ ئەوەشدا ئەم سیاسەتی زەبر و زەنگە و خوێنڕشتنە بەسەر بیروباوەڕی ئازادیدا سەرنەکەوت و هەر زوو ئەو بیروباوڕ و بزووتنەوە دەستوورییانە پاش مردنی موتەرنیخ سەریان هەڵدایەوە، بەڵام موتەرنیخ بایەخی بەئەنجامی ئەم کردەوانە نەدایەوە و تەنیا توندوتیژی کردبووە داردەست بۆ بەرهەڵستی ئازادیخوازان. لە بەشێکی داهاتوودا باسی ئەنجامی کردەوەکانی موتەرنیخ لە نەمسا و ئیتاڵیا و ئەڵمانیادا دەکەین.

پرسیارەکانی بەندی یەکەم

١- باسی گرنگترین نیشانەکانی بووژاندنەوەی ڕووناکبیری لە سەدەی هەژدەمیندا بکەو کاریگەری ئەم بوژاندنەوەیە لە ئاراستەکردنی خەڵکیدا دەربخە.

٢- باسی کاریگەری هەریەک لە ڤۆلتێر و مۆنتسکیۆ و ڕۆسۆ بۆ وریاکردنەوەی خەڵکی دەربارەی خراپیەکانی کۆمەڵگەی ئەورووپی لە سەردەمی خۆیاندا بکە.

٣- ئایا دەتوانین ڕووخاندنی باستیل بە سنوورێک دابنێین لە دوو سەردەمدا. بۆچی؟

٤- بۆچی حکومەتی شۆڕشی فەرەنسی لەگەڵ دەوڵەتە دراوسێکانیدا کەوتە جەنگەوە؟

٥- بەراورد لە نێوان دەستووری ساڵی یەکەم (١٧٩١) و دەستووری ساڵی سێیەم بکەو ڕووەلێکچووەکان و جیاوازییەکانی نێوانیان دیاری بکە؟

٦- چۆن شۆڕشی فەرەنسییەکان بەسەر پادشایەتیدا و ڕازی بونیان بە ناپلیۆن وەکو ئیمپراتۆری فەرەنسا دەگونجێت؟

٧- بۆچی بەریتانیا بەرهەڵستی ناپلیۆنی کرد؟ ئایا سیاسەتی هاوسەنگی نێوان وڵاتان کاریگەری بۆ ئەوە هەبوو؟

٨- گرنگترین هۆکارەکانی بێهێزی و کەوتنی ناپلیۆن بژمێرە و یەکێکیان بە درێژی باس بکە.

٩- گرنگترین ئەو بیروباوەڕانە بەڵگەنامەکانی مافی مرۆڤ گرتبوونییە خۆی کامانەن و کاریگەریان بۆ سەر مێژووی نوێ چییە؟

١٠- بیروباوەڕەکانی شۆڕشی فەرەنسی کامانە؟ شۆڕشی تا چ ڕادەیەک توانی ئەو بیروباوڕانە بهێنێتە دی؟

١١- هەندێکیان دەڵێن (هۆکانی شۆڕشی فەرەنسی سیاسیین) ڕات بەرامبەر ئەم واتایە چییە؟

چالاکی

خوێندکار ڕاپۆرتێک لەبارەی یەکێک لەو کەسایەتیانە بنووسێ کە پێی سەرسام بووە لە مێژوودا ڕۆڵێکی گرنگی هەبووە، لەو کەسایەتییانەی لەم بەندە دا ناویان هاتووە.

بەندی دووەم

بەندی دووەم

شۆڕشی پیشەسازی و پەرەسەندنە ئابووری و کۆمەڵایەتییەکان

بەشی یەکەم

شۆڕشی پیشەسازی

١-باری ئەورووپا پێش شۆڕشی پیشەسازی:

کشتوکاڵ پێش شۆڕشی پیشەسازی دیارترین سیمای ژیانی ئەورووپا بوو لە هەمان کات دەرامەتی سەرەکی سامانی نەتەوەکان بوو، هەروەها سامانی دەوڵەمەندە گەورەکان بەتایبەتی خانەدانەکان لە موڵکدارییەتی زەوی پێکهاتبوو، بەڵام سەرمایە گەورەکان لە ڕێگای بازرگانییەوە پەیدادەبوو، بەتایبەتی بە هاوبەشیکردنی لەگەڵ ئەو کۆمپانیا بازرگانیە گەورانەی بازرگانی هیندستان و جیهانی نوێیان قۆرخ کردبوو.

بەڵام دانیشتوانی ئەورووپا لە سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەمدا ژمارەیان لە (١٨٠) ملیۆن کەس تێنەدەپەڕی.

شارەکان وەکو ئێستا دانیشتوانیان زۆر جەنجاڵ نەبوو بۆ نموونە دانیشتوانی پاریس لە ٧٠٠٠٠ کەس زیاتر نەدەبوون، بەڵام شارە پیشەسازییە گەورەکانی ئێستا وەکو مانچستەر و پەرمەنگهام لە بەریتانیا، و لیل و لیۆن لە فەرەنسا، چەند شارێکی بچووک بوون و هیچ گرنگەکانیان نەبوون، هەروەها زۆربەی ئەو شارە ناسراوانەی ئەمڕۆ مۆرکی کشتوکاڵیان پێوەبوو، تەنیا پایتەختەکان هەندێک جەنجاڵییان پێوە دیاربوو، هەروەها بزوتنەوەی بازرگانی یان پیشەسازیان تێدابوو. بەشێوەیەکی تایبەتی خانەدانەکان و کۆمپانیا هاوبەشەکانی تیادا نیشتەجێ بوون، بەڵام لادێکان بە تەواوی لە شارەکان دابڕابوون بەهۆی کەمی هۆی گواستنەوە و خراپی ڕێگاکانی هاتوچۆوە، ژیان تیایاندا کشتوکاڵی ڕووت بوو، ژیانی کۆمەڵایەتی دواکەوتوو بوو کۆیلەی زەویان تیادا زۆر بوو، جوتیاریش ملکەچی دەسەڵاتی دەرەبەگەکان بوو لە خانەدانەکان و پیاوانی کڵێسە سەرەڕای ئەوەش ژیانی گشتی ئەورووپا پەرەی سەند بەتایبەتی کاتێک بزوتنەوەی

پیشەسازی کەوتە قۆناغی گەشەکردنی، بەڵام ئەم پێشکەوتنە زۆر لەسەرخۆبوو لەبەر ناله‌باری ژیانی ئابووری و نەبوونی هۆیەکانی بەرهەمهێنان، لەبەر ئەوە لە پێشدا بەرهەمهێنان لەسەر ئیشی دەستی و هەندێک کەرستە و ئامێری ئاسایی بەندبوو، خاوەن پیشەسازییەکان سەرمایەیەکی وایان نەبوو یاریدەی دامەزراندنی کارگەی گەورە وەکو شێوەی ئەمڕۆ دەبینین دابمەزرێن. پوختەی قسە ئەوەیە پێشکەوتنی ژیانی ئابووری پێش شۆڕشی پیشەسازی زۆر لەسەرخۆبوو لەچاو ئەو پێشکەوتنەی ئەم شۆڕشە لە پاشاندا بەرپای کرد.

٢- شۆڕشی پیشەسازی لە بەریتانیا:

ئەو هۆیانەی بەریتانیا پێش وڵاتانی دیکە خست لە شۆڕشی پیشەسازیدا:

سەرەتاکانی شۆڕشی پیشەسازی لە بەریتانیادا پێش دەوڵەتانی تر ئەورووپا کەوت و لەوێوە گوێزرایەوە بۆ دەوڵەتانی رۆژئاوای ئەورووپا و وڵاتانی تری ئەورووپا.

هۆیەکانی دەرکەوتنی شۆڕشی پیشەسازی لە بەریتانیادا پێش شوێنانی تر دەگەڕێتەوە بۆ چەند هۆکارێک گرینگترینیان:

١- سەقامگیری باری رامیاری:

لەساڵی ١٦٦٨ زدا شۆڕشێکی مەزن لە بەریتانیا بەرپابوو، بووە هۆی جێگیربوونی پادشایەتی و پەرلەمان، ئینجا پارتە رامیارییەکان بە هێزبوون و سیستەمی ئەنجومەنی وەزیران دانرا و بەریتانیا دوورخستەوە لە کودەتا (انقلاب) کتوپڕەکان و کارەساتی جەنگەکانی شۆڕشی فەرەنسی و ناپلیۆنەوە، گەر مەترسی نەکەوێتە سەر بەرژەوەندییەکانی نەچێتە ناو شەڕەکە. بەو جۆرە باری ژیان جێگیربوون دانیشتوانیش گرنگیان بە باری ئابووری و پیشەسازی دا.

٢- گەشەکردنی سەرمایەداری بەریتانی:

لە ئەنجامی سوود و قازانجی کشتوکاڵ و بازرگانی سامانێکی زۆر لە بەریتانیا کەلەکە بوو، لە ئەنجامی بەرپابوونی شۆڕشی بازرگانی و پەیرەوکردنی (رامیاری بازرگانی ئازاد) سەرمایەداری تیایدا پەرەی سەند و وەبەرهێنانی سەرمایەکان بۆ دامەزراندنی کارگە و کردنەوەی تۆکەند و کانەکانە و ....هتد خرانەکار.

٣- دەرکەوتنی بزووتنەوەی داهێنان:

یاسای بەریتانیا مافی داهێنان و موڵکداریەتی دەپاراست و هەردوو زانکۆ (گلاسکۆ) و (ئەنبەر) گرینگیان بە زانستییە تیۆرییەکان و کردارییەکاندا (پراکتیکییەکان)دەدا. کۆمەڵە زانستییەکان پاداشتی دارایی بۆ داهێنەرەکان خەرج دەکرد هەروەها خاوەن سامان و کارگەکان ئامادەیی خۆیان بۆ سوود وەرگرتن لەو داهێنراوانە پیشاندا و بە شێوەیەکی فراوان لەبواری چاککردنی ڕێگەکانی بەرهەمهێنان بەکارهێنران، ئەم داهێنانەش سەرەتا لە چاککردنی شێوەکانی ڕستن و چنین و ئینجا بەکارهێنانی هەڵم بۆ کارپێکردنی ئامێرە میکانیکییە جیاجیاکان بەکاردەهێنران چ ئەوانەی بەکاردەهێنران لەبەرهەمهێنانی پیشەسازیدا یان لە هۆیەکانی گواستنەوەدا.

٤- دابینبوونی کارکردنی هەرزان

کاتێک کۆچکردن لە لادێکان بەرەو شار دەستی پێکرد. کارکردن بە نرخێکی کەم و هەرزان دەستدەکەوت و ژنان و منداڵان لە کارکردندا ململانێی پیاوانیان دەکرد، بە نرخێکی هەرزانتر لەوان کاریان دەکرد. کاری هەرزان قازانجی گەورەی بۆ سەرمایەدارەکان دابین کردو هانیدان سامانەکانیان لە پرۆژەی نوێدا وەبەربهێنن.

٥- زۆری کانزاو سووتەمەنی بە تایبەتی ئاسن و خەڵووز:

لەوانەیە بوونی خەڵووز لە نزیک ئاسنەوە لەو فاکتەرە گرنگانە بێت کە بوونە هۆی سەرکەوتنی پیشەسازی لە بەریتانیا، ئەویش لەبەرئاسانی بەکارهێنی لە پیشەسازیە گەورەکاندا. لەپێشدا تەختە و دار لە کارگەکاندا وەکو سووتەمەنی بەکاردەهێران و ئەمەش بەگران ڕادەوەستا، بەڵام خەڵووز یاریدەی پێشکەوتنی پیشەسازیدا بە هۆی زۆری و توندی گەرمییەکەی و گونجانی لەگەڵ ئامێرە نوێکاندا.

٦- ئاوو هەوای بەریتانیا و شوێنە جوگرافییەکەی:

ئەم هۆکارە یاریدەی ئەوەیدا کە لە مەیدانی پیشەسازیدا پێش وڵاتانی تر بکەوێت، چونکە پێکهاتنی لە کۆمەڵە دوورگەیەکی دابڕاو و لە کیشوەری ئەوروپادا و ئینجا گەیشتنی لە ڕێگەی دەریاوە بە داگیرگەکانی و دەسەڵاتداریەتی لە دەریادا، ئەوانە هەموو یارمەتی دا، کەلوپەلی زۆر بنێرێتە دەرەوە و کەرستەی سەرەتایش بەدەست بهێنێت، هەروەها ئاوو هەوا شێدارەکەی ئەوسا و ئێستاش بۆ هەندێک پیشەسازی بەتایبەتی پیشەسازی ڕستن و چنین گونجاوە.

٣- داهێنراوە میکانییەکان و سیستەمی کارگەکان:

بنچینەکانی شۆڕشی پیشەسازی لەسەر دوو بزووتنەوەی گرنگ بەندە، یەکەمیان بزووتنەی داهێنان و بە کرداری جێبەجێ کردن لە کشتوکاڵ و پیشەسازی و سوود لێوەرگرتنی لە ڕێگاوباندا، بەڵام بزووتنەوەی دووەم بەسیستەمی کارگەکان ناسراوە.

١-بزووتنەوەی داهێنان:

ئەو داهێنراوە گرنگانەی لە خۆرئاوا دەرکەوتن بەرهەمی بیری بەشێکی کەمی داهێنەرەکان نەبوون، بەڵکو کۆششی چەند داهێنەرێک بوون کە هاوکاری تەواوکردن و پێگەیشتنیاندا. ساڵی ١٧٣٨زدا جۆن کای (Gonh Kay) توانی ئامێرێکی نوێ دابهێنێت پێی دەوترا (مەکۆکی باڵدار) کە بەهۆیەوە کرێکار دەتوانێ مەکۆکەکە بە خێراییەکی زۆر بجوڵێنێت، ئەویش بەهۆی تاڵە دەزوویەک کە پێوەی بەستراوە، بەوەش خێرایی ڕستن زۆرتر بوو، هەروەها کرێکار دەیتوانی چنراوی پانیش دروست بکات. هەروەها جێمس هاگریڤز Hagreaves Game لەساڵی ١٧٧٠زدا ئامێرێکی نوێی بەناوی (جینی) وە داهێنا، ئەویش تەشیلەیەکی لێکدراوە بەهۆیەوە کرێکار دەتوانێت لەیەک کاتدا سەرپەرشتی هەشت تەشیلەیەکی لێکدراوە بکات و ئاشکرایە ئەم ئامێرە چەند گرنگی هەیە لە زیادکردنی خێرایی ڕستن و هەزاران بونیدا، دواتر چەند چاککردنێکی تر بەسەر ئەم تەشیلەدا هات بەزیادکردنی ژمارەی تەشیلە و تەونەکان، ئەوەش هەنگاوێکی گرنگ بوو لە ڕێگای دامەزراندنی کارگەکاندا.

یەکێک لەو داهێنەرانەی کە ناوی بەداهێنانی جووڵێنەری هەڵمەوە لکا (جێمس وات) (Games Watt)١٧٣٦ز – ١٨١٩ز بوو، لەساڵی ١٨٠٧ف دا ڕۆبێرت فۆڵتن (Robert Fulton) توانی کەشتییەک دروست بکات و بەسەرکەوتوویی لە ڕووباری هدسن، ئیشی پێ بکات. لە ساڵی ١٨٣٨زدا یەکەم کەشتی هەڵمی دروست کرا کەلە (١٥) ڕۆژدا زەریای ئەتڵەسی بڕی، واتە بەنیوەی ئەو ماوەیەی ئەوکاتە کەشتییە چارۆکەدارەکان دەیانبڕی. دەستپێشخەری و چاکی لەبەرکاهێنانی جووڵێنەری هەڵمی بۆ کارپێککردنی شەمەندەفەری ئاسنین بۆ (جۆرج ستیفنسن) دەگەڕێتەوە.

٢- سیستەمی کارگەکان:

بەڵام سیستەمی کارگەکان پاش دەرکەوتنی داهێنراوەکان هاتە کایەوە کە لە پیشەسازیدا سووردی لێ وەرگیرا. خاوەن پیشەسازییەکان پێش شۆڕشی پیشەسازی بەزۆری کاریان لە ماڵەکانیدا دەکرد، ژنان و منداڵان لە زۆربەی کارەکاندا هاوبەشی

پیاوانیان دەکرد. کاتێک داهێنراوە نوێکان دەرکەوتن بەتایبەتی ئەوانەی بەهێزی هەڵم دەجوڵانەوە. ئیتر ماڵەکان بۆ کارکردن نەدەگونجان و وردە وردە پیشەسازییە ناوماڵەکان لە ناو دەچوون و کارگە گەورەکان بە ئامێرە مەزنەکانیانەوە کە هەزاران کرێکار کاریان تێدا دەکردن شوێنیان دەگرتنەوە. بەو جۆرە بەرهەمە پیشەسازییەکان بە هۆی ئامێری میکانیکیەکانەوە دروست دەکران لەسەر بنچینەی پسپۆری لە کار و بەرهەمدا بە شێوەیەکی فراوان.

سیستەمی کارگەکان لەسەر بنچینەی کۆکردنەوەی سامان دامەزراوە کە کەسانێکی زۆر هاوبەشی کۆکردنەوەکە دەکەن، چونکە لە توانای کەسێکدا نییە ئەو جۆرە کارگە گەورانە بکڕێت و بەڕێوەی بەرێت، بۆ هێنانەدی ئەم ئامانجە هەر دەبێت هاوکاری لەگەڵ کەسانی تر بکرێت. ئەم پێویستییە بووە هۆی هاوکاری کردن بۆ پێکهێنانی کۆمپانیا پیشەسازییە هاوبەشەکان بۆ کۆکردنەوەی سەرمایەی پێویست و ڕێکخستنی کار.

ئەم سیستەمە تازەیەی کارگەکان چەندین خاڵی باشی هەیە وەکو بەکارهێنانی ئامێرە میکانیکییە گەورەکان کە یارمەتی بەرهەمهێنانیان دەدا، بە شێوەیەکی فراوان و بەوەش نرخی تێچوون کەم دەبۆوە و نرخی بەرهەمهێنراوەکان هەزاران دەبوو، هەروەها یارمەتی پسپۆری لەکاردا دەدا، کە کرێکار دەتوانێت بەکارێکی دیاری کراو هەڵستێت و لەئەنجامدا وردەکاری تێدا بکات و بەخێرایی و چاپووکی بەرهەمی بێنێت.

بەڵام بزووتنەوەی پیشەسازی زیانێکی زۆری لە کشتوکاڵدا، ئەویش کاتێک جوتیارەکان وازیان لەکشتوکاڵ هێنا و کەوتنە کۆچکردن بۆ شارەکان و کارکردن لە کارگەکاندا. شارە پیشەسازییەکان جەنجاڵ بوون و ئەو وڵاتانە نەیاندەتوانی بۆ پێویستی ژیانی خۆیان پشت بە بەرووبوومە کشتوکاڵیەکانیان ببەستن و ناچاربوون لە دەرەوە بەرووبووم و خواردەمەنی بێنن.

پوختەی قسە، ڕەنگە سیستەمی کارگەکان پاش داهێنراوە میکانیکیەکان،گرنگترین هۆی پێشکەوتنی پیشەسازی بووبێت، ئەو پێشکەوتنەی بووە هۆی گۆڕینی مۆرکی کشتوکاڵی کۆمەڵگەی ئەورووپی بۆ مۆرکی پیشەسازی بەتایبەتی لە دەوڵەتە گەورەکانی بەریتانیا و ئەڵمانیا و فەرەنسادا.

٤- گواستنەوەی شۆڕشی پیشەسازی بۆ کیشوەری ئەوروپا:

شۆڕشی پیشەسازی سەرەتا لە بەریتانیا دەرکەوت، بەڵام زۆری پێنەچوو لە دەوڵەتانی ئەوروپای ڕۆژئاواشدا دەرکەوت، بزوتنەوەی پیشەسازی لە فەرەنسا بەشێوەیەکی فراوان لە سەردەمی (لویس فیلیپ) و (ناپلیۆنی سێیەم)دا بڵاوبۆوە، بەڵام لەوڵاتەکانی تری ئەوروپا لە ڕێگای بەریتانیا و فەرەنساوە بڵاوبۆوە و لەوانە داهێنراوە میکانیکییەکان و سیستەمی کارگەکانیان وەرگرت. هەروەها سوودیان لە شارەزاییە پیشەسازییەکانیان وەرگرت بەتایبەتی ئەو چاککردن و وردەکاریانەی بەسەر ئامێرەکاندا هێنا لە ئەنجامی بەکارهێنانیان لە پیشەسازیدا پێش دەوڵەتانیتر. لەبەر ڕۆشنایی ئەم تاقیکردنەوانە بزووتنەوەی پیشەسازی لەبەلجیکا و ئەڵمانیا و نەمسا و مەجەڕ و ئیتاڵیا و ڕووسیادا بڵاوبۆوە.

پیشەسازی بوارێکی بەرفراوانی زۆری بۆ بڵاوبوونەوە نەدەبوو ئەگەر بۆ دامەزراندن و بڵاوبوونەوەی مەرجە پێویستەکانی دابین نەکرایە. لەبەرئەوە ئەم بزووتنەوەیە لە خۆرئاوا و ناوەڕاستی ئەوروپادا دەبوو بە خێرایی بڵاوببێتەوە لەبەربوونی خەڵووز و ئاسن (بەتایبەتی ئەگەر کانەکانیان نزیک یەک بوونایە) و بوونی سەرمایە و شارەزایی هونەری و بازاڕ بۆ فرۆشتنی بەرهەم هێنراوەکان لە کاتێکدا لە هەندێک بەشەکانی ئەوروپای خۆرهەڵاتدا لەبەر بوونی ئەم هۆیانە بڵاوبوونەوەی دواکەوت.

٥- ڕواڵەتەکانی شۆڕشی پیشەسازی:

شۆڕشی پیشەسازی بەشێوەی هێنانی هەندێک داهێنراوەی نوێ بۆ مەیدانی پیشەسازی و چاککردن ئامێرە کۆنەکان دەستی پێکرد، بەڵام ئەنجامەکانی ئەو شۆڕشە تەنیا بزووتنەوەی پیشەسازی نەگرتەوە، بەڵکو بە هەموو بوارەکانی ژیانەوە دیاربوو، لە خوارەوە هەندێک لە ڕواڵەتەکانی ئەم شۆڕشە دیاری دەکەین:

یەکەم: زۆربوون سامان:

لە ئەنجامی بەکارهێنانی ئامێرەمیکانییەکان و فراوانبوونی بزووتنەوەی دامەزراندنی کارگەکان سامانێکی زۆر لە دەوڵەتە پیشەسازییەکان کەڵەکەبوو، کەیارمەتی زۆربوونی بەرهەمهێنانی داو ئەمیش بەدەوری خۆی یارمەتی هەرزانی بڵاوبوونەوەی کەلوپەلەکانیدا کەبووە هۆی ئەوەی خاوەن کارگەکان سوودێکی زۆرگەورە وەدەست بێنن.

هەروەها بزووتنەوەی پیشەسازی لە فەرەنسا و ئەڵمانیادا بووە هۆی فراوانبوونی سامان و زیادبوونی بەرهەم، بەڵام لە بوارێکی تەسکتردا لەوەی لە بەریتانیا، چونکە شۆڕشی فەرەنسی و جەنگەکانی ناپلیۆن، فەرەنساو ئەوروپای بۆ ماوەیەک واخەریک کردبوو کە گوێ نەدەنە بزووتنەوەی پیشەسازی، لەبەر ئەوە ئەم بزووتنەوەیە لە فەرەنسادا تا دوای ساڵی ١٨٤٠ ز دواکەوت.

دووەم: زیادبوونی دانیشتوان:

شتێکی ئاسایی پیشەسازی ببێتە هۆی زیادبوونی دانیشتوان، چونکە پەرەی بە بەرهەمهێنان و سامانی گشتنی داو لە توانای زۆرترین ژمارەی خەڵک دابوو بتوانن لە ژێر سایەی ئەم سیستەمە ئابوورییە نوێیەدا بژین زیاتر لەو توانایەی کە پێش هەبووە لە خشتەکەدا بەراوردێکی دانیشتوانی دەوڵەتە گەورەکانە لە ساڵە ١٨٠٠ و ١٨٧٠زدا.

دەوڵەت	ژمارەی دانیشتوانی ساڵی ١٨٠٠	ژمارەی دانیشتوانی ساڵی ١٨٧٠
بەریتانیا	١٤ ملیۆن	٣١ ملیۆن
فەرەنسا	٢٧ ملیۆن	٣٦ ملیۆن
ئەڵمانیا	٢١ ملیۆن	٢٧ ملیۆن
ئیتاڵیا	١٨ ملیۆن	٣٨ ملیۆن

لەمەوە بۆمان روون دەبێتەوە کاریگەری شۆڕشی پیشەسازی بۆ زیادبوونی دانیشتوانی دەوڵەتە پیشەسازییەکان چەندە و ئەم زیادبوونەش تەنیا لە زیادبوون بەهۆی لە دایک بوونەوە نییە، بەڵکو لە ئەنجامی باشبوونی باری تەندروستی ئەو وڵاتانەوەیە کە بووە هۆی کەمبوونەوەی مردن، گومانی تێدا نییە کە ئەم زیادبوونی دانیشتوانە لە لادێکان و ناوچە کشتوکاڵیەکاندا رووی نەدا، بەڵکو زیاتر ناوچە پیشەسازییەکانی گرتەوە، هەروەها هۆیەکی تریش کە یارمەتی زیادبوونی

ژمارەی دانیشتوانی شارەکانیدا ئەویش کۆچکردنی جوتیارەکان بوو لە لادێکانەوە بە ئامانجی وەدەستهێنانی کرێیەکی بەرزتر لەکارکردندا کە لە توانایدا نەبوو لە پیشەی کشتوکاڵ کردندا بەدەستی بێنن. بەم جۆرە ژمارەیەکی زۆری جوتیاران کۆچیان کرد و کێڵگەکانیان بەجێهێشت بەرەو شارەکان تا لە کارگەکاندا کار بکەن لە ئەنجامی زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان وای لێهات پەیدابوونی شاری پیشەسازی گەورەی لێکەوتەوە کە لە پێش شۆڕشی پیشەسازیدا چەند شارێکی بچووک یان لادێکی بێ بایەخ بوون وەکو (مانچستەر و پەرمەنگهام و شیفلیلد لە بەریتانیا، لیل و لیۆن لە فەرەنسا، بەرلین و کۆلۆن و فرانکفۆرت لە ئەڵمانیا).

سێیەم: ئاسانی هاتووچۆ:

جولێنەری هەڵمی تەنیا کاری نەکردە سەر گۆڕینی شێوەی بەرهەمهێنان، بەڵکو هاتووچۆشی گرتەوە و شۆڕشێکی قووڵی تیادا بەرپاکرد، ئاسانی و خێرایی هاتوچۆکردن بە گرنگترین ڕواڵەتەکانی ئەم شۆڕشە دادەنرێت، چونکە سیستەمی کارگەکان و شێوەی بەرهەمهێنان فراوان و بەئاشکرا دەریخست کە پێویستی بە هۆی باش و خێرایی هۆیەکانی گواستنەوە هەبووە بۆ گواستنەوەی کەرستە سەرەتاییەکان بە خێرایی بۆ کارگەکان و لەوێوە کەلوپەلەکان بنێردرێتە بازاڕەکان، بازرگانی ناوەخۆ و دەرەکی بەتەواوی پشتی بە هاتووچۆ و خێرایی و کەمی نرخەکەی دەبەست.

بەریتانیا لەبەکارهێنانی جولێنەری هەڵمی بۆ بۆ ئاسانکردنی هاتووچۆ پێش هەموو وڵاتەکانی تر کەوت. لە ساڵی ١٨٢٥زدا یەکەم هێڵی ئاسنی لە جیهاندا لە نێوان ستۆکن (Stocten) و دارلنگتۆن (Darilington) دامەزراند. بەڵام لە فەرەنسادا بزووتنەوەی دامەزراندنی هێڵەکانی ئاسن ئەمیش لەلایەن کۆمپانیاکانەوە بووە، بەڵام لە ژێر چاودێری حکومەتەکان و یارمەتی داراییان بووە.

کارتێکردنی شۆڕشی پیشەسازی تەنیا هاتووچۆی وشکانی نەگرتەوە، بەڵکو هاتووچۆی دەریایشی گرتەوە کە سەرەڕای بەکارهێنانی جولێنەری هەڵمی بۆ لێخوڕینی کەشتییەکان، لە دروست کردنیشیاندا لە جیاتی تەختە، ئاسن بەکارهێنراو وایان لێهات قەوارەکەیان لە کەشتییە چارۆکەدارەکاندا گەورەتر بوو، سەرەڕای خێراتر بوو ئەو پێشکەوتنە گەورەیەبووە هۆی خێرایی گواستنەوە و نزمبوونەوەی نرخی بار گواستنەوە لەوڵاتێکەوە بۆ وڵاتێکی تر

و فراوانبوونی بازرگانی، هەروەها ئەم پێشکەوتنە یارمەتی ڕێکوپێکی کاتی گواستنەوە و دەستنشان کردنی کاتی ڕۆیشتنی پاپۆڕکان، کە سوود و قازانجێکی زۆری بە بازرگان و هاتووچۆی خەڵک گەیاند، چەندین کۆمپانیا دامەزرا بۆ ئاسانکاری هاتوچۆی سەرنشینان و بارکردنی کەلوپەل بۆ هەموو لایەکی جیهان دروست بوو.

چوارەم: فراوانبوونی بازرگانی:

ئەو گۆڕانکاریەی شۆڕشی پیشەسازی لەبواری هاتوچۆکردن وشێوەی بەرهەم هێناندا هێنایەکایەوە، کاریگەری زۆری بۆسەر فراوانبوونی بزووتنەوەی بازرگانی هەبوو، پێویستی وەدەست هێنانی کەرەسە سەرەتاییەکان و دۆزینەوەی بازاڕ بۆ فرۆشتنی کەلوپەلە پیشەسازییەکان و خستنەگەڕی سەرمایە، گەلێک یاریدەی فراوانبوونی بازرگانیاندا بەشێوەیەک مرۆڤ پێش شۆڕشی پیشەسازی خەویشی پێوە نەدیبوو، بەریتانیا لەهەموو دەوڵەتانی تر زیاتر سوودی لەم فراوانبوونی بازرگانیەوە وەرگرت بەتایبەتی لە ناوەڕاستی سەدەمی نۆزدەم.

فراوانبوونی بازرگانی دەرەوە بوو بەهۆی دامەزراندنی گەلێک بانکی گەورە بۆ ئاسانکردنی گۆڕینەوە لەنێوان وڵاتە جیاجیاکاندا کاتێک بانکەکان ژمارەیان زۆر بوو لەساڵی ١٨٧٠دا ڕێبازێکی نوێ هاتەکایەوە، ئەویش دامەزراندنی بانکە حکومییەکان بوو بۆ چاودێری بانکەکان و ڕێکوپێکی مامەڵە دەرکردنی پارە، ئەم بانکانە گەلێک خزمەتیان پێشکەشی کۆمپانیا پیشەسازی و بازرگانییەکان کرد، ئەویش بەقەرز پێدانیان تا بتوانن هەستن بەکردنەوەی پرۆژەی پیشەسازی و بازرگانی هەموجۆر.

لە ڕواڵەتەکانی فراوانبوونی بازرگانی بڵاوبوونەوەی ڕێبازی ئازادی بازرگانی بوو. لەسەدەی هەژدەمدا سەراپای دەوڵەتە ئەورووپییەکان ڕێبازی ڕامیاری پاراستنیان گرتووە بەر، ئەویش بەدانانی باجێکی گومرگی بەرز بەسەر داهاتەکاندا، بەڵام لەسەدەمی نۆزدەمدا ڕامیاری ئازادی بازرگانی دەستی کرد بەبڵاوبوونەوە، بەهۆی هەوڵدانی ئەو ئابووری ناسانەی دەیانویست بیروڕاکانی (ئادەم سمث) ئابووریناسی بەریتانی وخاوەن کتێبی سامانی نەتەوەکان (wealth of nations) بڵاوبکەنەوە.

پێنجەم: باری ژیانی کرێکاران:

شۆڕشی پیشەسازی سەرەتا کارێکی باشی نەکردە سەر ژیانی کرێکاران، چونکە باری تەندروستیان خراپتر بوو. ئاستی گوزەرانیشیان لەچاو زۆربوونی سامانی گشتیدا کەمێک نەبێت ئەوەندە بەرز نەبۆوە لەگەڕەکی پەرپووت و ماڵی تەنگەبەری وادا نیشتەجێبوون هیچ مەرجێکی تەندروستیان تێدا نەبوو، ژنان و منداڵان شەو و ڕۆژ کاریان دەکرد بەنرخێکی وا هەرگیز تێری نەدەکردن. خاوەن کارگەکان هەموو هەواڵدانێکی چاککردنیان ڕەت دەکردەوە ئەگەر لەڕێگای یاسادانانیشەوە بوایە، بە دەست درێژیان دادەنا بۆسەر مافی موڵکداریەتی تاکەکەس، تەنانەت کرێکاران لەسەرخۆ دەمردن لەبرساندا و لەئەنجامی کاری گران و هەڵسوکەوتی دوور لە مرۆڤانەی خاوەن کارگەکان لەسەرخۆ دەمرن کەباڵی بەسەردا کێشابوون، بەڵام لەنیوەی دووەمی سەدەمی نۆزدەمەوە باری ژیانیان باشتر بوو بەهۆی گرنگیدانی حکومەتەکان بەباری تەندروستی کرێکاران و دوورخستنەوەی منداڵ لەکارکردن لەکانەکاندا وهەندێک پیشەسازی قورس.

باری ژیانی کرێکاران بەرەو باشتر چوو کاتێک ڕێگایان پێدرا جڤات (نەقابە) دابمەزرێنن و کرێکاران لەچواریەکی یەکەمی سەدەمی نۆزدەمدا کۆبوونەوەیان لێ قەدەغە کرابوو، ئەمجا لەساڵی ١٨٤٤زدا لە بەریتانیادا یاسای کۆبوونەوە لابرا، ئیتر کرێکاران بۆیان هەبوو کۆمەڵە و جڤاتەکانیان پێک بێنن بۆ پاراستنی بەرژەوەندییەکانیان وبڕیاری دیاریکردنی نرخی کرێ دەربکەن و داوای زیادبوونی لەخاوەن کارگەکان بکەن تا وایان لێهات مافی مانگرتنیان بەکار دەهێنا لەکارکردن بۆ بەرگریکردن لە داواکارییەکانیان بەرامبەر خاوەن کارگەکان.

بەشی دووەم

پەرەسەندنە ئابووری وکۆمەڵایەتییەکان پاش شۆڕشی پیشەسازی

١- گەشەکردنی چینی بورجوازی (ناوەند):

ئـەم چینـە پێـش شۆڕشـی پیشەسـازی هەبـوو، بازرگانـەکان و خـاوەن پیشـە جۆربەجۆرەکانـی دەگرتـەوە، بـەڵام ئـەم چینـە بایەخـی پێنەدرابـوو، شـان بەشـانی چینـی خانـەدان و جوتیـاران، بـەڵام چینـی بورجـوازی (ناوەنـد) لەدوای ئەمانـەوە بوون، لەگـەڵ ئەوەشـدا وردە وردە گەشـەی دەکـرد و هێزوتوانـای لەزیـاد بووندا بـوو ئـەوەش بەڵگەبـوو کـە دوارۆژدا دەبێتـە چینێکـی بایەخـدار لەکۆمەڵـدا، چونکـە پێشـکەوتنی زانسـتی گەلێکـ هەنـگاوی گـەورەی لەپێنـاوی کەمکردنـەوەی بـاری سەرشـانی مرۆڤـ و ئاسـانکردنی کارەکانیـدا نابـوو.

ئەمـە سـەرەڕای کاری گیانـی ئـازادی و بڵاوبوونـەوەی بیـری نەتەوایەتـی کـە چەنـد چینـی بورجوازیـان (ناوەنـد) بەهێزکـرد و پایەداریـان کـرد. ئازادیخـوازان و هەڵگرانـی بیـری نەتەوایەتـی لـە نووسـەران پشـتی ئـەم چینەیـان دەگـرت و بەپشـتیوانی نەتـەوەو هێـزی وڵاتیـان دادەنـا. ئەمجا ئەمیـش بەدەوری خـۆی پـارەی بـۆ ڕۆژنامـە و گۆمەڵـەو پارتییـەکان هەڵڕشـت تـا پشـتی بگـرن و بەرگـری لێبکـەن و وا لـە حکومـەت بکـەن دوای ڕامیارییەکـ بکەوێـت لەگـەڵ بەرژەوەندیەکانیاندا بگونجێـت.

لەبـەر ئـەوە ئـەم چینـە بـەو دەسـەڵاتدارییەی لەجیهانـی مـادی و بیـردا وەدەسـتی هێنابـوو نەوەسـتا، بەڵکـو دەسـتوبرد کەوتـە داوای ئـەوەی لـە کاروبـاری دەوڵەتیشـدا دەسـەڵاتی هەبێـت، کاتێکـ ئـاوڕی لـێ نەدرایـەوە و گوێـی لـێ نەگیـرا پەنـای بـردە بـەر گەلەکۆمەکـێ، ئەویـش بەپێکهێنانـی پـارت و کۆمەڵـەکان تـاداوای مافەکانـی بـکات. زۆربـەی داواکارییەکانـی بریتـی بـوون (لەئاشـکراکردنی ئـازادی و سەربەسـتی بازرگانـی و دەسـت تێوەرنەدانـی حکومـەت لـە کاروبـاری پیشەسـازیدا تـا بتوانێـت

بەرهەمە پیشەسازییەکانی بنێرێتە داگیرگەو هەرێمەکانی تریش تا لەئەنجامدا سوودو قازانجێکی زۆریان لێ وەدەست بێنێ، ئەمجا داوای هاوبەشی رۆڵەکانی لە حوکمدا کرد، بۆ ئەمەش ئەم چینە پەنای بردە بەر داواکردنی حوکمی دەستووری نوێنەرایەتی پەرلەمانی).

لەڕاستیدا مێژووی ئەوروپا لەسەدەی نۆزدەمدا تەنیا بریتی بوو لە مێژووی ململانێ نێوان ئەم چینە لەگەڵ دەرەبەگایەتیدا لەپێناوی چەسپاندنی قەوارە و بیروباوەڕەکانی خۆی و مسۆگەرکردنی بەرژەوەندیە چینایەتییەکانی، بەهۆی هێزی پێگە و توانا مادییەکەیەوە توانی سەربکەوێت وچی ویست بەدەستی بێنێ، و هەر کارتێکردنی ئەم چینە بوو چاکسازیە دەستوورییەکانی ساڵی ١٨٣٢ز لە بەریتانیا و ساڵی ١٨٧٥ز لە فەرەنسا وپاشان لەئەڵمانیا دوای یەکگرتنەکەی و لەئیتاڵیا پاش یەکێتییەکەی هاتنە دی.

ئەم چاکسازییە دەستوورییە ئەم خاڵانەی گرتۆتەوە:

١- فراوانبوونی مافی هەڵبژاردن بەجۆرێک بەپلەی یەکەم رۆڵەکانی چینی بورجوازی (ناوەند) بگرێتەوە.

٢- زیادکردنی دەسەڵاتی پەرلەمان بەجۆرێک نوێنەرانی ئەم چینە کارێکی وابکەن گوێڕایەڵی قسەکانیان بکرێت وئامانجەکانیان بهێنرێتە دی.

٣- پادشا لێپرسراو نەبێت ئەویش بۆ بێهێزکردنی چینی ئەرستۆکراتی کەدژ بەچینی بورجوازی بوو.

٢- دەرکەوتنی چینی کرێکاران و گیروگرفتەکانی:

لەکاتی سەرهەڵدانی شۆڕشی پیشەسازیدا چینی کرێکاران هیچ بایەخێکیان پێ نەدەدرا، چونکە ئەندامەکانی تێکەڵ بەچینی بورجوازی (ناوەند)بوو بوون، ئەم شۆڕشە بەشان بازووی ئەوان بەرپابوو و پایەدار و فراوانبوو و هەرئەوان هەڵسورێنەری ئامێرەکان بوون و کەلەپەلیان بە بەرهەم دێنا و سامانیان بۆ خاوەن سەرمایەکان و بازرگانە دەوڵەمەندەکان بەدەست دەهێنا، پاش ماندووبونێکی زۆر بەرامبەر کرێیەکی دیاری کراو. ئەمانە کاتێک سەرچاوەی ژیانیان لە دەست دا بەهۆی بەدەرکەوتنی ئامێرکان و دامەزراندنی کارگەکان کە پیشەسازییە تاکەکەسییەکانی لەناوبرد و ماڵ و لادێکانیان بەجێهێشت و پەنایان بردە بەر شارەکان بۆ بە دەستهێنانی پارەو پولێک ژیانیان بەکارگەکانەوە بەسترایەوە، لەپێشدا شتێکی ئاسایی بوو بەپێی ئەو بارە پشتگیری سەرمایەدارەکانیان لەداواکارییەکانیاندا بکردایە بەئومێدی چاکبوونی باری مادی و مەعنەویان.

بەڵام کاتێ بینیان خاوەن کارگە و کۆمپانیاکان ئاوڕیان لێ نادەنەوە و هەر سوودی تایبەتی خۆیان لا گرنگە ئەوانیان تەنیا وەک هۆیەک بۆ زیادکردنی سوود و زۆرکردنی سامانەکانەکانیان بەکارهێناوە، نائومێد بوون لێیان وەوکاتە کرێکاران کەوتنە خۆیان بۆ بەرگری کردن لە بەرژەوەندییەکانیان و داواکردنی مافە جۆراوجۆرەکانیان و بۆ ئەم مەبەستە چەند کۆمەڵێک و جڤاتێکیان پێکهێنا و بەو جۆرە چینێکی تری کۆمەڵایەتی پەیدابوو ناسرا بە چینی کرێکاران کەکەوتنە داواکاری لەحکومەتەکان تا مافەکانیان بپارێزن وبەرگریان لێبکەن دژی خاوەن کارگەکان و سەرمایەدارەکان کەئەوانە هیچ هۆیەکی تەندروستی وڕۆشنبیریان بۆ نەرەخساند بوون ژیانیان مسۆگەر بکات ، بەڵام لەپێشدا چینی فەرمانڕەوا داواکارەکانیانی جێبەجێ نەدەکرد، بەڵکو کۆسپی زۆری لەڕێگایاندا دانا و یاسای کۆبونەوەیان دانا بەگوێرەی ئەم یاسایە ڕێگای کۆبوونەوە لە کرێکاران گیرا و لە مافی پێکهێنانی جڤاتەکان بۆ بەرگری لە مافەکانیان بێبەش کران، بەڵام ئەو هەڵوێستە ناڕەوایانە وای لێکردن زیاتر سووربون لەسەر تێکۆشان لەپێناو بارێکی باشتری کارکردن.

٢- پێشکەوتنی تەندروستی:

یەکێک لە رواڵەتەکانی شۆڕشی پیشەسازی ئەو زیادبوونە خێراییەی دانیشتوان بوو کەئەنجامەکەی گۆڕانی جۆری ژیانی مرۆڤ لە کشتوکاڵەوە بۆ پیشەسازی بوو ئەم زۆربوونە لەگەڵ کارکردنی خاوەن پیشە تاکەکەسییەکان لەکارگەکاندا بەنرخێکی هەرزان، بووبە هۆی بڵاوبوونەوەی دەردو نەخۆشی کەلەپێشدا نەبوون، ئەمەوای لەزانایان کرد بکەونە جەنگەوە لەگەڵ ئەم نەخۆشییانە و شێوازی پزیشکی سەرکەوتوو بۆ بەرهەڵستی بڵاوبوونەوەی بدۆزنەوە و لەناویان ببەن و هۆی پاراستنی ئاسان بکەن ولەناو جەماوەردا بەهەموو هۆیەکی گونجاو بڵاوی بکەنەوە، لەوەوە ئەدواردجنەر (Edward jener) هات و کوتانی دژی نەخۆشی ئاوڵە بەکارهێنا کە ژمارەیەکی لەڕادەبەدەری خەڵکی لەناوبردبوو. هەروەها هۆکانی نەشتەرگەریی برینەکان بەهێمنی ولەسەرخۆ باشتربوون کەنەخۆشەکانی هاندا بەدڵنیایی وبێ ترس بچنە پێشەوە، بەڵام گەورەترین دەسکەوتی پزیشکی ئەوەبوو زانای کیمیاوی فەرەنسی پاستۆر (Pasteur) بنچینەی سەرەکی نەخۆشییەکانی دۆزییەوە.

ئەم زانایە لەساڵی ١٨٦٣زدا دەری خست کە هەموو نەخۆشییەکان دەگەڕێنەوە بۆ گیانلەبەرێکی زۆر بچکۆلە کە بە بەکتریا دەناسرێت. دواتر (کوخ)ی ئەڵمانی میکرۆبی سیلی دۆزییەوە، هەروەها زانایانی تر میکرۆبەکانی وەناق و سی ئاوسان و،،،، هتد چەندانی دیکە.

٤- پەروەردە وفێرکردن:

دوای شۆڕشی پیشەسازی، پەروەردە وفێرکردن تاڕادەیەکی زۆر کاریگەر بوونی بەو بیروڕانەی لەو کاتەدا لەجیهاندا باوبوون، بۆیە کاری پەروەردە تەنیا ئامادەکردنی مرۆڤ نەبوو بۆ جیهانی دووەم و نەگەڕانەوەبوو بۆ دواوەو تێڕوانین نەبوو بۆ رابردوو و زیندوونەکردنەوەی ئەو بیروڕایانە بوو کە لەوکاتەدا باوبوون و پابەندنەبوون بەجێبەجێکردنی تەنیا پرەنسیپەکانی سرووشتەوە، بەڵکو بەتێڕوانینێکی واقیعی و هەست پێکراوانە تەماشای ژیانی دەکرد و گیانی لەپێشکەوتنی زانستییە سروشتییەکانەوە وەردەگرت، هەروەها لەدۆزینەوەکان وداهێنراوە نوێیەکان.

لە گرنگترین نیشانەکانی شۆڕشی پیشەسازی گرنگیدان بوو بە بابەتە زانستییەکان و چۆنیەتی بەدەستهێنانی و بایەخدان بەو دیاردە سروشتییەکان و کاریگەری و وای دادەنێت لەبنچینەدا زانستەکان لە سروشتەوە وەرگیراوە، ئەو پایە بەرزی و پێشکەوتنەی مرۆڤ کە پێیگەیشتووە لە سایەی زانستەکان بووە. ئەمە نابێت ئەوەمان لەبیر بچێت کەپێشکەوتنی زانستی دەروون چ کارێکی دیاری لە پێشکەوتنی تیۆرە پەروەردەییەکاندا هەبووە، وای لێکردووە لەگەڵ پێداویستەکانی سەدەی نوێدا بگونجێت. جالەبەر پێشکەوتنی هەموو بارەکانی زانستی و هونەر، بۆیە زانایانی دەروون وایان دەبینی کەپەروەردە ڕێگایەکە بۆ نەشونماکردنی ئەندام لەبارەی لەش و هۆش و رەوشت، هەروەها دەیان بینی لێکۆڵینەوەی (غەریزەی) (رەمەکی) منداڵان و زانینی باری دەروونیان باشترین یاریدەدەری هێنا پێچەوانەی ئەوەنەبوو کە کۆمەڵناسان و سیاسییەکان لەپەروەردەیان دەویست، چونکە ڕێگایەک بوو بۆ پاراستنی کۆمەڵناسان و سیاسیەکان لەپەروەردەیان دەویست، چونکە ڕێگایەک بوو بۆ پاراستنی کۆمەڵ و پێشکەوتنی شان و شکۆی و کەرەسەشیان بریتی بوو لەلێکۆڵینەوەی ئەو سیستەم و کار و پێداویستیانەی کۆمەڵەکان بوو.

سیاسییەکانیش درکیان بەوە کردبوو کەپەروەردە چ پەیوەندییەکی بەهێزی، بەسەرکەوتنی حکومەتان و پێشکەوتنی گەلانەوە هەیە و کەڵێکیان ڕوونیان کردبۆوە کەمانەوەی شێوە نوێکانی حکومەتە دیموکراتییەکان بەندە بەپەروەردەی میللەتان و کردنەوەی مێشکیان بە زانیاری و زانستییەکانەوە، ئەنجامی ئەوە زۆربەی حکومەتەکان فێرکردن و خوێندنی سەرەتاییان کرد بە گشتی و زۆرەملێ و خۆڕایی.

گەورەترین ئەو زانایانەی لە پەروەردەدا کاریان کردووە و بەرەو ئاراستەیەکی زانستییانەیان بردووە، پەروەردەکاری بەناوبانگ (بستالۆتزی) (١٧٤٦ز-١٨٢٧ز) یکە بەمەزنترین پێشرەوی پەروەردە ئەو چاککارانە دادەنرێت کە مێژوو ناسیوێتی لەسەردەمی ڕێنسانسی بیرکردنەوە لە ئەورووپادا. کەوا کاریگەرییەکی وای لەچاکسازیی پەروەردەی سەرەتایی لەسویسرا و ئەورووپادا هەبوو هیچ کەسێکی تر لە پێشرەوانی پەروەردە لە پێش ئەودا نەیان بووە، هەروەها جۆن فردریک هربرتی ئەڵمانی (١٧٧٦ز-١٨٤١ز) خاوەنی لێکۆڵینەوە نوێکانە لە دەروونناسی بیرورا ڕاست و ڕەوانەکان لە هونەری فێرکردندا، ئەمجا فرۆبل (١٧٨٢ز-١٨٥٢ز)کە هونەری دامەزراندنی باخچەی ساوایانی بۆ دەگەڕێتەوە.

٥- بزووتنەوەی ئافرەتان:

شۆڕشی پیشەسازی خزمەتی وای پێشکەشی بزووتنەوەی ئافرەتان کردووە هەرگیز نکۆڵی لێ ناکرێت، چونکە ئەو تێکۆشانە ئابوورییەی لە فراوانبووندا بوو، ئافرتانیش تیایدا هاوبەشییان تێداکرد، بەڵام هیچ دەستکەوتێکیان لەخاوەن کارگەکان بەدەست نەهێنا باری سەرشانیان سووک بکات و بەهەموو کارێک هەڵدەستان بێ جیاوازی نێوان ئەوان وپیاوان، پەڵام بەرز بوونەوەی دەنگی کرێکاران و داواکردنیان لەحکومەتەکان کەباری ژیانیان چاک بکەن و گرنگییان پێبدەن و زوڵم و ستەمی خاوەن کارگەکانیان لەسەر کەم بکەنەوە، کاربەدەستیان ناچار کرد بۆ ئەم مەبەستە بێنە کایەوە وباری ژیانیان چاک بکەن و ژن وەکو پیاوە هاوڕێیەکەی هەندێک مافی تایبەتی وەرگرت ئەمەبوو باری ئافرەتی کرێکار.

بەڵام باری ژیانی کۆمەڵایەتی ئافرەت بەو شێوەیە نەبوو ئیرەیی پێ ببری، پشتگوێ خرابوو و لەکۆمەڵدا هیچ کەسایەتییەکی نەبوو، بەڵام دەرکەوتنی بزووتنەوە سۆشیالیستەکان وایان ئافرەت بێتە پێشەوە، بوون و خودی خۆی ئاشکرا بکات، چونکە سۆشیالیستەکان پشتگیری ئافرەت بوون و داوای ئازادیان بۆ دەکرد ولەچەند بارێکی تایبەتیدا هەندێک مافی تایبەتییان پێ بەخشی و ئەمە هانی پشتگیری ئافرەتیدا لەهەردوو چینەکە هەندێ مافی کۆمەڵایەتی و رامیارییان بۆ وەدەست بێنن.

لەپێشدا داوای فێرکردنی کچان و ئافرەتیان کرد، قوتابخانە و زانکۆکان دەرگایان بۆ کردنەوەو وەریان گرتن، بۆیە ژمارەیەک ڕووناکبیری پایە بەرز تیایاندا هەڵکەوت کە هاوبەشی پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی و زانستییان بەگورج وگۆڵی کرد، بۆ نموونە لەوانە (مەدام ئەکرمەن لویز) کە هۆزانڤان و نووسەری فەلسەفە بووە. کاتێک ڕاپەڕینی ئافرەتان گەشایەوە و ئەو کۆمەڵانە لەپێناویدا تێدەکۆشان، زۆربوون، حکومەتەکان ناچاربوون چاودێری خۆیان بخەنە کار بۆ بڵاوکردنەوەی زانستی لەنێوان نێر و مێ و لەنێوان چینەکاندا بەتایبەتی زانستی سەرەتایی وەدەستی کرد بەدامەزراندنی قوتابخانە گشتی و خۆڕاییەکان، ئەمجا کار بەمەشەوە نەوەستا ساڵی ١٨٦٨ز. زانکۆی پاریس دەرگای بۆ وەرگرتنی کچان خستەسەر پشت و بەرهەمی خوێندنی زانستییە جیاجیاکان لەلایەن ئافرەتەوە ڕاپەڕینێکی فراوانی لەو سەردەمەدا بەرپاکرد.

ڕاپەڕینی ئافرەتان لە بەریتانیادا لەناو خانەدانەکاندا بڵاوبۆوە بەریتانییەکان لەو بارەیەوە بوون بەدوو بەشەوە. پارێزگار و نوێخواز، بەڵام گیانی ئەو سەردەمە ئاراستەی بەرە و بڵندی پایەی ئافرەت و پیاو بوو پشتگیری بیری نوێخوازەکانی کرد و ژنە بەریتانییەکان لەهەموو چینەکانەوە ڕێڕەوی وەدەست هێنانی زانستیان گرتەبەر.

بەندی سێیەم

بەندی سێیەم

بزووتنەوەی نەتەوەیی و دیموکراتی(١٨١٥-١٩١٤ ز)

بەشی یەکەم

بەریتانیا و چاکسازیی دستووری

١- پێشەکی:

بەریتانیا مەزن ئەو هەڵگەڕانەوە بە هێزەی نەدی لە ڕژێمی حوکمیدا وەک شۆڕشی فەرەنسی، چونکە ئەو ڕژێمە گەلێ ئاڵوگۆڕ و دەستکاری بە خۆیەوە دبو هیچ شوێنەوارێکی لە حوکمی ڕەها تیا نەمابەوە تا پێویست بە شۆڕش بکات. ڕژێمی حوکم لە بەریتانیادا وا دادەنرا کەوا ڕژێمێکی دیموکراتی سەربەستە، بە تایبەتی لە چاو میللەتەکانی تری ئەورووپادا کە لە ژێر باری ڕژێمێکدا دەیان ناڵاند کە موتەرنیخ و هاوڕێ کۆنەپەرستەکانی لە پیاوە گەورە سیاسییەکانی ئەورووپایی بەسەریان داسەپاندبوون.

بەڵام ئەگەر ئێمە بە وردی لە ڕژێمی حوکمی بەریتانی ورد ببینەوە لەسەرەتای سەدەی نۆزدەم دەبینین دوورە لە ڕژێمی دیموکراتی، بەڵکو بە ڕژێمێکی دیموکراتی لە قەڵەم دەدرا لە چاو ڕژێمی دیموکراتی، بەڵکو بەڕژێمی دەوڵەتە زۆردارەکانی دیکەی کیشوەری ئەورووپادا.

ئەگەر سەیری تاقمی فەرمانڕەوا بکەین دەبینین تەنیا نوێنەری بەشێکی کەمن لە کۆمەڵگای بەریتانی. بێگومان ئەنجومەنی (لۆردەکان) نوێنەری چینی ئورستوکراتی بوون و ئەنجوومەنەکەی تر (ئەنجوومەنی گشتی) هەر لە ژێر دەسەڵاتی ئەم چینەدا بوو کە بە هیچ جۆرێک نوێنەری کۆمەڵانی خەڵک نەبوون تەنیا بە ناو نەبێت، ئازادیخوازەکانی بەریتانیاش نەیانتوانی وا لە حکومەت بکەن کەوا چاکسازی بکات. دەوری کۆنەپەرستیش لە بەریتانیا درێژەی کێشا هەر لە ساڵی ١٨١٥ز تا ساڵی ١٨٣٢ز، بەڵام دوای ئەم مێژووە کەمێک بێ هێز بوو.

٢- داواکاری بۆ چاکسازی:

شۆڕشی پیشەسازی کە یەکەم جار لە بەریتانیادا سەری هەڵدا کاری کردە سەر کۆمەڵگای بەریتانی، چونکە دەرفەتی لەبەردەم چینی بورجوازی رەخساند کە لە رووی ئابوورییەوە بەهێز بێت. لەبزووتنەوەی ئازادیخوازان و نووسەران و رووناکبیران و هەوڵی چاکەخوازانەوە هۆکارێک بوو بۆئەوەی رەخنە لە حکومەت بگرن و داوای چاکسازی سیستەمی هەڵبژاردنی لێبکەن، بۆئەوەی حکومەتێکی دیموکراتی نزیکی بخەنەوە. وە بۆ ئەوەی بزانین تا چ رادیخوازان لە رژێمی حوکم ناڕازی بوون، دەبێت چاوێک بە یاسای پەرلەمانی بەریتانی بخشێنین لەسەرەتای سەدەمی نۆزدەمەوە.

یاسای پەرلەمانی لە بەریتانیا لەسەرەتای سەدەی نۆزدەمەوە

ژمارەی ئەندامانی پەرلەمانی بەریتانیا (٦٥٨) ئەندام بوو (١٨٦) ئەندام نوێنەری ناوچە لادێ نشینەکان بوون و (٤٦٧) ئەندام نوێنەری شارەکان بوون و (٥) ئەندامیش نوێنەری زانکۆ گەورەکانی بەریتانیا بوون، لێرەدا بۆمان دەردەکەوێت کە جیاوازی زۆرە لە نێوان نوێنەرانی شارەکان و لادێ نشینەکان دا هەیە، ئەمە جگە لەوەی کە نوێنەری شارەکان لە نێو هەموو دانیشتووانی شارەکان هەڵنەدەبژێردران بەڵکو مافی هەڵبژاردن تەنیا بەند بوو بە چینێکی کەمەوە کە سامانیان هەبوو. ژمارەی دانیشتووانی دوورگەکانی بەریتانی لەسەرەتاکانی سەدەی نۆزدەمەوە خۆی لە ٢٠ ملیۆن کەس دەدا، کەچی تەنیا یەک ملیۆن مافی هەڵبژاردن و نوێنەرایەتی هەبوو لە پەرلەماندا و ئەوانی دیکەش بە تەواوی بێبەش بوون لەو مافەدا، بەڵام شۆڕشی پیشەسازی رێگای بۆ چینێکی دیکەی دەوڵەمەند و چالاک خۆشکرد کە ئەویش چینی بورجوازییە بۆ ئەوەی داوای چاکسازی و بەدیهێنانی مافەکانی خۆی بکات لە پێش سەدەی نۆزدەمدا، ئەگەر جەنگەکانی شۆڕشی فەرەنسی و ناپلیۆن نەبوونایە کە بەریتانیای مەزنی خەریک کرد و ئاراستەی میللەتی وەرگێڕا لە بایەخدان بە کاروباری سیاسەتی ناوەوە بۆ رووبەڕوو بوونەوەی مەترسی دەرەوە، کاتێکیش حکومەتی بەریتانی بۆی کرا کە بەسەر دوژمنەکەیدا زاڵ بێت، پارتی

(تۆری) ئەو کاتە لە حوکمدا بوو دەسەڵاتی بەریتانیا گەلێ زیادی کرد، بۆیە زۆر کەس، بەتایبەتی لە پارێزگاران وایان دادەنا کە ئەمە دەگەڕێتەوە بۆ بەهێزی ڕژێمی حوکم. پارێزگاران (المحافظین) لەسەرەتاوە هەموو ڕێگەیەکیان گرت بۆ ئەوەی لە دەستی ئەوانە بدەن کە داوای چاکسازی دەکەن، بەڵام هەوڵ و کۆششی ئازادیخوازان، پارێزگارانیان ناچارکرد بۆ ئەوەی وەڵامی داواکانیان بدەنەوە و هەندێ یاسای چاکسازی جێبەجێ بکەن کە بووە هۆی گۆڕینی ڕژێمی حوکم. پەیدابوونی (جۆرج گەننگ George Ganning) لە مەیدانی سیاسەتدا کارێکی زۆری کرد بۆ ئەوەی پارتی پارێزگاران سیاسەتێکی کەمتر کۆنەپەرست و کەنارگرتوو (محافظ) لە جاران بگرێتە بەر. ئەم وەزیرە سیاسەتێکی ئازادیخوازانەی لەگەڵ دەوڵەتە ئەوروپاییەکاندا گرتەبەر لە پەیمانی پێنج قۆڵی کشایەوە، چونکە باوەڕی وابوو کە موتەرنیخ و هاوڕێکانی بۆیە دەستیان وەردابووە کاروباری ناوەخۆی ئیسپانیا تا شۆڕشە ئازادیخوازەکەی لەناوبەرن. هەروەها لە کەمکردنەوەی باجی گومرگی لەسەر گەنم ساڵی ١٨٢٢ز سەرکەوت بەو جۆرە ڕێگای ئاسان کرد بۆ هێنانی گەنم لە دەرەوە بە زۆری. ئەمە جگە لە هەوڵ و تەقەلاتی (سێر ڕۆبەرت پیل Robert peel) سەرەک وەزیرانی تازە کە لە ساڵی ١٨٢٨ز هەوڵی دا بۆ لابردنی هەندێ یاسا کە ڕێگای لە کاسۆلیکەکان و ئەوانی تر گرتبوو کە بە هەموو مافە مەدەنیەکانیان شادبین. بۆ ئەمانەش هەموو مافە مەدەنییەکان پێ بەخشرا، وەک گشت براکانیان لە لایەنگرانی کڵێسەی ئینگلیزی.

٢- چاکسازییەکانی پەرلەمان:

ئەو بارودۆخە کۆمەڵایەتی و ئابوورییە نوێیە، حکوومەتی ناچار کرد کە ملکەچی داواکارییەکانی گەل بێت بۆ چاککردنی یاسای هەڵبژاردن لە ساڵی ١٨٣١ز حکومەتێکی لە پارتی ئازادیخوازان دروست بوو بە سەرۆکایەتی (لۆرد گرای Lord Gray) کە گەڵاڵەنامەی چاکسازیی ئامادە کرد و بووە هۆی قەیرانێک لە نێو حکومەتدا. کاتێکیش پادشا هەڕەشەی لە ئەنجوومەنی لۆردەکان کرد بۆ ئەوەی ژمارەیەکی تەواو لە لۆردەکان بخاتە ئەنجوومەنەکەیان بۆ پەسند کردنی گەڵاڵەنامەکە، بەگەڵاڵەنامەی چاکسازی ساڵی ١٨٣٢ز ناسرا (The Reform Bill١٨٣٢)

گەلاڵەنامەی چاکسازی ساڵی ١٨٣٢ز دادەنرێت بە گرنگترین ئەو گەلاڵەنامەی کە دانران بۆ گۆڕینی ڕژێمی پەرلەمانی کە سێ خاڵی سەرەکی تێدا دەبینرێت:

یەکەم: دووبارە دابەشکردنەوەی کورسی پەرلەمانی لەسەر شارەکان، ئەویش بەوەرگرتنی ١٤٣ کورسی لە شارە بچووکەکان و دابەشکردنەوەیان بەسەر شارە گەورەکاندا.

دووەم: مافی هەڵبژاردن لەلادێکان بدرێتە هەر کەسێک کە موڵکێکی هەبێ و داهاتی ساڵانەی لە دە (جونەیە) کەمتر نەبێت، بەڵام لە شارەکان مافی هەڵبژاردن درایە هەر کەسێک کە خانوویەکی هەبێ یاخود خانوویەکی بەکرێ گرتبێت ساڵی بە دە جونەیە.

سێیەم: چاککردنی ڕێگای دەنگدان کە پێویستە هەڵبژاردن تەنیا دوو ڕۆژ بخایەنێت کە جاران پانزە ڕۆژی دەخایاند.

لە ڕاستیدا ئەم گەلاڵەنامەیە تەنیا بەرژەوەندی چینی بورجوازی هێنانە دی کە وای لێهات قەوارەیەکی هەبێت کە پێشتر بە خۆیەوەی نەدیبوو، فراوانکردنی مافی هەڵبژاردن وای لێهات کە ژمارەی هەڵبژێراو دوو ئەوەندە بێت. (پارتی ویگ) (whig) هەوڵی جێبەجێکردنی ئەم گەلاڵەنامەی چاکسازییەی لەپەرلەماندا، بۆیە یەکسەر کە هاتە سەر حوکم لە دوای هەڵبژاردن دەرکەوت کە زۆربەی نوێنەرەکان لە ئازادیخوازان بوون. چینی بورجوازی یارمەتی ئەم پارتەی دەدا کە وای لێهات بە (پارتی ئازادیخوازان) ناو ببرێت لە جیاتی پارتی (ویگ)، بەڵام پارتی (تۆری) ناوی نرا بەپارتی (پارێزگاران).

بزوتنەوەی چارتیست:

گەلاڵەنامەی چاکسازی ساڵی ١٨٣٢ز بەرژەوەندی چینی بۆرژوازی هێنایەدی، بەڵام بەرژەوەندی کرێکاران هەر فەوت درا، چونکە ژیانیان هەر بە خراپی مایەوە، بۆیە لە نێوان ساڵانی ١٨٣٨ز و ١٨٤٨ز لە نێو کرێکاراندا بزووتنەوەیەکی چاکسازیی پەیدابوو ناونرا بە بزووتنەوەی چارتیست (chartist mocemente) ئامانجی ئەوە بوو کە پەرلەمان گەلاڵەنامەی تر دەربکات مافە سیاسییەکانی کرێکاران دابین بکات. کورتەی داواکارییەکانی ئەم بزووتنەوەیە ئەمانەن:

١- دەنگدانی گشتی بۆ نێرینە.
٢- کۆبوونەوەی پەرلەمان ساڵانە بێت.
٣- دابەشکردنی وڵات بۆ چەند ناوچەیەکی هەڵبژاردنی و یەکسان.
٤- دەنگدان نهێنی بێت.
٥- نەهێشتنی مەرجەکانی موڵکدارێتی بۆ ئەندامانی پەرلەمان.
٦- مووچە بە ئەندامانی پەرلەمان بدرێت.

کرێکاران بۆ ئەم بزووتنەوەیە بەگوروتین بوون و بریاریان دا کە لە ساڵی ١٨٣٩ز کۆبوونەوەیەک ساز بکەن کۆنگرەیەکی نیشتمانی و سکاڵانامەیەک پێشکەش بە پەرلەمان بکەن تیایدا داوا سەرەکییەکانیان ئاشکرا بکەن، بەڵام پەرلەمان ئەو سکاڵانامانەی رەتکردەوە، ئنجا سکاڵانامەیەکیان پێشکەش کرد کە پێنج ملیۆن کرێکار ئیمزای کردبوو، دوایی بریاریان دا کە بەخۆپیشاندان بەرەو پەرلەمان بکەن تاوایان لێ بکەن قایل ببن. کاتێ دەنگ و باس گەیشتە حکوومەت لە ئەنجامەکەی ترسا دەسەڵاتی دایە (دۆق ولنگتۆن) پاڵەوانی (واترلۆ) سەرۆکایەتی سوپا بکات بۆ ئەوەی بڵاوە بە جەماوەری کرێکاران بکات. دۆق بەم کارە هەڵسا و جەماوەری کرێکارانی بەهێز بڵاوە پێ کرد بەم جۆرە بزووتنەوەکە سەرنەکەوت. بەشێک لەکرێکاران بۆ چاککردنی باری ژیانیان چوونە نێو جڤاتی کرێکارانەوە.

دوای چارەکە سەدەیەک لەم بزووتنەوەیە هەر دووپارتی ئازادیخوازان و پارێزگاران پێشبرکێیان لە فراوانکردنی مافی هەڵبژاردن بۆ گەل دەکرد، ئەوەی کە سەیرە ئەوەیە پارێزگاران خۆیان لە سەردەمی (دزرائیلی گەڵاڵەنامەی دووەمی چاکسازییان ئامادەکرد، کە ئەویش گەڵاڵەنامەی ساڵی ١٨٦٧ز بوو بۆ فراوانکردنی مافی هەڵبژاردن و زیاد کردنی ژمارەی هەڵبژێراوان.

پەرلەمان قایل بوو بەو گەڵاڵەنامەیە و کرێکارانی جڤاتەکان مافی هەڵبژاردنیان دەستگیربوو. هەندێ لەو کۆت و پێوەندانەی کە گەڵاڵەنامەی ساڵی ١٨٣٢ز دایبابوو هەڵیگرت دوایی چاکسازیی پەرلەمانی تر لە سەردەمی وەزارەتی ئازادیخوازان بە سەرۆکایەتی (گلادستۆن) هاتەدی و ئەو مەرجانەی کە پابەندبوون بە داراییەوە

لەسەر ئەو کەسەی کە مافی دەنگدانی هەیە لابرا، بۆیە ژمارەیان زیادی کرد، گرنگترین گەلاڵەنامە چاکسازییەکانی تر هەر دوو گەلاڵەنامەی سالانی ١٨٨٤ز و ساڵی ١٨٨٥ز بوو کە کرێکاران بەو پێیە مافێکی فراوانیان دەستکەوت لە نوێنەرایەتی پەرلەمانی، لەوەوە دەبینین هەر دوو پارتی ئازادیخوازان و پارێزگاران هەردووکیان هەوڵی چاککردنیان دا تاوای لێهات ڕژێمی حوکم لە بەریتانیادا دا نزیکتر بوو لە دیموکراتییەت لە پێشتر، ساڵی ١٩١٨ز مافی دەنگدان درا بە ئافرەتان کە تەمەنیان گەیشتە سی ساڵ، ئەم گەلاڵەنامەیە ساڵی ١٩٢٨ز گۆڕاو تاوای لێهات مافی هەڵبژاردن بۆ ژن و پیاو وەک یەک بێت، واتا ئەوەی گەیشتە تەمەنی ٢١ ساڵان مافی هەڵبژاردنی دەبێت.

٤- چاکسازییە کۆمەلایەتییەکان:

أ- چاککردنی باری ژیانی کرێکاران:

لەمەوپێش باسمان کرد کەیەکێ لە ئەنجامە ڕاستەوخۆکانی شۆڕشی پیشەسازی کۆچکردنی ژمارەیەکی زۆربوو لە دانیشتووانی لادێکانەوە بۆ شارە پیشەسازییەکان، کە بووە هۆی جەنجاڵ بوونی دانیشتووان کە زۆریان ناچاربوون لەو شوێنانەدا بژین کە مەرجی تەندروستی تیانەبوو.

هەروەها زۆری ژمارەی کرێکاران وایکرد کرێ کەم ببێتەوە و کاتژمێری ئیشکردن زۆر بێت، وای لێهات ئاستی بژێوی چینی کرێکاران نزم ببێت و باری تەندروستییان خراپ بێت. تاوای لێهات حکومەت ناچار بکات لەمەسەلەکە نزیک ببێتەوە و هەوڵ بدات بۆ چاککردنی باری ژیانی ئەم چینە. لایەنی تەندروستیش دیارترین ئەو لایەنانە بوو کە حکومەتی بەریتانی بایەخی پێدا، بۆیە چاودێری ئەو خانووانەی دەکرد کە مەرجەکانی تەندروستی تێدا نییە.

مەرجیشی خستبووە سەر خاوەنی کارگەکان کەلە کارگەکانیاندا هۆیەکانی فێنک کردنەوەو گەرم کردنەوە دابین بکەن، هەروەها دەبوو فراوانی ئەو کارگانە لەگەڵ ژمارەی کرێکارەکان کە ئیشی تێدا دەکەن لەگەڵ یەکدا بگونجێن.

ئەمە جگە لەوەی لەساڵی ١٨٤٨ز یاسایەکی دیکەیان دەرکرد تیایدا کاتژمێری ئیشکردنیان لەکارگەکانی چنین دانا کە ڕۆژانە لە دە کاتژمێر تێ نەپەڕێت. وە لە ساڵی ١٨٧٤ز ڕێگای خاوەن کارگەکانیان نەدا کە منداڵی خوار (دە ساڵان) لە کارگەو کانەکاندا ئیشیان پێ بکرێت. ئنجا حکومەت ئاوڕی لە کرێی کرێکاران دایەوە، لەساڵی ١٩٠٩ز یاسایەکی دەرکرد بۆ دانانی لیژنەی تایبەتی لە خاوەن کارگەکان و کرێکاران بۆ دیاریکردنی ڕادەی کەمترین کرێ بۆ پیشە قورس و گرانەکان، دوایی یاسایەکی دی بەدوادا هات کە ڕادەی کەمترین کرێی بۆ کرێکارانی کانەکان دانا کە کرێی ڕۆژانەی هەر کرێکارێک لە پێنج شلن (چارەکە دینارێک) کەمتر نەبێت. (کە نزیکەی ١٤٠ دینار) دەکات.

ب- فێرکردن:

لایەنی فێرکردن لەو گیروگرفتە کۆمەڵایەتییە گرنگانە بوو کە حکومەت بە گرنگییەوە لەم سەردەمەدا ئاوڕی لێدایەوە، چونکە زیاتر لە نیوەی منداڵانی میللەت بێ بەشبوون لەو مافە سروشتییە کە پێویستە هەبێت لە میللەتێکدا کە حکومەتەکەی لەسەر بنچینەیەکی دیموکراتی بنیات نرابێت. بۆیە کەوتە خۆی بۆ تەرخانکردنی پارەیەکی زۆر بۆ فراوانکردنی فێرگە جۆر بە جۆرەکانی فێرکردن و یارمەتیدانی دام و دەزگاکانی فێرکردنی ئەهلیش، بۆ ئەوەی بتوانێت خوێندن لە هەموو وڵاتدا بڵاوبکاتەوە.

ج- دەستەبەری کۆمەڵایەتی: (الضمان الاجتماعی):

دەتوانین بڵێین ئەو گەڵاڵەنامەیەی کە پێشکەش بە پەرلەمان کرا ساڵی ١٩١١ز کە تایبەت بوو بە دەستەبەری کرێکاران دژی بێکاری و نەخۆشی، کە بە گەڵاڵەنامەی (بیمەی نەتەوەیی) (التامین القومی) ناسرا، لە هەنگاوە بنچینەکانی چاکسازی دادەنرێت لە ڕووی کۆمەڵایەتییەوە، دەستەبەرکرد. لەسەر کرێکاران پێویست بوو هەفتانە پارەیەکی کەم بدەن بە سنووقی دەستەبەری کۆمەڵایەتی و حکومەت و خاوەن کارگەکانیش بۆ ئەم مەبەستە پارەیان دەخستە سەر، ئەم گەڵاڵەنامەیە ئەو مەرجەی تێدا بوو کە پێویستە موچەیەکی دیاری کراو بدرێت

بەو كرێكارانەی بێكارن تا كارێك بۆ خۆیان دەدۆزنەوە. هەروەها بۆ نەخۆش تا دەگەڕێتەوە سەر كارەكەی، هەروەها ئەو دەقەی تێدابوو كە پێویستە لە ڕووداوی ناكاو كە لە كاتی ئیش كردندا تووشیان دەبێت و بەپێی ئەو زیانەی كە لێیان كەوتووە بەسەر بكرێتەوە. بێگومان ئەم گەڵاڵەنامەیە سوودێكی زۆری هەبوو بۆ چینی كرێكاران.

٥- ڕژێمی حكومەتی بەریتانی:

ڕژێمی بەریتانی بەوە دەناسرێت كە بەردەوام پەرەی دەسەند، چونكە لە ئەنجامی چەرخێكی دوور و درێژ لە دایك بووە كە بنەماكانی دەگەڕێتەوە بۆ سەدەكانی ناوەند. بۆ وێنە پەرلەمان هەر لە سەدەی سێزدەمەوە هەبووە، بەڵام پەرلەمانێكی دیاری كراوبوو نەك هەڵبژێردراو، پادشاش دیكتاتۆر بوو كە دەسەڵاتێكی دەستووری فراوانی هەبوو، دوایی وردە وردە سنووری بۆ دانرا هەر لەو كاتەی كە جۆنی پادشا ئیمزای لەسەر ماگناكارتا (Magna carta) ساڵی (١٢١٥)ز هەتا دەرچوونی گەڵاڵەنامەی مافەكان ساڵی ١٦٨٩ز، ئەو كاتە دەسەڵات بە تەواوی لە پادشاوە گوێزرایەوە بۆ پەرلەمان.

حكومەتی بەریتانی بە چەندین رۆڵی جیا جیا تێپەڕی تا گەیشتە ئەو شێوەیەی كە ئێستا تێیدایە و ئێستاش لە پەرەسەندنی بەردەوام دایە.

دەستووری بەریتانی:

ئەگەر لە دەستووری بەریتانیا ورد بینەوە دەبینین هەمووی لە یەك بەڵگەنامە تۆمار نەكراوە، بەڵكو لە چەند بەڵگەنامەیەك و بڕوانامەیەك كە لە سەردەمی جیاجیادا دەرچووە هەندێكیان لە شێوەی گەڵاڵەنامە و هەندێكی كەشیان لە یاسای بنەڕەتی یان ئاساییدایە، هەڵەیە ئەگەر وا دابنێین دەستووری بەریتانی هەمووی تۆمار كراوە، چونكە هەندێكیان نووسراوەتەوە وەك سەردەمی مەزن ماگناكارتا (١٢١٥ز)و داواكار مافەكان لەساڵی (١٦٢٨)ز گەڵاڵەنامەی مافەكان ١٦٨٩ز گەڵاڵەنامەی چاكسازیی ساڵی ١٨٣٢ز. ئەمانە بێگومان چەند بەشێكی زۆر گرنگن لە دەستووری بەریتانی. یاسای دەستووری دیكەیش، نەنووسراونەتەوە وەكو ئەوانەی

کە تایبەتن بە مافی پادشا یان وەزارەت یان پەرلەمان یان پارتە سیاسییەکان کە ئەوانە نەنووسراون و بەشێکی گرنگی دەستووری بەریتانی پێکدەهێنن. لەمەوە دەردەکەوێت کە دەستووری بەریتانی لەم یاسایانە و یاساکانی دیکە بە درێژایی ڕۆژگار پەیدابوو، جا بە دانان بێت یان بەپێی نەریت، بەو پێیە دەستووری بەریتانی پێی دەڵێن (دەستوورێکی نەرم)، چونکە بۆی زیاد دەکرێت و بەیاسا هەموار دەکرێت واتە بە قاییل بوونی زۆرینە لە پەرلەماندا. هیچ جیاوازییەکی تێدا نییە لە نێوان ئەوەی کە یاسایەکی سەرەکییە وەیان ئاساییە لە ڕووی دانانەوە.

حکومەت:

حکوومەتی بەریتانی پێکدێت لە: پادشا- پەرلەمان- وەزارەت

پارتە سیاسییەکان لە بەریتانیا بە سیستەمی دەوڵەتەوە بەستراونەتەوە دەوڵەت کە ئەمە بنچینەیەکە لە ڕژێمی حوکمی دیموکراتیدا کە دەبێت هەربێ ئەگەر لەسەر بنچینەی هەڵبژاردنی ئازاد بنیات نرابێت، پارتەکانی بەریتانیا لە ئەنجامی پەرەسەندنی ڕژێمی حوکم لە ژێر دەسەڵاتی پادشاوە بۆ دەسەڵاتی پەرلەمانەوە نەشونمایان کردووە. ئەمیش لە ئەنجامی پەیدابوونی پارتی (ویگ) ەوە کە بەگژ پادشا (شارل)ی یەکەمدا چووە، لایەنگری دەسەڵاتی پەرلەمان بوو. بەڵام پارتی (تۆری) لەگەڵ پادشا بوو، لایەنگری دەسەڵاتە ڕەهاکەی بوو. ئەم ناکۆکییەش بە سەرکەوتنی لایەنگرانی پەرلەمان کۆتایی هات لە ئەنجامی شۆڕشی ساڵی ١٦٨٨ز کە ناونرا بە شۆڕشە مەزنەکە (The Glorious Revolution) ئەویش بە هاتنی (ولیەم) و (ماری) لە زەوییە نزمەکان و مۆرکردنی گەڵاڵەنامەی مافەکان ساڵی ١٦٨٩ز کە بە تەواوی بڕیاری لەسەر دەسەڵاتی پەرلەمان دا هەردوو پارتی ویگ و تۆری بە نۆرە تا سەدەی نۆزدەم حوکمیان دەکرد دوایی ناویان گۆڕا دوای دەرکردنی گەڵاڵەنامەی چاکسازی ساڵی ١٨٣٢ز کە پارتی ویگ بوو بە پارتی ئازادیخوازان و پارتی تۆری بوو پارتی پارێزگاران. ئەم دوو پارتە بەردەوام بوون لە فەرمانڕەوایەتی هەرچەندە پارتێکی سێیەم بەناوی کرێکارانەوە ساڵی ١٩٠٠ز پەیدابوو کە ئەم پارتە بۆی نەکرا کاروباری حوکم وەربگرێت تا ساڵی ١٩٢٣ز.

بەشی دووەم

کێشەی ئێرلەندە

پێناسەکەی:

کێشەی ئێرلەندە (ویستی خەڵکی ئێرلەندەیە لە جیابوونەوە لە بەریتانیا و بەرهەڵستیکردنی بەریتانیا بەو پێیەی کە ئێرلەندە بەشێکە لە دەوڵەتەکەی).

هۆیەکانی پەیدابوونی کێشەی ئێرلەندە ئەمانەن:

١- **هۆی ئایینی:** زۆربەی دانیشتووانی ئێرلەندە لە کاسۆلیک پێکدێن و بە دوای کڵێسەی کاسۆلیک لە ڕۆمادا دەکەون کە پاپا سەرۆکایەتی دەکات، بەڵام زۆربەی بەریتانییەکان لە پرۆتستانتن (لایەنگرانی مارتن لوسەر) کە بە دوای کڵێسەی ئینگلیزی دەکەون (کڵێسەی ئەنگلیکانی).

٢- **هۆی ئابووری:** بەریتانیا وڵاتێکی پیشەسازییەو شۆڕشی پیشەسازی و ئەنجامەکانی زۆر کاری لێکرد، بەڵام ئێرلەندە وڵاتێکی کشتوکاڵییە و زۆرکەم کاریگەری شۆڕشی پیشەسازی لەسەر هەبووە.

٣- **هۆی کۆمەڵایەتی:** داب و نەریت و زمانی دانیشتووانی ئێرلەندە زۆر جیاوازە لە ڕەوشت و نەریت و زمانی ئینگلیزی.

٤- **هۆی سیاسی:** ئێرلەندە لە کاروباری ناوەوە سەربەخۆ بوو پارێزگاری لە پەرلەمانە تایبەتییەکەی خۆی لە (دبلن) کرد بوو تا کۆتایی سەدەی هەژدەم هەرچەندە کە ئەو پەرلەمانە لەژێر ڕکێفی پەرلەمانی وێستمنستەردا بوو لە لەندەن، بەڵام مافی یاسادانانی هەبوو لە کاروباری تایبەتی ئێرلەندەدا.

بەریتانیاش ئەوپەرلەمانەی ساڵی ١٨٠١ز لابرد بەپێی یاسای یەکێتی، نوێنەرە ئێرلەندەییەکانیشی بە پاشکۆی ئەنجوومەنی گشتی بەریتانی لە لەندەن گرێدا.

٥- **گیروگرفتی زەوی وزار:** ئەم هۆیەش کاری ڕاستەوخۆ بوو بۆ ئاڵۆزکردنی گیروگرفتەکە، چونکە لە ئێرلەندەدا ڕووبەرێکی بەرفراوان هەبوو لە زەوی و زار کە کەوتە ژێر دەستی گەورە موڵکدارە بەریتانییەکان بە پشتاوپشت یان بەهۆی کڕین هەر لە سەردەمی کرۆمویل، زۆربەی ئەو موڵکدارانەش لە ئێرلەندەدا دانەدەنیشتن،

بەڵکو لە ئینگلتەرا دادەنیشتن و پێیان دەووتن **موڵکدارە نادیارەیان** (Absente land Lord) کە لە ئێرلەندەدا بەهۆی جێگرەکانیان (وەکیلەکانیان) کاروباری ئەو زەوی وزارانەیان بەسەر دەکردەوە و لەگەڵ جوتیارە ئێرلەندییەکاندا خراپ رەفتاریان دەکرد کە بووە هۆی بێزاری ئێرلەندییەکان و ئارەزوو پەیداکردنیان لە رزگاربوونی ولاتەکەیان لەژێر دەسەلاتی بەریتانیا.

دەرکەوتنی کێشەکە و پەرەسەندنی:

کە بزووتنەوەی چاکسازی ئایینی لە بەریتانیادا جێگیر بوو سەرکەوتنی رێبازی پرۆتستانتی ئەو رێبازە بوو بە رێبازێکی رەسمی بۆ دەوڵەت، بەریتانیاش سیاسەتی سەپاندنی ئەم رێبازەی بەسەر ئێرلەندییەکاندا گرتەبەر.

کڵێسەیەکی پرۆتستانتی لە ئێرلەندەدا دامەزراند و پارەیەکی زۆری تیادا خەرج کرد تا ببێتە رێگایەک بۆ بڵاوکردنەوەی ئەم رێبازە بەسەر ئێرلەندییە کاسۆلیکەکاندا.

بزووتنەوەی نەتەوایەتی ئێرلەندا:

ئەم سیاسەتە بووە هۆی بێزاری تەواوی ئێرلەندییەکان و ئەنجامەکەی بە پێچەوانەی ئەوەوە شکایەوە کە جیاوازی نەهێڵێت لە نێوان بەریتانیا و ئێرلەندەدا، بۆ ئەوەی ئێرلەندییەکانیش واز لە رێبازی کاسۆلیکی بهێنن و تێکەڵاوی بەریتانیابن لە ئایین و لە سیاسەت، زۆر لەم سیاسەتە بێزار بوون و زیاتر پابەند بوون بە رێبازی تایبەتی خۆیانەوە و بە بیری پاراستنی سەربەخۆیی ناوەخۆیانەوە، ئەم بیرە پەرەی سەندو بووە هۆی دەرکەوتنی بزتنەوەی نەتەوایەتی ئێرلەندەی، ئێرلەندییەکانیش کۆمەڵەیەکیان پێکهێنا بە ناوی (**یەکێتی ئێرلەندییەکان**) کە زۆر لە ژێر کاریگەری بیرو باوەڕەکانی شۆڕشی فەرەنسادا بوو و توانی شۆڕش لە ئێرلەندەدا بەرپابکات، بەڵام بەریتانیا ئەم بزووتنەوەیەی بە زەبری هێز سەرکوتکرد. ئەم کۆمەڵەیەی لەناوبردو کەوتە نەهێشتنی پەرلەمانە تایبەتییەکەی ئێرلەندەو یاسای یەکێتی ساڵی ١٨٠١ز دەرکرد، ئێرلەندە بەو پێیە دەبوو نوێنەری بۆ پەرلەمانی بەریتانی لە وێستمنستەر بنێرێت، بەڵام سیاسەتی بەریتانیا دەربارەی ئێرلەندە وای کرد کە زیاتر هەستی نەتەوایەتی و سەربەخۆیی بورووژێنێت بە مەبەستی جیابوونەوەی تەواو لە بەریتانیا.

دانیال ئوکۆنیل:

بزووتنەوەی نەتەوایەتی لە ئێرلەندەدا گەلێ سەرکردەی بەخۆیەوە دی کە خەباتیان لە پێناوی جیابوونەوە لە بەریتانیادا کرد کە لە پێشەوەی ئەم سەرکردانە دانیال ئۆکۆنێل (Danniel O connel) بوو ١٧٧٥ز- ١٨٤٧ز کە کۆمەڵێکی لە کاسۆلیکە ئێرلەندییەکان پێک هێنا بۆئەوەی وا لە پەرلەمانی بەریتانی بکەن ڕەزامەند بێت بە لابردنی ئەو هەڵانەی کە لە ڕەفتارکردنی) دژ بە ئێرلەندە دا ڕوویداوە، توانی کە (**یەکێتی کاسۆلیکی**) پێکەوەبنێو و الە پەرلەمانی بەریتانی بکەن بۆ دەرکردنی یاسای ڕزگاربوونی کاسۆلیک ساڵی ١٨٢٩ز، کە بەپێی ئەوە هەندێ کۆتی لەسەر کاسۆلیکەکان لابرد و وایان لێهات کە نوێنەریان لە ئەنجومەنی لۆردەکان و گشتیدا هەبێ و وای لێهات نازناوی لەلای ئیرلەندییەکان بە (ڕزگار کەر) دەرچوو. ئۆکۆنێل داوای لە پەرلەمان کرد کەوا یاسای یەکیتی لابرێت و پەرلەمانێکی تایبەتی بۆ ئیرلەندە لە (دبلن) دابمەزرێت، بەڵام هەوڵ و تەقەڵای سەری نەگرت، چونکە وای لێهات حکومەتی بەریتانیا مەترسی لە داواکارییەکانی دەکرد، یەکێتی کاسۆلیکی هەڵوەشاندەوە و ئۆکۆنێلی بەندکرد. کاتێکیش کە شۆڕش لە ئیرلەندەدا بەرپابوو ساڵی ١٨٤٨ز حکوومەتی بەریتانی بە زەبری هێز لەناوی برد و سزای توندی بەرهەڵستکارانیشی دا.

بارودۆخی ئێرلەندە و شۆڕشە بەردەوامەکانی وای کرد کە (گلادستۆن) سەرکردەی لیبرالیەکان (ئازادیخوازان) سیاسەتێکی تازە بۆ چارەسەرکردنی کێشەی ئێرلەندە دابنێ. کە لە ساڵی ١٨٦٨ز هاتە سەر حوکم لەبەریتانیا دەستی کرد بەجێبەجێ کردنی سیاسەتەکەی کەلەلایەکەوە بەرهەڵستی لە بزووتنەوەی شۆڕشگێڕی و پەشێوی لە ئێرلەندەدا کرد، لەلایەکی دیکەوە کۆششی کرد کە نیشتمان پەروەرەکانی ئێرلەندەیی قایل بکات بەلابردنی هۆیەکانی ناڕەزایی و تووڕەیی لە سیاسەتی حکومەتی بەریتانی لە ئێرلەندەداو پشتگیری بۆ کڵێسەی ئەنگلیکانی لە ئێرلەندەدا وەستاند و وای کرد کە لە هەموو مافێکدا لەگەڵ کڵێسەی کاسۆلیکی یەکسان بێت، هەروەها فەرمانی دا بەیارمەتی دانی جووتیاری ئێرلەندی و چاککردنی باری ژیانی نالەباریان .

پارنڵ:

ئەو کردارانە نەبوونە هۆی قایلکردنی نیشتمان پەروەرە ئێرلەندییەکان، چونکە سەرکردەیەکی دیکەکان بۆ پەیدابوو کەناوی پارنڵ (charless stewart parnell) بوو (١٨٤٦-١٨٩١)ز کە داوای لە حکەمەتی بەریتانی دەکرد ئێرلەندە ئوتۆنۆمی (هۆل رۆل)ی بدرێتێ (Home Rule). پارنڵ و هاورێکانی بەردەوام لە پەرلەماندا داوای ئۆتۆنۆمیان دەکردو پارێزگاران لە حوکمدا بەرهەڵستی ئەم بیرەیان بەتوندی دەکرد.

گەلاڵەنامەی ئۆتۆنۆمی:

کە ئازادیخوازان بە سەرۆکایەتی (گلادستۆن) ساڵی ١٨٨١ز هاتنە سەر حوکم لەبەریتانیا ویستیان گەلێ چاکسازیی بۆ ژیانی جوتیاری ئێرلەندی دابین بکەن، بەڵام نیشتمان پەروەرەکانی ئێرلەندەو گەلاڵەنامەیەکی بەم بۆنەیەوە پێشکەش بە پەرلەمان کردو پارێزگاران بەرهەڵستیان کرد، ئەم گەلاڵەنامەیە بەرپەرچ درایەوەو گلادستۆن ناچاربوو کە دەست لەکار بکێشێتەوە، بۆ جاری سێیەم ئازادیخوازەکان هاتنەوە سەر حوکم ساڵی١٨٩٣ز دیسان گەلاڵەنامەی (هۆم رول) یان خستەوە بەرچاوی پەرلەمان و ئەنجوومەنی گشتی بریاری لەسەردا، بەڵام ئەنجوومەنی لۆردەکان رەتی کردەوە، گلادستۆن ناچاربوو دەست لە کاربکێشێتەوە و لەمەیدانی سیاسەتدا گۆشەگیر بێت کە پارێزگارانیش هاتنە سەرحوکم بریاری (هۆم رول) یان بە تەواوی خستە لاوەو ئامانجی نیشتمان پەروەرەکانی ئێرلەندەیان مایە پووچ کرد.

بەرهەڵستی پارێزگاران ئەم کێشەیەی ئێرلەندەی چارە نەکرد، بەڵکو زیاتر ئاڵۆزی کرد و زیاتر بیری نەتەوایەتی وروژاند، چونکە لە ساڵی ١٩٠٥ز دا پارتێکی تازەی دیکە دروست بوو لە گەنجە تێ گەیشتووەکانی ئێرلەندە بە ناوی پارتی (شین فین) (sinn Fein) بەواتا ئێمە خۆمان. (we oure selves)، کە بەرنامەکەی جیابوونەوە بوو لە بەریتانیاداو داوای کۆمارێکی سەربەخۆی یەکگرتووی دەکرد. یەکێک لە سەرکردەکانی ئارسەر گریفت (١٨٧٢ز- ١٩٢٢ز)بوو سەرکردەیەکی ناسراو بوو. ئەم پارتە یارمەتی پارتی ئازادیخوازانی بەریتانی دا. لە پەرلەمانی ساڵی ١٩١٠ز — ١٩١١ز بەهیوای سەرکەوتنی گەلاڵەنامەی (هۆم رول) ئەمجارەیان لە ئەنجوومەنی لۆردەکان دا.

وەزارەتــی ئازادیخــوازان ســاڵی ١٩١٢ز گەڵاڵەنامــەی دامەزراندنــی پەرلەمانێکــی ســەربەخۆی لــە (دبلــن) خســتە ڕوو، بــەڵام لەژێــر ڕکێفــی پەرلەمانــی وێستمنســتەر دابێــت لــە کاروبــاری ســەربازی و دارایــی و هەنــدێ شــتی کــە.

ئەنجومەنــی گشــتی قایــل بــوو، بــەڵام ئەنجوونــی لــۆردەکان ســوور بــوو لەســەر ڕەتکردنــەوەی. وە گەڵاڵەنامەکــە بــۆ جــاری دووەمیــش ســاڵی ١٩١٣ز هێنرایــە کایــەوە، ئەنجومەنــی گشــتی بڕیــاری لەســەردا، بــەڵام ئەنجوومەنــی لــۆردات هــەر ســوور بــوو لەســەر ڕەتکردنــەوەی. لەبــەر ئــەوەی لە چاکسازیی دەســتووری ســاڵی ١٩١١ز، داهاتووە کــە دەبێــت لــە ســێ خولــی بەردەوامــدا گەڵاڵەنامەکــە بخرێتــە ڕوو تــاوای لــێ بێــت بــە یاســا بەبــێ قایــل بوونــی ئەنجوومەنــی لــۆردەکان، بۆیــە دەبــوو لەســەر ئازادیخــوازان ئــەم گەڵاڵــە نامەیــە ســاڵی ١٩١٤ز جارێکــی کــە بخەنــەوە ڕوو، ئەمەیــان کــرد و بــوو بــە یاســایەک کــە پێویســتە جێبەجــێ بکرێــت.

هەڵوێستی ئێرلەندییە پرۆتستانییەکان:

بــەڵام ئێرلەندییــە پرۆتســتانییەکان لــە ئەلســتەر [1] (Ulster) ترســان لــە ئەنجامــی ئــەم گەڵاڵەنامەیــە و ناڕەزاییــان دژی دەربــڕی و لە بەریتانیا بۆ بەرگری لە لەبەرژەوەندی ئابووری و ئایینیــان ڕەتیــان کــردەوە لــە بەریتانیــادا جیاببنــەوە و بڕیــاری بەرهەڵســتی کردنیــان بەتواندیــان، زۆر نەمابــوو کــە شــەڕی ناوەخــۆ لــە نێــوان هــەردوولا ڕوویــدات، ئەگــەر جەنگــی یەکەمــی جیهانــی ســاڵی ١٩١٤ز ڕووی نەدایــە. حکوومەتــی بەریتانیــا لــە جێبەجــێ کردنیــدا دوای خســت و وەســتاندی تــا دوای جەنــگ.

هەنــدێ لــە نیشــتمان پــەروەرە ئێرلەندییــەکان ناڕەزاییــان دەربــڕی لــە دواخســتنی جێبەجێکردنــی یاســاکە و وایــان دانــا کــە ئەمــە پاشــگەزبوونەوەیە لەلایــەن حکوومەتــی بەریتانیــاوە، بــەڵام هــەر چاوەڕێــی ئەوەیــان دەکــرد جەنــگ تــەواو بێــت تاجێبەجــێ بکرێــت.

---

(١) ئەلستەر: ناوچەیەکە کە لە باکووری ئێرلەندەو دانیشتوانی لە پرۆتستانن کە پایەتەختەکەی (بەلفاست)ە.

کێشەی ئێرلەندە دوای جەنگی یەکەمی جیهانی:

کاتێک جەنگ کۆتایی هات و هەڵبژاردن لە بەریتانیا و ئیرلەندە ساڵی ١٩١٩ز دەستی پێکرد بۆ هەڵبژاردنی ئەندامانی پەرلەمان، ئەندامانی (پارتی شین فین) لە هەموو ئەو کورسییانەی کە دانرابوون بۆ ئیرەلەندە تیایدا سەرکەوتن و شوێنی ئەو نوێنەرە کۆنانەیان گرتەوە کە داوای هاوکاریان دەکرد لەگەڵ بەریتانیادا.

ئامانجی ئەمانە بۆ بەشداربوون لە هەڵبژاردن چوونە پەرلەمانی لەندەن نەبوو، چونکە باوەڕیان بەهاریکاری کردن نەبوو لەگەڵ بەریتانیادا، بەڵکو بەپێچەوانەوە دەیانویست بەشدارنەبن و توندو تیژی بەڕوویدا بەکار بهێنن، بۆیە ئەنجومەنێکی کۆماری تایبەتییان لە (دبلن) دامەزراند و ناویان نا (ئەنجومەنی ئێرلەندی) و بانگی کۆماری ئێرلەندەیان ڕاهێشت و ئەنجوومەنەکە (دی ڤالیرا)ی کرد بە سەرەک کۆمار و (گریفپ)بە جێگری کە هەردووکیان وەختی خۆی بەندکراو بوون لە بەریتانیادا. پێویست بوو لەو ئەنجوومەنەدا ناوچەی (ئەلستەر)ی لەگەڵدا بووایە بەڵام خەڵکی (ئەلستەر) نەچوونە پاڵ ئەو ئەنجومەنە بەهۆی هاندانی بەریتانیا و ڕقیان لە ئێرلەندەی کاسۆلیکی دەبۆوە.

شۆڕشی ئێرلەندە ١٩١٩ز - ١٩٢١ز:

شۆڕش لە ئێرلەندە دەستی پێکردەوە ئەمجارەیان پارتی (شین فین) سەرکردایەتی کرد و لایەنگرانی بانگی دوورکەوتنەوەیان لە دام و دەزگای بەریتانی کرد و داوای دامەزراندنی دام و دەزگای تایبەتییان کرد وەک دامەزراندنی دەستەی دادوەری بۆ ئەوەی جێگای دادگاکانی بەریتانی بگرێتەوە (میشێل کۆڵنزا) دیارترین ڕێکخەری ئەم شۆڕشەو سەرکردەکانی بوو.

هەرچەندە بەریتانیا ڕێکەیەکی زۆر توندوتیژی گرت بۆ دامرکاندنەوەی شۆڕش، بەڵام دوو ساڵی هەر خایاند (١٩١٩ز-١٩٢١ز) کە پەرلەمانی بەریتانی ناچاربوو بۆ پەلەکردنی یاسای (ئۆتۆنۆمی) ساڵی ١٩٢٠ز، لابردنی یاسای کۆن کە لە پێش جەنگی جیهانی دەرچوو بوو کە حکومەتی بەریتانی جێبەجێ کردنی ئەو یاسایەی وەستاند بوو.

یاسای تازە ئێرلەندەی کرد بە دوو بەشەوە: یەکەمیان کە (ئەلستەر)ی گرتبۆوە یان بڵێین ئێرلەندەی باکوور، دووەمیان بریتی بوو لە ئێرلەندەی باشوور. پەرلەمانی ئەلستەر لە باکوور هاتەدی، بەڵام ئێرلەندەی باشوور یاسای تازەی ڕەت کردەوە و شۆڕشی شین فینی تێدا بەردەوام بوو. لەساڵی ١٩٢١ز (لوید جۆرج) سەرۆک وەزیرانی بەریتانی داوای لە شین فین کرد کە ئاگربەستێکی کاتی قبوڵ بکەن و دوای ئەو گفتوگۆ دەست پێ بکرێت بۆ هێنانەدی چارەسەرێک کە هەردوولا پێ قایل بن، داواکەی جێبەجێ کرا، نوێنەرانی بەریتانی و ئیرلەندییەکان لە لەندەن کۆبوونەوە و گفتوگۆ لە نێوان هەردوولا دەستی پێکرد لە ئەنجامدا گەیشتنە پرۆژەی ڕێککەوتن نامەیەک لەلایەن (**گریفت و کۆلنز**) **لە ئێرلەندە و** (**لوید جۆرج**) لە حکومەتی بەریتانیاوە واژۆیان کرد، هەرچەندە ئەو ڕێککەوتنامەیە دانی بە کۆماری ئێرلەندە دانەنا بەشێک لە ئۆتۆنۆمی پێ بەخشی زێدەتر لەهەر وڵاتێک لە وڵاتانی دۆمنیۆن لەگەڵ ئەوەشدا نوێنەرانی ئێرلەندە لە ژێر زەبری هەڕەشەی بەریتانیا پێی قایل بوون کە ئەگەر هاتوو ئەوان قایل نەبوون ئەوا شەڕ دەست پێ دەکاتەوە.

پەیدابوونی دەوڵەتی ئیرلەندەی ئازاد:

لە ئێرلەندەدا هات و هاوارێکی گەورە دەبارەی ڕێککەوتنامەکە ڕوویدا، لایەنگرانی شین فین لە ناو خۆیاندا بوون بە دوو بەشەوە لە نێوان لایەنگری کردنی و بەرهەڵستکردنی، کاتێک ئەنجوومەنی ئێرلەندی ئەو ڕێیکەوتنامەیەی (بەزۆربەیەکی کەم) بڕیاری داو دەوڵەتی (ئێرلەندی ئازاد) هاتەکایەوە، شەڕی ناوخۆ لە نێوان لایەنگرانی پارتی شین فین ڕوویدا. بەڵام (**دی ڤالیرا**) (کە نوێنەری بەرژەوەندی چینی جوتیاری هەژار و ڕۆشنبیرە ئازادیخوازەکان و زۆربەی خەڵک بوو)، بەرهەڵستیکار بوو، گریفت و کۆڵنز (کە نوێنەری بەرژەوەندی چینی بورجوازی بوون کە بەرژەوەندی بازرگانی ئەم چینە لەگەڵ بەریتانیا دابوو) لایەنگربوون.

شەڕی ناوەخۆ چەندین مانگ درێژەی خایاند هەر دوولا زۆریان لێ کەوت بەریتانیاش یارمەتی لایەنگرانی ئەو ڕێککەوتنامەیەی دەدا بۆ ئەوەی مل بە دوژمنەکانی کەچ بکات.

هەرچەندە کە شەڕی ناوەخۆ وردە وردە توند و تیژییەکەی، بەڵام کۆمارویستەکان سوور بوون لەسەر بەشداری نەکردنی (دەوڵەتی ئازاد) و نوێنەرەکانیان کە بۆ پەرلەمانی (ئێرلەندەی ئازاد) هەڵبژێرا بوون و لەسەرووی هەموویانەوە (دی ڤالیرا) ڕەتیان کردەوە ئامادەی دانیشتنەکان ببن تا سوێندی دڵسۆزی نەخۆن بۆ پاشادی بەریتانی.

لە دواییدا (دی ڤالیرا) بڕیاری دا شێوازی خەباتی بگۆڕێ، لەگەڵ پیاوانی پارتەکەی چوونە ئەنجوومەنی ئێرلەندە و سوێندی دڵسۆزیان خوارد، بەڵام ڕایگەیاند کە ئەوەی تەنیا بۆ ئەوە کردووە تا پەیڕەوی کە بۆنە ئاساییەکان بکات و پاشگەز دەبێتەوە لەو سوێندە کاتێک زۆرینەی لە ئەنجوومەنی بۆ مسۆگەر دەبێت.

کاتێک هەڵبژاردن ساڵی ١٩٢٣ز دەستی پێکرد (دی ڤالیرا) بەزۆرینە لە پەرلەمان دەرچوو دەستی بەجێبەجێ کردنی ئەو بەرنامەیەی کرد کە بەڵێنی بەگەلی ئێرلەندە دابوو بە هەڵوەشاندنەوەی سوێندی دەستووری بۆ پادشای بەریتانی و وەستاندنی ناردنی پارەی ساڵانەی زەوی وزاربۆ حکومەتی بەریتانی (١).

ئەم کردەوانە هات و هاوارێکی زۆری لە بەریتانیا خستەوە، کەوای لە حکومەتی بەریتانیا کرد نارەزاییەکی توند پێشکەش بکات، کاتێک ئێرلەندە سووربوو لەسەر هەڵوێستی خۆی بەریتانیا شەڕێکی ئابووری بەسەردا سەپاند ئەوەبوو زۆری خستە سەر بەرووبوومی ئێرلەندە کە بۆ بەریتانیا دەنێردرێ

بە مەبەستی زیان پێ گەیاندی کشتوکاڵی ئێرلەندەو زۆر لە ئێرلەندە بکرێت تا لەو بریارەی کە داویەتی پاشگەز ببێتەوە، حکوومەتی ئێرلەندەش لەلای خۆیەوە باجێکی زۆری خستە سەر کەلە پەلی بەریتانی کە دەنێردرێت بۆ ئێرلەندە، ئەم شەڕە ئابوورییە زیانێکی زۆری لە جوتیار و خاوەن پیشەسازییەکان دا لە هەردوولا.

ئەنجامی هەڵبژاردنی ساڵی ١٩٣٢ز کە (دی ڤالیرا) زۆرینەیەکی زیاتر لە جاری پێشوو دەرچوو زەبرێکی بەهێزبوو بۆ بەریتانیا و نیشانەیەک بوو کە ئەو سیاسەتەی لە هەڵگیرسانی ئەڕی ئابووری هیچ سوودێکی نەبووە بەرامبەر بە خۆڕاگرتنی گەلی ئێرلەندی و حکومەتەکەی، بۆیە زیاتر ملکەچی گفتوگۆ بوو لەگەڵ حکومەتی ئێرلەندە دا، لە نێوان هەردوو لادا ساڵی ١٩٣٨ز رێککەوتنامەیەک روویدا بۆ کۆتایی پێ هێنانی شەڕی ئابووری کە چەند ساڵی خایاند.

---

(١) کاتێک زەوی و زار لە ئێرلەنددا دەستی بەسەر داگیراو لەگەورە دەرەبەگەکان وەگیرایەوە وابڕیاردرا کە پارەیەکی زۆر بدرێت بە موڵکدارە بەریتانییەکان بەپێی قستی ساڵانە لەو جوتیارانەوە وەربگیرێتەوە کە ئەو زەوییانەیان بەسەردا دابەشکراوە ولەبەرهەمی زەوییەکانیان بیدەن ئەم پارەدانە ماوەیەکی زۆری خایاند تا (دی ڤالیرا) وەستاندی.

هەروەها ڕێککەوتنامەیەکی تازەیان مۆرکرد بەو پێیە چارەسەری گیروگرفتی ناردنی پارەی ساڵانەی زەوی و زارو پابەندیەکان دارایی کرا کە سوودێکی زۆری بۆ ئێرلەندەی ئازاد تێدابوو، بەم جۆرە دی ڤالیرا هەنگاوی فراوانی نا بەرەو ڕژێمی کۆماری بەبڕینی گەلێ لەو پەیوەندییانەی کە ئێرلەندەی بە حکومەتی بەریتانی و تاجی بەریەوە بەستبوو سوێندی دڵسۆزی بۆ پادشای بەریتانی نەهێشت، ئێرلەندە چی دی پارەی ساڵانەی زەوی و زاری نەدا، هەروەها پایەی حاکمی گشتی بەریتانی لابرد.

تەنیا ئەو گیروگرفتەی کە ڕووبەڕووی ئێرلەندە مایەوە ناوچەی (ئەلستەر) بوو لە باکوور کە بخرێتە سەر ئێرلەندە. دی ڤالێراش نەیدەویست بۆ ئەو مەبەستە هێز بەکاربهێنێت، بەڵکو هەوڵی دەدا هەستی خەڵکی ئەو ناوچەیە بۆ لای خۆی ڕابکێشێ تا بیخاتە سەر یەکێتی ئێرلەندە، بەڵام خەڵکی ئەو ناوچەیە ئێستاش دژی یەکگرتنەن.

بەشی سێیەم

بزووتنەوەی نەتەوایەتی لە ئیتاڵیاو ئەڵمانیاو نەمسادا

بزووتنەوەکانی ساڵی ١٨٤٨ز- ١٨٤٩ز

ئیتاڵیا

ئیتاڵیا لە سەرەتای ساڵی ١٨٤٨ز یەکگرتوو نەبوو، هەروەها سەربەخۆش نەبوو، چونکە ئەو بەشەی کە دەوڵەمەند بوو بە میلانۆ و بوندقییەوە بەشێک بوون لە ئیمپراتۆریەتی ئەمسادا، لەباشووری ئەم ناوچە نەمساوییەدا، واتە لەناوەراستی ئیتاڵیادا سێ دۆقییەی سەربەخۆ هەبوون کە ئەوانیش (بارما و مۆدینا وتۆسکانیا) بوون. هەریەکەیان میرێک لە بنەماڵەی هەبسبرگ تیایدا حوکمی دەکرد، و لە پاڵ ئەو نیمچە دەوڵەتی پاپاش هەبوو لەژێر دەسەڵاتی پاپا خۆی، بەڵام باشووری ئیتاڵیا کە پێکهاتبوو لە ناپۆلی و دوورگەی سەقەڵیە پێیان دەوتن (هەردووسەقەڵییە)، لەژێر دەسەڵاتی پادشاسەک بوو لە بنەماڵەی بۆربۆن کە نەمسا لەکاتی تەنگانەدا پاڵپشتی دەکرد وە لەهەموو ئیتاڵیادا دەوڵەتێکی سەربەخۆ نەبوو دوور لەدەسەڵاتی بیانی تەنیا شانشینی سەردینیا نەبێت کەبریتی بوو لە (بیدمۆنت- جەنەوە- دوورگەی سەردینیا).

بەڵام لەهەموو لایەکی ئیتاڵیادا لەنێوان ساڵانی ١٨٣٠-١٨٤٨ز بزووتنەوەیەک پەیدا بوو بەشێوەیەکی شاراوە لەپێناوی یەکێتی نەتەوایەتی و سەربەخۆیی ئیشی دەکرد، هەرچەندە جیاوازی هەبوو لەنێوان خەباتگێرانی ئەم رێبازەدا، چونکە تاقمی **جۆزێف مازینی** (Joseph Mazzini) ١٨٠٥ز- ١٨٧٢ز دەیانویست یەکێتییەک بهێننەدی لەژێر سێبەری حکومەتێکی شۆڕشگێری کۆماری، پارتی پیاوانی ئاینیش دەیانویست یەکێتی ئیتاڵی لەژێر سەرۆکایەتی پاپادا دروست ببێت، تاقمی سێیەم

سەرۆکایەتی پادشا شارل ئەلبرتیان دەویست کە بیروباوەڕی ئازادیخوازانە بووە و سەرۆکی شانشینی سەردینیای سەربەخۆ بوو، بەڵام جیاوازی لەجۆری ئەو حکومەتەی کەدەیانەویست و سەرکردایەتی کردنەکەی هیچ کاری لەهەڵوێستی قین لێبوونەوە و بەرهەڵستکردنی دەسەڵاتی نەمسا کەم نەکردەوە، نەتەوەخوازەکان لەسەر جیاوازی بیروبۆچونیان کۆک بوون لەسەر ئەوەی کە پێویستە نەمسا لەخاکی ئیتاڵیادا دەربکرێت و دەسەڵاتی لە وڵاتەکەیان نەهێڵدرێت، کۆمەڵەی (ئیتاڵیای لاو) کە مازینی دروستی کردبوو دەیویست کۆمارێکی ئیتاڵی یەکگرتوو دابمەزرێنێت، بەپەلەی یەکەم ئامانجی رزگارکردن بوو لە دەسەڵاتی بیانیدا.

شۆڕشی ساڵی ١٨٤٨ز:

مانگی ئازاری ١٨٤٨و نەهاتبوو تا تەوژمی شۆڕشی نەتەوایەتی هەموو لایەکی ئیتاڵیای گرتەوە، لە میلانۆ دەستی پێکرد کە لەژێر دەسەڵاتی راستەوخۆی نەمسادا بوو، شۆڕشگێران لێرەوە دوای شەڕێک کە چەند رۆژێکی خایاند توانیان لەشکری نەمسا بەسەرکردایەتی (رادەتسکی) (Radetzky) بشکێنن و دوایی شارەکە ئازاد بکەن ئیدی بڵێسەی شۆڕش ناوچەکانی لۆمباردیاو بوندقییەی گرتەوە، (شارل ئەلبرتی) پادشای سەردینیا ئەو هەلەی لەدەست خۆی نەدا، بەڵکو بانگی شەڕی دا لە دژی نەمسا و بەسوپا نیزامییەکەی بەرەو یارمەتی شۆڕشگێران کشا لەو کاتەدا پاپا بیۆسی نۆیەم لەگەڵ ئاواتی نەتەوەییە ئازادیخوازەکان بوو، هەروەها پادشایەتی لەهەردوو سەقەلییەدا بەهۆی شۆڕش کەلەوێش هەڵگیرسابوو، پابەند بوو بە دەستوورەوە. لە مانگی مایس و حوزەیراندا ئیتاڵیا ئەوەندەی نەمابوو کە یەکێتی و سەربەخۆیی بەدەست بهێنێت، بەڵام لە راستیدا تا رادەیەک دوور بوو لە هێنانەدی ئەم ئاواتە، چونکە سوپای نەمسا کەهێز و توانای خۆی کۆدەکردەوە بە سەرکردایەتی رادەتسکی سەرکەوتنێکی یەکلاکەرەوەی بەسەر سوپای شارل ئەلبرتدا بەدەست هێنا لە (**شەڕی کەستۆزا**) (custizza) رۆژی ٢٥ی تەممووزی

١٨٤٨ز ئەو کاتە کار بە پێچەوانەوە روویدا ئینجا پەلاماردانە سەربازییەکە شارل ئەلبرت لە ساڵی ١٨٤٩ز سەرنەکەوت لەسەر دەستی هەمان سەرکردەی نەمساوی لەشەڕی نۆڤار (٢٣ی ئازاری ساڵی ١٨٤٩ز) بەتەواوەی شکا، لەئەنجامدا شارل ئەلبرت لە تەختی پادشایەتی شانشینی سەردینیا هاتە خوار بۆ کوڕەکەی (ڤکتۆر عەمانوێلی دووەم). ئەوەندەی پێنەچوو نەمسا ناوچەی باکووری ئیتاڵیای گرتەوە، هەروەها دەسەلاتی لەناوچەکانی تردا پەیدا کردەوەو بەم جۆرە باری ئیتاڵیا گەڕایەوە سەر دۆخی جارانی پێش شۆڕش لە پارچە پارچە بوون و دەسەلاتی بیانی و حکوومەتی رەهادا.

ئەنجامەکانی:

لەگەڵ ئەوەشدا ئەم بارە گەلێ ئەنجامی گرنگی لێ کەوتەوە لەوانە. قین و تووڕەیی ئیتاڵییەکان بۆ نەمسا زیادی کرد بەتایبەتی لەو ناوچانەی کە راستەوخۆ لەژێر دەسەلاتی دابوون، چونکە زۆر بەتوندی کەوتبوە سزادانی شۆڕشگێڕان. هەروەها ئیتاڵیەکان یادی خەباتی هاوبەشیان لەپێناوی سەربەستی و یەکێتیدا لەبیر نەکرد لە ساڵانی ١٨٤٨-١٨٤٩ز، شانیشنی سەردینیاش بەسەربەخۆیی مایەوە لەژێر سایەی پاشا ئازادیخوازەکەی کە خاوەن بیروباوەڕێکی نەتەوەیی بەهێز بوو، ئەم پادشایە سەرۆکێکی لەبار بوو بۆ نەتەوەخوازەکان لە خەباتی داهاتویان لەپێناوی ئازادیدا.

ئەڵمانیـا

هەروەها لەئەڵمانیادا بارودۆخ گونجاو بوو بۆ روودانی بزووتنەوەیەکی نەتەوەیی ئازاد لەو ساڵە بەشێوە دا، بیروباوەڕی ئازادیخوازانە لەنێوان ساڵانی ١٨٣٠-١٨٤٨ز بەهێز بوو لەنێو پیاوانی چینی رۆشەنبیرو کەسانی چینی بورجوازی (ناوەند) لەهەموو ناوچەیەکی ئەڵمانیادا، هەرچەندە کە موتەرنیخ هەوڵێکی زۆری دا لەپێناوی لەناوبردنی ئەم بیروباوەڕە ئازادە بەهۆی پۆلیسی نهێنیەوە و دەست بەسەرداگرتنی رۆژنامەو فێرکردن و چاودێریکردنی پاسەپۆرتی هاتوچۆ ئەوەبوو زانکۆکانی ئەڵمانی بوون بە مەڵبەندی گەورەی بانگهێشتن بۆ ئازادی لەسەر ئەو شێوەیەی کە لە شۆڕشی فەرەنسی بانگهێشتی بۆ دەکرا لە دەسەڵاتی گەل و دابینکردنی ئازادی و حکومەتی دەستووری.

شۆڕشی ساڵی ١٨٤٨ ز لە ئەڵمانیا:

هەر کە لەئەڵمانیا دەنگ و باسی شۆڕشی پاریس و سەرکەوتنەکەی بڵاوبۆوە لە رووخانی حکومەتی (لویس فلیپ) ئازادیخوازان لەهەموو شارێکی ئەڵمانیا کەوتنە خۆ، داوای ئازادی و یەکێتی نەتەوایەتییان دەکرد، زۆربەی نیمچە دەوڵەتەکان داوای دامەزراندنی یەکێتی نەتەوایەتی ئەلمانیای دەکرد لەژێر سێبەری رژێمێکی پادشایەتی دەستووریدا. میرەکانی باڤاریا و بادن و سەکسۆنیا و هانۆڤەر، هەروەها حکومەتە سەربەخۆکانی شارەکانی ئەڵمانیا ناچاربوون وەزارەتێکی ئازادیخوازانە دابمەزرێنن، داوایان کرد ئەنجومەنێکی دامەزرێنەر بۆ دانانی دەستوور، لەمایسی ساڵی ١٨٤٨ز دا لە فرانکفۆرت کۆبونەوەیەک بەسترا کە نوێنەری هەموو نیمچە دەوڵەتەکانی ئەڵمانیا ئامادەبوون بە مەبەستی دانانی دەستوورێک بۆ شانشینی ئەڵمانیای یەکگرتوو لەژێر سایەی رژێمی پادشایەتی دەستووری، تاجیان پێشکەش بە فریدریک ولیەمی چوارەم کرد تا (لەگەڵ پادشایەتی لە پرۆسیادا) ببێتە پادشای یەکێتی داواکراو، بەڵام شۆڕشە ئازادیخوازەکان لەو کاتەدا لەو کاتەدا دامرکانەوە، ئەو کاتە پاشا (فریدریک ولیەمی چوارەم) دەیتوانی ئەو تاجە رەتکاتەوە کە بە

دەستوورێکی ئازادەوە بەسترا بێتەوە. یەکەم لەبەرئەوەی بیروباوەڕێکی کەنارگرتوو (پارێزگار) پەرستی هەبوو، دووەم لەترسی ئیمپراتۆری نەمسا. گەلێ لەگەورە میرەکانی ئەڵمانی، دەبینین پادشای پروسیا تاجەکە رەت دەکاتەوە بەم جۆرە هەوڵ و کۆششی کۆبونەوەی فرانکفۆرت سەری نەگرت لەئاکامی ئەوەدا ئەنجوومەن خۆی هەڵوەشاندەوە و ئازادیخوازەکان ناچاربوون وڵات بەجێ بهێڵن.

پایزی ساڵی ١٨٤٨ز نەهاتبوو تا بزووتنەوەی ئازادیخوازانە خێراو بەپەلە لە پروسیا و نیمچە دەوڵەتەکانی تری ئەڵمانیا دامرکایەوە. هۆی ئەمەش ئازادیخوازەکان کەمینە پارێزگارەکان ژمارەیەک بوون کە گاڵتەیان پێ نەدەکراو دەسەڵاتێکی گەورەیان هەبوو، هەر کە هەڵ بۆ فریدریک ولیەمی چوارەم هەڵکەوت ئەو وەزارەتە ئازادیخوازەی لەکارخست کە لەکاتی پەشێویەکانی نیساندا بە ناچاری دایناببوو، داوای لە (کۆنت براندبرگ) (Brandenburg)کرد کە سەرکردەی کۆنەپەرستان بوو بە دانانی وەزارەتێکی تازە. خەڵک لە بەرلین نەیان دەوێرا شتێک بکەن، چونکە هێزی سوپا لەگەڵ پادشا بوو، ئەمجا پادشا دەستوورێکی بۆ دەوڵەت دانا بەپێی ی ئەو بەڵێنەی کە پێشوو دابووی، بەڵام دەستوورەکە لە دانانی پادشاو دەست و پێوەندانی بوو، دەسەڵاتی باڵا بەدەست پادشاوە بوو. هیچ شتێکی بایەخدار بۆ گەل نەمایەوە لەئازادی و دەسەڵاتدا. هەر هەمان شێوەی رووداو وەک ئەم بزووتنەوە کۆنەپەرستییە لەهەموو لایەکی ئەڵمانیا روویدا کاتێ ئازادیخوازەکان دوای هەڵوەشانەوەی کۆبونەوەی فرانکفۆرت (مایسی ١٨٤٩ز) هەستان بە گەلێ شۆرشی ناوچەیی کە بەئاسانی بەهۆی هێزی سوپای پروسیاوە دادەمرکێندرایەوە، ئەو کاتە گەلێ لە ئازادیخوازەکان وڵاتیان بەجێ هێشت و لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا جێگیر بوون زۆریشیان خرانە بەندیخانە.

ئیمپراتۆریەتی نەمسا

شۆڕشی ١٨٤٨ز لە نەمسادا:

موتەرنیخ نەیتوانی پەرەسەندنی بیروباوەڕی ئازادیخوازانە لە پایتەختی ئیمپراتۆریەتی نەمسا کە قەڵای سیاسەتە کۆنەپەرستییەکەی بوو بوەستێنێت، چونکە هەر کەدەنگ و باسی شۆڕش لە پاریس و ئیتاڵیا گەیشتە ئەم پایتەختە، ئازادیخوازەکان لە ناوەڕاستی مانگی ئازاری ١٨٤٨ز شۆڕشێکیان دژی رژێمە کۆنەکەیان بەرپاکرد کەبووە هۆی وازهێنانی موتەرنیخ و راکردنی بۆ بەریتانیا، ئەو کاتە ئیمپراتۆر فەردیناندی یەکەم ئیمپراتۆری نەمسا بەناچاری داخوازییەکانی شۆڕشگێڕەکانی جێبەجێ کرد و چاودێری لەسەر رۆژنامە لابرد و پەیمانی دا دەستوورێک بۆ دەوڵەت دابنێت.

شۆڕشی ١٨٤٨ز لە چیکوسلۆڤاکیاو مەجەڕدا:

کاروباری شۆڕش لە ئیمپراتۆریەتی نەمسادا خراپ ئاڵۆزبوو، چونکە گەلێ نەتەوەی جیاجیای تێدا بوو، بۆیە هەرکە دەنگ و باسی شۆڕش لە ڤیەننا بڵاوبۆوە، چیکوسلۆڤاکییەکان شۆڕشێکیان دژی نەمسا لە بۆ هیمیا بەرپاکرد، مەجەڕییەکان دژ بە داگیرکردنی هەنگاریا شۆڕشێکیان بەرپاکرد لە هەردوو ناوچەکەدا شۆڕش بەرپابوو هەروەک لە ئیتاڵیا کە لەپلەی یەکەم دەیانویست لەدەست حوکمی نەمسا دا رزگاریان ببێت و حکومەتی نەتەوەیی دابمەزرێنن. لەبەر ئەوەی زۆر نەتەوە هەبوون لە ئیمپراتۆریەتی نەمساویدا لە مەجەڕی و چیکی و سلۆڤاکی و ئیتاڵی، بۆیە ئەنجامەکانی ئازادیخوازانیش لە نێو ئیمپراتۆریەتدا گەلێ جۆراوجۆر بوو کە ئەمەش وایکرد لە بەرهەڵستی کردنی دەسەڵاتی ناوەندی ئەرک و هەوڵدانیان بۆ یەک نەخرێت لەبەر ئەوە پیاوانی رژێمی کۆن توانیان کە بەسەر یەکە یەکە ئەم شۆڕشانەدا زاڵ بن، لەحوزەیرانی ساڵی ١٨٤٨ ز کۆنگرەیەکی سلاڤی لە شاری پراغ بەسترا بۆ لێکۆڵینەوە لە دامەزراندنی حکومەتێکی سەربەخۆ بۆ چیک و سلۆڤاکیا و ئەو رەگەزە سلاڤیانەی کە دەکەونە نێو سنووری ئیمپراتۆریەتی نەمسادا، بەڵام سەرکردەی نەمسا (ڤندشگراتز) (Windisschgratsz) توانی بەسەر ئەم بزووتنەوە شۆڕشگێڕەدا زاڵ ببێ و دەست بەسەر (بۆهیمیا) دابگرێتەوە، بەڵام لە هەنگاریا بزووتنەوەی شۆڕشگێڕی بوارێکی گەلێ فراوانتر و پڕمەترسی تری هەبوو، چونکە مەجەڕییەکان لە دەوری سەرکردەکەیان **لویس کۆشۆت** Louis Kossuth

کۆبوونەوەو حکومەتێکی نەتەوایەتی سەربەخۆیان دامەزراند کە خاوەنی بیروباوەڕێکی ئازادیخوازانە بوو کە سەربەستی ڕۆژنامەگەری بڕیارداو مافە تایبەتییەکانی خانەدانی نەهێشت، بەڵام بزووتنەوەکەی بۆ هیمیا لەسەر دەستی سەرکردە ڤندشگراتز کۆتایی پێهات، لەپاش ئەوە بەخۆی و بە سوپاکەیەوە لە تشرینی یەکەمی ساڵی ١٨٤٨ ز بۆ لەناوبردنی حکومەتە ئازادیخوازەکەی بەرەو ڤیەنا کشا توانی دوای شەڕێک کە چەند ڕۆژێکی خایاند شارەکە داگیر بکات و دەسەڵاتی ئیمپراتۆر بگەڕێنێتەوە، ئەو کاتە ئیمپراتۆری بێ هێز فردیناندی یەکەم وازی لە تەختی شاهانە هێنا بۆ کوڕی براکەی فرەنسیس جۆزیف کە ئیمپراتۆری تازە کاروباری حکومەتی سپارد بە میر شڤارتزمبرگ (Schwartzemburg) کە بەهیچ شێوەیەک لە بیروباوەڕی کۆنەپەرست و دەسەڵات زۆریدا لە موتەرنیخ کەمتر نەبوو، ساڵی ١٨٤٨ ز تەواو نەبوو تا گیانی شۆڕش لە نێو نەمسادا کپ بوو، چاوەڕوان دەکرا کە شۆڕش لە ئیتاڵیا و هەنگاریاشدا کپ بکرێت، ئەمەش لە ساڵی داهاتودا ڕوویدا کەسوپای نەمسا توانی سوپای ئیتاڵی بشکێنێ وەک وتمان، ئەوکاتەی توانی کەهێز و توانای بەرەو شۆڕشی مەجەڕی ئاڕاستە بکات. لەم کاتەدا قەیسەری ڕووسیا (نیقولای یەکەم) سوپایەکی نارد بۆ یارمەتیدانی ئیمپراتۆر. مەجەڕییەکان ئازادانە ئامردن بەرگرییان لە سەربەخۆیی خۆیان کرد، بەڵام بۆیان نەکرا لە دوای شەڕێکی زۆر سەخت لە سێ مانگ زیاتر بەرانبەر ئەو هێزە لەبن نەهاتووەدا بوەستن، لویس کۆشۆت لەگەڵ تاقمێ لە هاوڕێکانی ڕایان دەکرد بەرەو دەوڵەتی عوسمانی، سەرکردەکانی دیکەش لەسەر دەستی ئیمپراتۆریەتی نەمسا تووشی دژوارترین سزابوون.

سەرکەوتن بەسەر بزووتنەوە لە هەنگاریا حوکمی کۆنەپەرستی جێگیر کرد لەهەموو لایەکی ئیمپراتۆریەتی نەمساویدا، ئەم سەردەمەش بەسەرچوو (سەردەمی شۆڕشەکانی ساڵی ١٨٤٨ ز — ١٨٤٩ ز هەرچەندە کە موتەرنیخ لە حوکم لابرا، بەڵام ئەوانەی کەدوای ئەو هاتن هیچ جیاوازییەکیان لەڕووی سیاسەتی ناوەوە و دەرەوەدا لە موتەرنیخ کەمتر نەبوو، شڤارتزمبرگ دەسەڵاتی بەسەر کاروباری وڵاتدا گرت بەدەستێکی ئاسنین، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا کاروبار بەتەواوەتی هەر نەگەڕایەوە دۆخی جارانی، چونکە هەستی نەتەوایەتی لەو ساڵە پەشێوەدا زۆر بەهێز تربوو لە نێو دڵ و دەروونی خەڵکیدا ئارامی گرتبوو. ئەوەندی پێ نەچوو پاش ماوەیەکی کەم نیشانە پڕ مەترسییەکانی سەری هەڵدایەوە.

پێشەوایەتی سەردینیا ١٨٤٩ز – ١٨٥٩ز:

میرە کۆنەپەرستەکان لەهەموو ناوچەیەکی ئیتاڵیادا گوێیان نەدا بەوە ڕووداوەکانی ساڵی ١٨٤٨ز چۆن هەستی نەتەوایەتی و ئازادیی خۆش لەناخی گەلی ئیتاڵیا بەخۆیان هێشتبوو، مافەکانی مرۆڤیان پێشێل کرد هەر لەسەر هەمان شێوازی کۆن بە توندڕەوی حوکمڕانیەتیان دەکرد، کاروبار لە وڵاتی هەردوو سەقەڵییەدا زۆر خراپتر بوو، چونکە پادشا بۆربۆنییەکەی (فردیناند) هەموو شێوازێکی کۆنی بەکارهێنا لە ڕێگرتن لەرۆژنامە و گرتن و سزای توند لە پێناوی زاڵبوون بەسەر هەر بزووتنەوەیەک، بەڵام ئەم شێوازە کۆنەپەرستییە زیاتر ئازادیخوازانی جۆشدا کەدەست بە بیروباوەڕەکانیەوە بگرن و هەروەها سۆزی مرۆڤدۆستانی ئازادیخوازیشی لە هەموو لایەکی ئەوروپادا بۆلای خۆی ڕاکێشا. واچاوەڕوان دەکرا کە شۆڕشێکی گشتی لە هەموو ئیتاڵیادا ڕووبدات لە نزیکترین دەرفەتی ڕەخساو دا، دوای ئەوەی کە ڕاو بۆچوونی هەموو نەتەوەخوازەکان لەوە دەچوو کە کۆک بێت دەربارەی سەرۆکایەتی ئەو دەوڵەتەی کە دەیانەوێت ڕزگار بکرێت و یەک بخرێتەوە. ساڵی ١٨٥٠ز نەهاتبوو زۆربەی بیرورِاکان کۆک بوون لەسەر پێشەوایەتی سەردینیا لە دروستبوونی دەوڵەتی ئیتاڵیای ئاواتخواز، چونکە سەردینیا تاکە شانشین ئیتاڵیا بوو کە نەکەوتە ژێر دەسەڵاتی نەمساوە، هەروەها تەنیا وڵات بوو کە دەستوورێکی سەربەخۆی هەبوو کە پادشا ئەلبرت ساڵی ١٨٤٨ ز پێی بەخشی بوو.

سەرکردەکانی ئیتاڵیا:

سەردینیا سێ لەبەتواناترین سەرکردەی نەتەوەیی لێ هەڵکەوت کە لەپێشەوەیاندا **پادشا ڤکتۆر عەمانوئێلی دووەم** (١٨٤٩ز – ١٨٧٨ز) بوو کە لە دوای باوکییەوە شارل ئەلبرت حوکمی گرتە دەست، دەستووری وەک خۆی هێشتەوە، ئازادیخوازان لەهەموو لایەکی ئیتاڵیاوە بە پیاوێکی ڕاستییان ناسی بۆ وەدیهێنانی ئاواتەکانیان.

هەروەها **گاریبالدی** (١٨٠٧ز – ١٨٨٢ز) هەرچەندە کە ڕێبازی حوکمی کۆماری بەلاوە پەسەند بوو، بەڵام ئامادە بوو بۆ لایەنگری دەوڵەتێکی یەکگرتووی دەستووری لەژێر سایەی ڤکتۆر عەمانوئێلدا. ئەم پیاوە سەرکێشە زانی کە پێشەوایەتی سەردینا تاکە ڕێبازە بۆ هێنانەدی ئامانجی نەتەوایەتی، هەر لە نشینگەی خۆی لە دوورگەیەکی بچووک کەپێی دەڵێن کابرێرا (Caprera) چاودێری ئەو کاتەی دەکرد کە ئەرکی سەرشانی خۆی بەجێ بهێنێ.

کاڤور:

کاڤوریش (Cavour) ١٨١٩ز – ١٨٦١ز ئەو پیاوە سیاسییە بێ هاوتایە بوو کە ڕۆڵێکی باڵای گێڕا لە یەکێتی ئیتاڵیادا، لە کارە سەرەکییەکانی کە لە سەردەمی شارل ئەلبرتدا پێی هەڵسا بەشدارکردنی بوو لە دەرکردنی ئەو ڕۆژنامەیەی کە لە ئیتاڵیا دا ناوی بووژانەوە (Illrisorgimeno) بوو کە داوای لە هەموو نیمچە دەوڵەتەکانی ئیتاڵیا دەکرد لە دەوری سەردینیا کۆببنەوە لەپێناوی هێنانە دی یەکێتیدا. ئنجا لەسەردەمی پادشا ڤکتۆر عەمانوێلدا، کاڤوور بوو بەسەرۆک وەزیران و بەردەوام لەو پایەدا بوو (جگە لە ماوەیەکی کەم) بەدرێژایی ساڵانی ١٨٥٢ز تامردنی لە ساڵی ١٨٦١ز.

سیاسەتەکەی:

کاڤور لەو ماوەیەی کە حوکمی کرد گەلێ کاری گرنگی لەبەرژەوەندی شانشینی سەردینیا و لەپێناوی یەکێتی ئیتاڵیادا ئەنجامدا. لەکاروباری ناوخۆدا هانی کشتوکاڵ و پیشەسازی دا و ڕێگای هاتوچۆی چاک کرد، لەگەڵ پیادەکردنی ڕێبازی بازرگانی ئازاد و بایەخی بە کاروباری پەروەردەو فێرکردن دا، بێ ئاگا نەبوو لەوەی کەپیاوانی ئاینی چ دەسەڵاتێکی فراوانیان لە شانشینی سەردینیا هەیە، بۆیە کەوتە کەمکردنەوەی دەسەڵاتێکی فراوانیان لە شانشینی سەردینیا هەیە، بۆیە کەوتە کەمکردنەوەی دەسەڵاتیان و نەهێشتنی دێرەکان و زۆری لەجزوێتەکان کرد کە وڵات بەجێ بهێڵن، لە ڕووی سیاسییەوە ئەم وەزیرە شارەزایە هەوڵی نزیکبوونەوەیدا لەبەریتانیا و فەرەنسادا، سەردینیای خستە پاڵ ئەم دوو دەوڵەتە لە شەڕی (قرم) دا دژی دەوڵەتی ڕووسی کە بەم جۆرە هاوپەیمانیەتی ئەم دوو دەوڵەتەی بەلای خۆیدا ڕاکێشا. بەم جۆرە سەردینیا پایەیەکی دیاری هەبوو لەنێو دەوڵەتانی ئەوروپادا. کاڤور بەردەوام هەوڵی دەدا کە یارمەتی لەفەرەنساوە وەربگرێت بۆ شکاندنی نەمسا، لەگەڵ ناپلیۆنی سێیەم گەیشتنەیەک لە پلۆمبیر (Plomireres) لە فەرەنسادا، لەنێوان هەردووکیاندا **ڕێککەوتن نامەی (پلۆمبیر)** مۆرکرا ساڵی ١٨٥٨ز کە ناپلیۆن بەڵێنی بە پێشکەشکردنی یارمەتی شانشینی سەردینیادا بۆ دەرکردنی نەمسا لە لۆمباردیا و بوندقییە دا، کاڤوریش لە بەرامبەر ئەوە بەڵێنی دا بە فەرەنسا کەواز لە نیس (Nice) و ساڤۆی (Savoy) بهێنێت.

بەدیهێنانی یەکێتی ئیتاڵیا (١٨٥٩ – ١٨٧١ز):

شەڕ لەنێوان نەمساو سەردینیادا (١٨٥٩ز):

ئەوەندەی پێنەچوو کاڤور کە لە یارمەتی فەرەنسا دڵنیا بوو، کەوتە ئاژاوەنانەوە لە لۆمباردیا و بوندقییە دا لەلایەک، لەلایەکی ترەوە سوپای بۆ شەڕ ئامادە دەکرد، نەمسا پێی نیگەران بوو وای لێهات کە جەنگ دژی سەردینیا بەرپا بکات. لەو جەنگەی کە لە نێوان هەردوولا روویدا سەردینییەکان و فەرەنسییەکان بەسەر نەمساوییەکان سەرکەوتن لە مانگی حوزەیرانی ساڵی ١٨٥٩ ز لە **شەڕی ماگێنتا** (Magenta) و **سۆلفرینۆ** (Solferino) ئەم سەرکەوتنە بووە هاندەرێک بۆ هەڵگیرسانی شۆڕش لە: پارما، مۆدینان تۆسکانیا، هەریەکەیان توانی میرە (هابسبرگی) یەکەی لە حوکمدا لابەرێت.

ئەوکاتە ناپلیۆنی سێیەم کە بینی هەر شۆڕشە و لە ئیتاڵیادا هەڵدەگیرسێت، پروسیاش کەوتە خۆی بۆ ئامادەکردنی سوپا لەسەر سنووری راین، ئەمە وایکرد کە بیانوو بدۆزێتەوە لە کشانەوەی سەربازەکانی لەبەرەی نەمسادا، بەبێ راوێژکردنی سەردینیای هاوپەیمانی هەڵسا بەمۆرکردنی (ئاگربەستی ڤیلافرانکا) (Villa franca) لەگەڵ فرەنسیس جۆزیف ئیمپراتۆری نەمسادا لە ساڵی ١٨٥٩ز دا، بەپێی ئەمە بوندقیە (ڤینیسیا) لەژێر رکێفی نەمسادا مایەوە و لۆمباردیاش خرایە سەر سەردینیا و میرە لابراوەکان بگەڕێندرێنەوە بۆ تەختی شاهانەیان لە ئیتاڵیادا و، دامەزراندنی یەکێتی ئیتاڵیا بە سەرۆکایەتی پاپا. شایانی باسە پادشا ڤکتۆر عەمانوێل بە مەرجەکانی ئەم ئاگربەستە قایل بوو، چونکە باوەڕی وابوو کەناتوانێ بەرهەڵستی نەمسا بکات بەبێ یارمەتی دەرەوە، بەڵام کاڤور تووڕە بوو لەوەی کە ناپلیۆن نەیتوانی ئەو بەڵێنەی کە پێیدابوو لە رزگارکردنی ئیتاڵیا (لە نێوان شاخەکانی ئەلب و دەریای ئەدریاتیک)دا بیباتە سەر، دەیویست سەردینیا بەردەوام بێت لەجەنگ، کاتێک پادشا بەمە قایل نەبوو کاڤور دەستی لە کارکێشایەوە و ئەوکاتە بەندەکانی ئاگربەستەکە جێگیربوو بە پێی رێککەوتنامەی زیوریخ ساڵی ١٨٥٩ز دا.

دۆقییەکانی (میرنشینەکانی) باکوور دەچنە پاڵ سەردینیاوە: ١٨٦٠ز:

ئەم سێ دۆقیانە (بارما و مۆدیناو تۆسکانیا) و ناوچەی پاپاوەی کە ناسرابوو بە (رۆمانا)(Romagna) دژبەتی خۆی لە دامەزراندنی یەکێتییەک بەسەرۆکایەتی پاپا نیشان دا، چونکە لەوکاتەدا بیروباوەڕی ئازادیخوازانەی نەبوو، هەروەها دوور بوو لە بیروباوەڕی نیشتمان پەروەری، ئەمە پێچەوانەی سەردینیا کە ناسرابوو بە بیروباوەڕی نیشتمان پەروەری و ئازادیخوازانە، ئەمە جگە لە سەرکێشی بۆ جەنگ لەپێناوی یەکێتی دا، لەبەر ئەم هۆکارانە ئەم چوار ناوچەیە ئارەزووی خۆیان دەربڕی بۆ چوونە پاڵ شانشینی سەردینیاوە، بەڵام ناپلیۆنی سێیەم بەر هەڵستکارانە وەستا دژی ئەم ئارەزووە کە لەگەڵ ناوەڕۆکی (ڕێککەوتننامەی زیوریخ)دا ڕێک نەدەکەوت. لەوکاتەدا کاڤور گەڕایەوە بۆ سەرۆکایەتی وەزارەت کە چارەسەری ئەم کێشەی لابوو بە پێدانی نیس و سافۆی بە ناپلیۆن (هەروەک پێشتر لە گفتوگۆی پلۆمبیردا بڕیاری لەسەردرابوو) بەمەرجێک ناپلیۆن رازی بێت ئەو ناوچەی بخرێتە سەر سەردینیا ئەوەی کاڤۆر دەیویست هاتەدی و جێگیربوو بەپێی **ڕێکەوتننامەی تۆرین** (Turin) لەنێوان ناپلیۆنی سێیەم و ڤکتۆر عەمانوێلی دووەم ساڵی ١٨٦٠ز جێگیر بوو.

گاریباڵدی و هاتنە پاڵی شانشینی هەردوو سەقەڵیە (١٨٦٠ز):

لەوکاتەی کە کاڤور توانی نیمچە دەوڵەتەکانی باکوور بخاتە پاڵ سەردینیاوە، گاریباڵدی کەوتە هەوڵدان بۆ ئەوەی هەردوو سەقەڵیەشی بخاتە پاڵی، بۆ ئەمەش هەڵگیرسانی شۆڕشی بە هەل زانی لە دوورگەی سەقەڵیە، بۆیە لە دەریاوە بە هەزار جەنگاوەر لە لایەنگرە بەهێزەکانی (خاوەن کراسە سوورەکان) پەڕییەوە ئەم سەکردە بەڵێنێکی لە کاڤور وەرگرتبوو کە دەست نەخاتە نێو کاروباری ئەم هێرشە. (خاوەن کراسە سوورەکان) کاتێ لەسەرخاکی ئەم دوورگەیە دابەزین ڕووبەڕووی گەلێ گیروگرفتی دژوار هاتن و نەیانتوانی کەدەستی بەسەردابگرن تادوای شەڕێک کە سێ مانگی خایاند، دوای ئەوە گاریباڵدی بەرەو نا پۆلی پەڕیەوە لە گەرووی (مسینا)وە و، شارەکەی داگیرکرد، پادشا فرنسیسی دووەم

ناچاربوو رابکات. گاریبالـدی بـه گرتنـی وڵاتـی هـەردوو سـەقەڵییە بارێکـی ئاڵـۆزی نێودەوڵەتـی خولقاند، کاڤور بـە لێزانـی و زیرەکـی خـۆی ڕووبـەڕووی بۆوە، ناپلیۆنیش بـە هەڵوێستێکی ڕاڕاو دوودڵـی ڕووبـەڕووی بۆوە. ناپلیـۆن بەڵێنی بـە پاپـا دابوو کـە موڵکەکانـی بپارێزێ ئـەو موڵکانـەی کـە گاریبالـدی مەترسـی خستبوونە سـەر. لەسـەر ئـەوە ناپلیـۆن نارەزاییەکـی توندی بـۆ کاڤور نـارد تیایدا هەڕەشـەی لەدامرکاندنـەوەی ئـەم بزوتنەوەیـە کـرد، کاڤـور ناچاربـوو کەخـۆی وادەربخـات نارەزایـە و نیگەرانـە لـەوەی کـە ڕوویداوە لـە باشووری ئیتاڵیاوە، لـە ئەنجامـی ئەمـەدا سوپای سـەردینیا بـە ڕواڵـەت وای بەدیار خسـت ڕووەو ناپۆلـی کشـا بـۆ دامرکاندنـەوەی شـۆڕش، بـەڵام ناپلیـۆن دەیویسـت بـە سـوپاکەی خـۆی شۆڕشـەکە دابمرکێنێتـەوە، بـەڵام ترسـی لـە بێـزاری بەریتانیـا بـۆ دەسـت خسـتنە نێـو کاروبـاری ئیتاڵیـادا پەشـیمانی کـردەوە.

ڕاگەیاندنی پادشایەتی لە ئیتاڵیادا ١٨٦١ز:

پادشـا ڤکتـۆر عەمانوێـل گەیشـتە شـاری ناپۆلـی پـاش ئـەوەی شـکاند کـە ڕێگـەی لێگرتبـوو پاشان گەلێ ناوچـەی تـری گرنگیشـی لـە دەوڵەتـی پاپـادا دەسـت بەسـەرداگرت، لەپایـزی سـاڵی ١٨٦٠ز دا ڕاپرسـییەکی گشـتی لـە شانشـینی هـەردوو سـەقلیە، لەناوچـە داگیرکراوەکانـی پاپـادا ئەنجامـدرا زۆربـەی هـەرە زۆری دەیانویسـت بچنـە پـاڵ شانشـینی سـەردینیا، خەریـک بـوو یەکێتـی ئیتاڵیـا دەهاتـەدی تەنهـا ناوچـەی بوندقیە (ڤینیسـا) نەبـێ کـە هـەر لەژێـر ڕکێفـی نەمسـادا بـوو، هەروەهـا ناوچـەی ڕۆمـا کـە هێشـتا هـەر لەژێـر دەسـەڵاتی پاپـا دابـوو، ئەمجارە لەسـەرەتای بەهـاری ١٨٦١ ز لـە (تۆریـن)ی پایتەختـدا یەکـەم پەرلەمـان کـە نوێنـەری یەکێتـی ئیتاڵیـا بـوو کۆبـۆوە، یەکێتـی بەڕەسـمی ڕاگەیەنـرا لەژێـر سـایەی پادشـا ڤکتـۆر عەمانوێلـی دووەم و دەسـتووری سـاڵی ١٨٤٨ز.

بوندقییە (ڤینیسیا)و رۆما دەچنە پاڵ پادشایەتی ئیتاڵیاوە:

دە ساڵ تێنەپەڕی بەسەر ڕاگەیاندنی پادشایەتی لە ئیتاڵیادا تا ئەم دوو ناوچە گرنگە (بوندقییەو رۆما)چوونە پاڵی، هەوڵ و کۆششی ئەڵمانیا لەپێناوی یەکێتی و فشارەکانی لەم بوارەدا لەسەر نەمسا و فەرەنسا، کارێکی گەورەی دەبێت بۆ بەدیهێنانی یەکێتی ئیتاڵیا، چونکە پروسیا ساڵی ١٨٦٦ز کەوتە شەڕێکی بێ پسانەوە لەگەڵ نەمسادا، ئیتاڵیاش چووە پاڵ پروسیا بەنیازی گێڕانەوەی بوندقیە زۆری پێنەچوو کە نەمسا بەرانبەر هێزی پروسیا تێک شکا و ناچار بوو کە ڕێکەوتنێکی بەپەلە مۆر بکات کە لە بەندەکانی وازهێنان بوو لە بوندقییە بۆ وڵاتی ئیتاڵیا، ئەو راپرسییەی کە لە بوندقییە دا ئەنجام درا هەموویان لەگەڵ چوونە پاڵ ئیتاڵیا بوون، دوایی هەمان سیاسەتی ئەڵمانی بووە هۆی (جەنگی حەفتا) (١٨٧٠ز-١٨٧١ز) لە نێوان ئەڵمانیا و فەرەنسادا. کە ناپلیۆنی سێیەم ناچاربوو لەشکرەکەی لە رۆما بکێشێتەوە و ئەو کاتە سوپای ئیتاڵیا هیچ زەحمەتێکی نەبینی کەبەسەر سەربازەکانی پاپادا سەرکەوێت، لەکۆتایی ساڵی ١٨٧٠ز دا راپرسییەک لەو شارە سازکرا کەلایەنگری یەکێتی بوون ئەوکاتە (رۆما)بوو بە پایتەختی پاشانشینی ئیتاڵیا.

ئیتاڵیا دوای یەکبوونی ١٨٧١ز – ١٩١٤ز

ئەوەندەی پێنەچوو ئیتاڵییەکان دوای هێنانەدی یەکێتی و رزگاربوون لە دەسەڵاتی بیانی تا چاویان بڕییە گەڕاندنەوەی مێژووی پڕ لە شکۆمەندیان (مێژووی ئیمپڕتۆریەتی رۆمانی)یان هەر نەبێت بگەنە ریزی دەوڵەتە گەورەکان، بۆیە حکومەتی ئیتاڵیا کەشتیگەلێکی مەزنی دروست کرد، لەوساڵی ١٨٧٥ بڕیاریدا هەموو ئەو لاوانەی پێگەیشتوون بە زۆر پیانکاتە سەرباز، وای لێهات لاسایی دەوڵەتە گەورەکان بکاتەوە بۆ دەست بەسەرداگرتنی داگیرگەکان (المستعمرات) تونس (بنکەی قرتاجەی کۆن) لەپێشی ئەوانە بوو کە دەیویست دەستی بەسەردا بگرێت. کاتێک دەسەڵاتی فەرەنسا لە تونس جێگیر بوو بە بیانووی پاراستنی لە ساڵی ١٨٨١ز، نارەزایی تەواو ئیتاڵیای گرتەوە تا ساڵی دواتر چووە نێو

پەیمانێکی سێ قۆڵی ئەڵمانیا و نەمسادا (کۆنە دوژمنەکەی).

ئیتاڵیا لەم پەیمانە سێ قۆڵیەی (Triple Alliance) مایەوە بەدرێژایی ساڵانی ١٨٨٢ز – ١٩١٥ز، کە ئەمە کاریگەری خراپی لێکەوتەوە لە زۆری خەرجی شەڕەوە، دوای ئەوە نەیتوانی کە داوای هەردوو شاری (ترنت و تریست) (Triest) بکات کە هێشتا هەر لەژێر دەسەلاتی نەمسادا بوون، ئیتاڵیاش لەو ماوەیەدا هەموو هەوڵ و تەقەلای ئاراستەی پرۆژەکانی ئیستعماری کردبوو لە ئەفریقیا کە لەپارەو پوول و سەربازیدا زۆر زەرەر و زیانی لێکەوت لە ئەنجامدا ئەریتیریا و سۆماڵی دەستکەوت، بەڵام لە هەوڵ و تەقەلای بۆ داگیرکردنی حەبەشە (ئەسیوبیا) لەسەردەستی حەبەشییەکان لە شەڕی (عەدوە)

(Adowa) ساڵی ١٨٩٦ز خراپ شکا، ئنجا ئیتاڵیا تووشی شەڕبوو لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی لەساڵی (١٩١١ز – ١٩١٢ز)دا کە لەئەنجامدا تەرابلوس (لیبیا)ی کەوتە ژێر دەست لە باکووری ئەفریقیاوە لەگەڵ گەلێ لە دوورگەی بچووک لە دەریای (ئیجە) دا.

بەڵام ئیمپراتۆریەتی ئیتاڵیای تازە، دەوڵەمەند نەبوو وەهیچ سوودێکی ئەوتۆی بۆگەلی ئیتاڵیا نەهێنایەدی، هەرچەندە بووە هۆی دەوڵەمەندبوونی چینێک لە پیاوانی سەرمایەدار و پیاوانی کاربەدەست، چونکە حکومەت بەردەوام بوو لە چەوساندنەوەی گەل بەتایبەتی چینی کرێکار و جووتیار بە دانانی باجێکی زۆر کە لەئەنجامی ئەم زەبرەو گرتنی سەربازی بەزۆر بووە هۆی کۆچکردنی ژمارەیەکی زۆر لە چینەکانی خوارەوەی میللەت بەرەو ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاو ئەرجەنتین و بەرازیل تا وای لێهات ژمارەی ئەوانەی کە لە ئیتاڵیاوە کۆچیان کردووە لە ساڵانی ١٨٧١ز – ١٩١٤ز نزیکەی شەش ملیۆن کەس دەبوون.

پەیدابوونی توندڕەوی نەتەوایەتی شۆڤێنی (دوژمنکارانە) لە دیارترین رواڵەتەکانی دەوڵەتی ئیتاڵیای تازە بوو لە گرنگترین ئەو هۆیانە بوو کە داوای لە میللەت دەکرد بۆ سەرکێشی ئیستعماری کە ئەم رق لەناخیان چاندنە بووە هۆی جێگیربوونی گیانی نەتەوایەتی دوژمنکارانە و پەرەسەندنی تاوای لێهات ئیتاڵیا

لە سەدەی بیستەم خوێن گەرمیەکی نەتەوایەتی و توندڕەوی بەخۆیەوە دی کە کەمتر نەبوو لەوەی کە بینیمان لەسەدەی نۆزدەمدا. ئەو خوێن گەرمیەش بە باشی لەکاتی جەنگدا دەرکەوت لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی و داگیرکردنی تەرابلوس (لیبیا)دا ئنجا چوونە دەرەوەی ئیتاڵیا لە پەیمانی سێ قۆڵی ساڵی ١٩١٥ز دوایی چوونە پاڵ بەریتانیا و فەرەنساو پەلاماردانی نەمسا کەتا ئەو کاتە ترنت و تریستی داگیرکردبوو لە ئەنجامدا ئەم دوو شارەی وەرگرتەوە و سنووریشی تا رادەیەکی زۆر لەمە فراوانتر کرد.

پڕووسیا سەرکرایەتی یەکێتی ئەڵمانی دەکات

ویلایەتەکانی ئەڵمانیا دووجار یەکگرتنیان بەخۆیانەوە بینی یەکەم جاریان ناپلیۆن هەڵسا بەکەمکردنەوەی سەد ولایەت لە ولایەتەکانی ئەڵمانیا کە ژمارەیان دەگەیشتە سێ سەد ویلایەت. دووەم جاریش کاتێ کە کۆنگرەی ڤیەننا ولایەتەکانی ئەڵمانیای کەم کردەوە بۆ سی و نۆ ویلایەت، **یەکێتی گومرگی** (Zoliverin)(١) کە لە ساڵی ١٨٣٤ز بە سەرۆکایەتی پروسیا بەسترا لەنێوان زۆربەی ویلایەتەکانی ئەڵمانیا هاندەرێک بوو بۆ دامەزراندنی یەکێتییەکی سیاسی بەتین، بەڵام سەرنەکەوتنی **ئەنجومەنی فرانکفۆرت** (ساڵی ١٨٤٩ز) بەهۆی بیروباوەڕە ئازادەکانیەوە بوو، چونکە سەردەمی کۆنەپەرستی کە لەدوای ئەوەوە هاتبوو لەڕووی هەستی نەتەوایەتییەوە یان لەڕووی ئارەزوومەندی بۆ یەکێتی لەو کەمتر نەبوو و، بەدرێژایی رۆژگار دەرکەوت کە پێویستە ئەو یەکێتییە کۆنە هەڵوەشاوە بگۆڕێت بۆ یەکێتییەکی بەهێزتر، بەڵام ئەم رێگایە لە تەنگ و چەڵەمەی گەورە بێبەش نەبوو، کە لەپێشیانەوە ناکۆکی بوو لەنێوان پروسیا و نەمسا لەڕووی سەکردایەتی کردنیان کەدەبوو تای تەرازووی یەکێکیان بەسەر ئەویتردا زاڵ بێ لە بەدیهێنانی یەکێتییەکەی چاوەڕوانکراودا، تای تەرازووەکە بەلای پروسیادا شکایەوە (پێچەوانەی نەمسا)، چونکە لەچەند میللەتێکی جیاجیا پێک نەهاتبوو، بەڵکو تەنیا بریتی بوو لە میللەتی جێرمانی هاوڕەگەز، ئەمە جگە لە بەهێزی و گرنگی نێو دەوڵەتییەکەی.

پسمارک

(١) زۆلفراین: یاسایەک بوو بۆ یەکێتی گومرگی کە بەوپێیە ناوچە گومرگییەکانی نەهێشت لەنێوان ویلایەتەکانی ئەڵمانیا و کردییە یەک ناوچەی گومرگی.

سەرکردەکانی یەکێتی ئەڵمانیا

پادشا ولیەمی یەکەم(١٨٦١ز – ١٨٨٨ز):

لە پروسیا دوو سەرکردە دەرکەوتن کە دادەنرێن بە پێشەنگی ئەوانەی کە بۆ پایەبەرزی پروسیا و دامەزراندنی یەکێتییەکەیان هەوڵیان دابێت، ئەوانیش (پادشا ولیەمی یەکەم) و وەزیرە بەناوبانگەکەی (پسمارک) بوون، ولیەمی یەکەم تەختی شاهانەی پروسیای وەرگرت دوای مردنی براکەی فریدریک ولیەمی چوارەم، کە بە چوست و چالاکی و هەڵبژاردنی راوێژکارانی ناوبانگی دەرکردبوو، کەبڕوایەکی تەواوی پێدابوون، دوای ئەوە گەلێ بایەخی بەهێزی سەربازی دا، هەر لەسەرەتای حوکمی خۆی دەستی کرد بە فراوانکردنی سوپاو دووبارە رێکخستنەوەی بەیارمەتی وەزیری بەرگری ئەلفۆن روون (Roon) وسوپا سالار ئەلفۆن مۆڵتکە (Moltke) بۆ ئەوەی وا لە سوپا بکات کەببێت بە ئامرازێکی کاریگەر بۆ پایەبەرزی

پروسیا، بەڵام پەرلەمانی پروسی ویستی بودجەی سوپا رەتبکاتەوە لەبەر ئەوەی لە رادەبەدەر بوو، لە ترسی ئەوەی ئەوکارە ببێتە هۆی گەڕانەوەی حوکمی زۆرداری و لابردنی دەستوور، لەمەودوا دەبینین کە پسمارک چۆن چارەسەری ئەم کێشە ئاڵوزەی کرد.

پسمارک ١٨١٥ز – ١٨٩٨ز:

پسمارک لەساڵی ١٨١٥ز لەخێزانێکی پروسیای دەرەبەگی خانەدانی پابەند بەکۆنەوە لەدایک بووە، لەسەردەمی لاویدا بەلای وانە و خوێندندا نەچووە، بەڵکو لەگەڵ رابواردن و بایەخدان بە موڵکە کشتوکاڵییەکانەوە خەریک بووە زۆر توندڕەو بووە بۆ پروسیا، لە پەشێوییەکانی ساڵی ١٨٤٨ز – ١٨٤٩ز لەپێشەنگی بانگهێشتی کۆنەپەرستەکانەوە بوو، کەباوەڕی بەگەل و دیموکراتییەت نەبووە، بیروڕاکانی بریتی بوون لە: حوکمی پادشایەتی رەها (مطلق) باشترین رژێمە بۆ حکومەت و پێویست بەوە ناکات گەل داوای دەستوور بکات و بیروباوەڕی ئەنجومەنی فرانکفۆرت پڕو پووچە و ئەگەر هاتوو یەکێتی ئەڵمانیا لە دوارۆژدا بێتەدی، ئەوا دەبێت لە سەرەستی پادشای پروسیا دابێت و دەبێ خانەدان و چینی فەرمانبەرانی مەدەنی و سەربازی و کڵێسەی پرۆتستانتی پاڵپشتی بکەن، واتا ئەڵمانیا دەبێت شێوە و شێوازی پروسیا وەربگرێت.

پاش کپبوونی بزووتنەوەی ئازادیخوازانە و گەڕانەوەی ئەنجومەنی فرانکفۆرت بۆدۆخی یەکەمجاری، پسمارک بوو بەنوێنەری پادشای پڕوسیا لەو ئەنجومەنەدا ١٨٥١ز – ١٨٥٩ز لەگەڵ هاوڕێ کۆنەپەرستەکانی کاری کرد بۆ دامرکاندنەوەی بیروباوەڕی ئازادیخوازانە لەهەموو لایەکی ئەڵمانیادا، ئالێرەدا بیروباوەڕی دوژمنکارانەی دژی نەمسا لەدڵ و دەروونیدا جێگیر بووە، شارەزاییەکی دیپلۆماسییانەی فراوانی وەرگرت و توانی بەهێمنی و دووربینی خۆی وا لە پڕوسیا بکات کە لەگەڵ نەمسادا لەو یەکێتییە کۆنەدا یەکسان بێت. لەساڵی ١٨٥٩ز بووە باڵوێزی پڕوسیا لەلای حکوومەتی رووسیا و لەوێدا زۆر سەرسام بوو باڵوێزی پڕوسیا لە لای حکوومەتی رووسیا و لەوێدا زۆر سەرسام بوو بەحوکمی رەها کە قەیسەری رووسی لەسەری دەڕۆیشت. هەوڵی بەهێزکردنی پەیوەندییەکانی دۆستانەی دەدا لەنێوان ئەو دوو دەوڵەتەدا، دوایی لەساڵی ١٨٦٢ز بوو بە باڵوێز لای حکومەتی فەرەنسا کە پەیوەندی لەگەڵ ئیمپراتۆر ناپلیۆنی سێیەم بەست و گەلێ شت دەربارەی ئەو کایرایە ووبیر و بۆچوونەکانی ئیمپراتۆر شارەزا بوو. ولەو ساڵەدا بانگ کرا بۆبەرلین و بوو بە سەرۆک وەزیران. لەم پایە گرنگە دا مایەوە بەدرێژایی ساڵانی ١٨٦٢ز – ١٨٩٠ز توانی لەو ماوەیەدا تخوبی (سنووری) پروسیا فراوان بکات و یەکێتی ئەڵمانی بهێنێتە دی و زۆربەی ئەو بنەمایانە دابنێت کە سیاسەتی دەوڵەت لەسەری بەند بوو تاساڵی ١٩١٤ز.

بەهێزکردنی سوپا:

هەر کە پسمارک پایەی تازەی گرتە دەست پشتگیری گشت سیاسەتەکانی پادشای کرد لە فراوانکردن و رێکخستنی سوپای پروسی دا، یەکەمجار هەوڵی دەدا پەرلەمان قایل بکات بە رازیبونیان لەسەر ئەو بودجەیەی کە دایابوو، بەڵام خێرا خۆیان بەرامبەر وەزیرێک بینیەوە کە هیچ شتێک لەنیازی ناهێنێتە خوارەوە، پسمارک لێیان دڵتەنگ بوو، بۆیە بەمجۆرە لەگەڵیان دوا: ئەڵمانیا بایەخ نادات بە بیروباوەڕی ئازادیخوازانە لە پروسیا، بەڵکو بایەخ دەدات بە هێزو دەسەڵاتی پروسیا. گیروگرفتە مەزنەکانیشمان بەگوتاردان و دەنگدانی زۆرینە نایەتەدی- نا ئەمەیە خاڵە لاوازەکانی ساڵی١٨٤٨ز – ١٨٤٩ز، بەڵکو بە (خوێن و ئاسن) دێتەدی، کاتێک هەڵوێستی ئەنجوومەن نەگۆڕا پسمارک گوێی نەدایەو دەستی کرد بەکۆکردنەوەی باج بەبێ قایل بوونی پەرلەمان، کاتێکیش ناڕەزایی بەرز بۆوە دژ بە کردەوەکانی، بۆیە ئەویش فشاری خستە سەر سەربەستی رۆژنامە و بەرهەڵستکارانی گرت.

هێنانە دی یەکێتی ئەڵمانیا

پسمارک بڕوای وابوو کەپێویستە لە شەڕێکدا بەسەر نەمسادا سەربکەوێت، تا نەبێتە کۆسپ لە ڕێگای هەوڵ و کۆششی پروسیا لە پێناوی یەکێتی و سەرکردایەتی ئەڵمانیادا. بەوە ڕێگای خۆشکرد کە رووسیا و فەرەنسا دوور بخاتەوەلەوەی کە یارمەتی نەمسا بدەن ئەگەرهاتوو شەڕێک روویدا لەنێوان نەمسا و پروسیادا. ئەسکەندەری دووەمی بەلای خۆیدا راکێشا کاتێک یارمەتی دا لە دامرکاندنەوەی شۆڕشی پۆڵەندە سالی ١٨٤٦ز، ئاگاداری ئیمپراتۆر ناپلیۆنی سێیەمی کرد کە فەرەنسا شتێک لە (قەرەبوو) وەردەگرێت ئەگەر هاتوو بێ لایەن بوەستێت، ئەمە لەوکاتانە دابوو کە پروسیا سوپایەکی رێک دەخست لەسەر بنچینەی بەرزور سەربازگرتنی گشتی و خۆ ئامادەکردن بۆجەنگ، بەلام جەنگ لەگەڵ دانیمارکدا پێش جەنگی نەمسادا کەوت کە پسمارک ئەوەی دەویست بۆ بەدیهێنانی مەبەستەکانی.

جەنگ لەگەڵ دانیمارکدا سالی ١٨٦٤ز:

ناوچەی شلزفیک و هۆلشتاین(Schieswig-Holstjen) هۆی سەرەکی بوو بۆ هەڵگیرسانی ئەم جەنگە، چونکە ئەڵمانییەکان زۆربەی زۆریان پێک دەهێنا لەو دوو ناوچەیەی کەلەژێر دەسەڵاتی پادشای دانیمارکدا بوو هەرچەندە کەبەشێک نەبوو لەدەوڵەتی دانیمارک، کاتێک پادشا ویستی بیخاتە پاڵ دانیمارک و بیکاتە بەشێک لێی (هەرچەندە کۆبوونەوەی فرانکفۆرت بەرهەڵستی کرد) زۆربەی ئەڵمانەکانی لەشلزفیک و هۆلشتاین نارەزاییان دەربڕی. پروسیا و نەمساش دەستیان لەم کارە وەردا بەناوی یەکێتی ئەڵمانی و هەڵوێستێکیان گرتە بەر کەلە هەڵوێستی دانیمارک کەمتر نەبوو. لەکاتێکدا پروسیا و نەمسا دەیانەویست ئەم دوو ناوچەیە بەتەواوەتی بخەنە سەر یەکێتی ئەڵمانی، دانیمارک نەیدەویست واز لە هیچ بەشێک بهێنێت ئەوەندەی پێنەچوو شەڕ لەنێوان هەردوو لا پەرەی سەند تا دانیمارک ژێرکەوت، شلزفیک و هۆلشتاین کەوتنە ژێردەسەلاتی پروسیا و نەمساوە. ئەم کێشەیە بەپەلە وەک چۆن پسمارک دەیویست وای لێهات، بوو بەهۆی ناکۆکی نێوان پروسیا و نەمساوە، پسمارک هەوڵی دەدا ئەم دوو ناوچەیە بخاتە سەر پروسیاوە، بەلام نەمسا دەیویست هەردوو ناوچەکە بەسەربەخۆیی

لەناو بازنەی یەکێتی ئەڵمانیادا بمێنێتەوە ئەو بەرواڵەت رێکەوتنەیان هیچ سودێکی نەبوو کەدەسەڵاتی پروسیا لە شلزفیک تێنەپەڕی و دەسەڵاتی نەمسا لە هۆڵشتاین. لەدوایدا لە حوزەیرانی ساڵی ١٨٦٦ز پسمارک پێشنیازی کرد، کەگۆڕانێک لە یەکێتی ئەڵمانیادا بێنێتەدی و نەمسا تیایدا دەربچێت. هەر لەوکاتەدا سوپای پروسی خۆی ئامادەی شەڕکرد و نەمسا توانی نیمچە دەوڵەتە بچووکەکانی ئەڵمانی بخاتە پاڵ خۆی بۆ بەرگری لە یەکێتییەکە.

جەنگ لەگەڵ نەمسادا و هەنگاوەنان بەرەو یەکێتی:

ئەو شەڕەی کە لەنێوان پروسیا و نەمسا روویدا پێی دەوترێت شەڕی حەوت هەفتەکە بەهۆی ئەو ماوە کورتەی کە سوپای پروسی توانی سەرکەوتنێکی تەواو بەسەر نەمسادا (بەحەوت هەفتە) بەدی بهێنێت، سوپای پروسی بەژمارە زۆرو رێکخستنێکی تەواو پڕ چەک بەناوبانگ بوو، هەروەها هەندێ یارمەتی لەسەردینیا وەرگرت بۆ چوونە پاڵ سوپاکەی لەگەڵ پروسیادا (هەروەک پێشتر باسمان کرد). لەسەرەتاوە توانی بەسەر بەرهەڵستی نیمچە دەوڵەتەکانی ئەڵمانیادا زاڵ بێت ئەمجا شکانی سوپای نەمساوی لە**جەنگی سادوا** (sadowa)ی یەکلاکەرەوە لە تەمووزی ساڵی ١٨٦٦ز لەئەنجامی ئەمەدا رێکەوتننامەیەک لەنێوان سەرکەوتوو و ژێرکەوتوو مۆرکرا، پروسیا ئیتر دەسەڵاتی بەرفراوان بوو لە کاروباری ئەڵمانیادا.

گرنگترین ئەوئەنجامەی کە لەتێکشکانی نەمسادا هاتەدی لەشەڕی (حەوت هەفتە) ئەمانەیە:

١-هەڵوەشاندنەوەی یەکێتی ئەڵمانیای کۆن کە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی کۆنگرەی ڤیەننا.

٢-جیابوونەوەی نەمسا لە ئەڵمانیا و وازهێنانی لەبوندقییە بۆ ئیتاڵیا.

٣-فراوانبوونی تخووبی وڵاتی پروسیا بەهێنانە پاڵی شلزفیک و هۆڵشتاین و هانۆڤەر و شاری فرانکفۆرت و هەندێ ناوچەی دیکە تا وای لێهات ژمارەی دانیشتووان کەخرایە سەر پروسیا چوار ملیۆن و نیو کەس بوون و بەو پێیە پروسیا دوو لەسەر سێی هەموو دانیشتوانی ئەڵمانیاو رووبەرەکەی گرتەوە.

٤-بڕیار لەسەر یەکێتی ویلایەتەکانی ئەڵمانیای باکوور درا بەسەرۆکایەتی پروسیاو

بەڕێوەبرنی پەرلەمانێک کەپێکهاتبوو لەدوو ئەنجوومەن یەکێکیان نوێنەری میرەکانی نیمچە دەوڵەتەکانی یەکگرتوو بوون کەپێی دەوترا بەندسرات (Bundesrat). دووەمیان نوێنەری گەل بوون لەرێگای دەنگدانی گشتی بۆ نێرینەکان کەپێی دەوترا رایخشتاخ (Reichstag).

٥-سەپاندنی یاسای گرتنی سەربازی لەهەموو نیمچە دەوڵەتەکانی یەکێتی.

٦-دانانان بەسەربەخۆیی نیمچە دەوڵەتەکانی باشووری کە ئەوانەن (باڤاریا، ورتمبۆرگ، بادن، هتد).

هەروەها دەوڵەتەکانی باشوور بریاریاندا کە سوپاکانیان لەژێر سەرکردایەتی پادشای پروسیا بێت لەکاتی هەڵگیرسانی شەڕ لەنێوان پروسیاو هەردەوڵەتێکی دیکەدا (بەمەرجێک شەڕی بەرگری بێت)، هەر لەوکاتەدا قایل بوون بەچوونە نێو یەکێتی گومرگی پروسیەوە (زۆلفرایین). بەم جۆرە بۆمان دەردەکەوێت کە سیاسەتی پسمارکی دووربین وایکرد کە ئازادیخوازان بەلای خۆیدا رابکێشێت بەبریاردانی پرەنسیپی دەنگدانی گشتی لەهەڵبژاردنی ئەنجومەنی رایخشتاخ کە هەرچەندە نەیهێشت ئەو ئەنجوومەنە دەسەڵاتی بەسەر کاروباری وەزارەتدا هەبێت، ئیدی پسمارک خۆیبوو بە سەرۆک وەزیران (راوێژکار) (Chancellor) ی ئەو یەکێتییە و خاوەن دەسەڵاتی یەکەم و باڵا تیایدا.

جەنگ لەگەڵ فەرەنساو دامەزراندنی ئیمپراتۆریەتی ئەڵمانیا (١٨٧٠ز – ١٨٧١ز):

پسمارک لەماوەی ئەو ساڵانەدا ١٨٦٧ز – ١٨٧٠ز بەهەموو لێزانی و زیرەکی خۆیەوە بۆ راکێشانی نیمچە دەوڵەتەکانی باشوور دڵنیا نەبوون لە سەرکردایەتی پروسیا و لەهەمان کاتیشدا لەچاوچنۆکی ناپلیۆنی سێیەم دەترسان کە پەیتا پەیتا داوای هەندێ لە (قەرەبوو) ی دەکرد دوای شەڕی حەوت هەفتە.

پسمارک ئەم دەرفەتەی قۆستەوە لە سڵەمینەوەی نیمچە دەوڵەتەکانی باشوور لە مەبەستەکانی ناپلیۆندا، ئەم دەرفەتەی بۆ هەڵکەوت کاتێک یەکێک لەخزمەکانی پادشای پروسیای هەڵخەڵەتاند بۆ وەرگرتنی تەختی پادشایەتی ئیسپانیا کە ئەو کاتە بێ پادشا بوون. ئەم رووداوە وایکرد کە فەرەنسا تووڕە بێت، ناپلیۆن لەرێگای گفتوگۆوە دەستی خستە نێو ئەم کارە و زۆری نەمابوو ئەم کێشەیە کۆتایی پێ بێت کاتێک پاڵێوراوی پروسیا لەوەرگرتنی تاجی شاهانە پەشیمان بۆوە و زۆری نەمابوو کە ئەم دەرفەتە لەکیس پسمارک بچێت.

بروسکەی ئیمز:

هاتو هاواری بیروڕای گشتی فەڕەنسی ناپلیۆنی ناچارکرد کە داوا لە پروسیا بکات بەڵێنێک بدات کەهیچ کەسێک لە خێزانی (هۆهنزلورن) تەختی شاهانەی ئیسپانی لەهیچ کاتێکدا وەرنەگرێت کاتێک باڵوێزی فەڕەنسی ئەم داوایەی خستە بەردەم پادشای پروسیا (کەئەو کاتە لەشاری ئیمز دەحەسایەوە) پادشا ئەمەی بەشێوەیەکی توند ڕەتکردەوە و بە بروسکەیەکی تەلەگراف ئاگاداری بسمارکی کرد کەئەمیش ئەم هەواڵەی بە هەلزانی و بەکەمێک دەستکاریەوە ناوەڕۆکەکەی گۆڕی، تا وای بخاتە بەرچاوی گەلی فەڕەنساوە کە باڵوێزەکەی بەجۆرێک سووک کراوە لەو دیدەنییەی پادشادا! بێزاری فەڕەنسییەکان و هەڵچوونیان بەجارێک پەرەی سەند کەبووە بڵێسەیەک و ئاگری شەڕی هەڵگیرساند. لە تەمموزی ساڵی ۱۸۷۰ز فەڕەنسا بانگی شەڕی دا دژی پروسیا، لێرەدا نیمچە دەوڵەتەکانی باشووری ئەڵمانیا بۆیان دەرکەوت کە فەڕەنسا پەلاماردەرە. ئەمەش مەبەستی بسمارک بوو، بۆیە سوپاکانیان خستە پاڵ سوپای پروسیەوە.

دەبێ ئەوەش بوترێت کەسوپای ئەڵمانی گەلێ لە سوپای فەڕەنسی بەژمارە زۆرترە بەرێکخستن باشتر و پرچەک تر بوو. سەرکەوتن لەگەڵ سوپای ئەڵمانیدا یاوەری بوو لەهەموو شەڕەکاندا لەئەیلولی ساڵی ۱۸۷۰ز دا توانی لە**شەڕی سیدان** (Seadan) دا ئەو سوپایە بەدیل بگرێت کە ئیمپراتۆر ناپلیۆنی سێیەم خۆی، لەو کاتەی کە سوپاکانی ئەڵمانیا توانی گەمارۆی پاریس بدات ئەو شتە ڕوویدا کەبسمارک دەیویست، چونکە ئەم چوار نیمچە دەوڵەتە باشووریانە لەخۆیانەوە داوای چوونە نێو یەکێتی باکووریان کرد بەم جۆرە ئەوەی ویستی هاتەدی و ئەوکاتە ناوی (یەکێتی ئەڵمانیای باکوور) گۆڕا بەناوی (ئیمپراتۆریەتی ئەڵمانیا). وەلە ۱۸ی کانونی دووەمی ساڵی ۱۸۷۱ز پادشای پروسیا (ولیەمی یەکەم) لەهۆڵی ئاوێنەداری کۆشکی فرسای بوو بە ئیمپراتۆری دەوڵەتی ئەڵمانیای یەکگرتوو. دوای پەیمانێکی ڕێککەوتن لەنێوان ئەڵمانیا و فەڕەنسا مۆرکرا (**پەیمانی فرانکفۆرت لەمایسی ۱۸۷۱ز**). ئیمپراتۆریەتی ئەڵمانی بەو پێیە ناوچەی ئەلزاس و لۆرینی دەستگیر بوو لەگەڵ بژاردنی زەرەر و زیانی شەڕ کە (نزیکەی ۲۵۰ملیۆن دۆلار) بوو.

بزوتنەوەی نەتەوایەتی لە نەمسا و مەجەردا

پەیدابوونی پادشایەتی دووقۆڵی Dual Monarchy :

لە سەرەتای ئەم بەشە باسی ئەو شۆڕشەمان کرد کە مەجەرییەکان لەساڵی ١٨٤٨ز – ١٨٤٩ز بۆ ڕزگاربوون لەدەسەڵاتی نەمسادا بەرپایان کردو زانیمان چۆن ئەم شۆڕشە خوێناوییە لەبەدیهێنانی سەربەخۆیدا تێکشکا، بەڵام ئەو هێزەی کەتوانی مەجەرییەکان بخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە نەیتوانی زاڵ ببێت بەسەر بیروباوەڕی سەربەخۆییاندا، بۆیە بەردەوام داوای ئۆتۆنۆمیان دەکرد، بەڵام بەشێوازێکی ئاشتیانە، چونکە زانیان کە شێوازی توندوتیژی هیچ کەڵکێکیان پێ نادات، سەرکردەی ئەم ڕێبازە ئاشتیخوازە فرەنسیس دیاک بوو (Francis Deak) بوو، ئەو مەجەرییە زۆرزانەی کە دەورێکی زۆر دیاری هەبوو لە دڵ و دەروونی نیشتمان پەروەرەکانی، چونکە وای لێکردن کە رایان بگۆڕین دەربارەی شۆڕش. کاتێک نەمسا لەسەر دەستی پروسیا ساڵی ١٨٦٦ز ژێرکەوت. لەئەنجامی ئەوەدا ئیمپراتۆر جۆزیف بریاری (ڕێککەوتنامەی ساڵی ١٨٦٧ز) دا، کە مەجەڕ بەم پێیە بوو بە وڵاتێکی سەربەخۆ و خاوەن دەستوور و پەرلەمان و وەزارەتی تایبەتی خۆی لەگەڵ بەڕێوەبردنی کاروباری ناوەوەی خۆی، بەڵام پادشاکەی هەر ئیمپراتۆری نەمسا بووە. بەپێی ڕێککەوتنامەی ساڵی ١٨٦٨ز پادشایەتی دووقۆڵی لەنەمساو مەجەر پێکهات، ئەو دوو وڵاتەی کەلەژێر رکێفی یەک پادشاو نوێنەری تایبەت بەئەنجومەنی وەزیرانەوە کە چاودێری لە کاروباری دەرەوە و شەڕ و هەندێ کاروباری دارایی دەکرد و ئەو وەزیرانە بەرپرس بوون بەرامبەر بەئەنجوومەنی نوێنەران کەلە راستیدا پێکهاتبوو لە دوو لێژنەو هەریەکەیان لە شەست ئەندام پێکهاتبوو. یەکێکیان نوێنەری مەجەڕ ئەوی تریان نەمسا، بەم جۆرە مەرجییەکان خۆیان لەیەک ئاست دادەنا لەگەڵ نەمساوییەکان، وای لێهات ڕێککەوتنامەی ساڵی (١٨٦٧ز) بوو بە دەستووری پادشایەتی دووقۆڵی و بەردەوام مایەوە تا ساڵی ١٩١٨ز، بەدرێژایی ئەو ماوەیە بەشێوەیەکی سەرکەوتوو بەردەوام بوو.

گیروگرفتەکانی پادشایەتی دووفۆلی:

بەڵام پەیوەندی هەردوو لایەن بێ گیروگرفت نەبوو، کە وایکرد وتوێژو ناکۆکی بهێنێتە ئاراوە، چونکە ئەو ڕێکەوتننامانەی کە لەبارەی بازرگانی، بودجە هێڵی شەمەندەفەر، هەر دە ساڵێک تازە دەبۆوە، دەرفەتێک بوو کەناکۆکی نێوان هەردوولای دووبارە دەکردەوە، ئەمە جگە لەباوەڕی نەمساوییەکان بەوەی کە ئیمپراتۆر نەرم بوو لەگەڵ مەجەڕییەکان لەبەشی خەرجی دەوڵەتی هاوبەش کە لەسەدا سی بوو، دوایی پارتی سەربەخۆی مەجەڕی پەیدابوو بەسەرکردایەتی (فرانسیس کۆشۆت) کوڕی لویس کۆشۆت سەرۆکی شۆڕشی (ساڵی ١٨٤٨ز)دا، ئەو پارتەی کە بەهێزکردنی سەربەخۆیی مەجەر لەکاروباری دارایی و سەربازیدا مەبەستی بوو. کۆشۆت داوای دامەزراندنی دوو بانکی نیشتمانی کرد کە یەکێکیان تایبەت بێت بە مەجەڕ و ئەویتریان تایبەت بێت بە نەمساوە لەبری بانکی (نەمساو مەجەڕ) کە بارەگای لە ڤییەنادا بوو، هەروەها داوای کرد کە زمانی مەجەڕی زمانی ڕەسمی بێت لەنێو سوپادا لەو بەشەی کە تایبەتە بە مەجەڕەوە، بەڵام ئیمپراتۆر سور بوو لەسەر مانەوەی زمانی ئەڵمانی لەنێو گشت سوپادا ئەم جۆرە ناکۆکییە هۆی ئەو شۆڕشەمان بۆ ڕوون دەکاتەوە کە لەمەجەڕ بەرپا بوو ساڵی ١٩١٨ز، کەبووە هۆی پەیدابوونی دەوڵەتی تازەی مەجەڕ (هەنگاریا)، دەوڵەتی هاوبەشیش هەشت نەتەوەی جۆربەجۆری تێدابوو، دەسەڵاتیش بەپێی ڕێکەوتنی ساڵی (١٨٦٧ز) بە دەستی مەجەریەکانەوە بوو لە مەجەر کە ژمارەیان دەگەیشتە دە ملیۆن کەس، وە بەدەستی جێرمانیەکانەوە بوو لە نەمسادا کە ژمارەیان دەگەیشتە دوانزە ملیۆن کەس، بەڵام ئەم شەش نەتەوەیەی تر ئەوا لەژێر دەستی ئەوان دابوون، وەبەهۆی دەمارگیری و چەوساندنەوەیەکی زۆر کە ئەو نەتەوە ژێردەستانە تووشی ببوون، ئەم دەوڵەتە هاوبەشە دوای کۆتایی هاتنی جەنگی یەکەمی جیهانی بەش بەش بوو لەسەر پاشماوەی ئەو دەوڵەتە چەند دەوڵەتێکی نوێ لە ئەورووپادا دامەزران.

بەندی چوارەم

بەندی چوارەم

بەشی یەکەم
ئیستعماری نوێ لە خۆرهەڵاتی نزیکدا

چەمکی:

خۆرهەڵاتی نزیک:

بیروڕا جیاوازە لەناونانی ئەو ناوچە جوگرافییەی کەئێستا پێی دەڵێن خۆرهەڵاتی نزیک یا ناوچەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست. ئەم زاراوەیە جوگرافییەش پابەندە بە دابەشبوونی جوگرافی لەناوچەی خۆرئاوای ئاسیا و خۆرهەڵاتی دەریای ناوەڕاست، نووسەرە خۆرئاواییەکان یەکەم کەس بوون کە ئەم زاراوانەیان بەکارهێنا (خۆرهەڵاتی نزیک) ئەم زاراوەی کە فەرەنسییەکان دایان نا مەبەستیان ناوچەی خۆرهەڵاتی دەریای ناوەڕاست واتا ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و موڵکەکانی لە کوردستان و نیشتمانی عەرەب و نیمچە دوورگەی بەلقان و نیمچە دەوڵەتەکانی دانۆب و دوورگەی قوبرس و کریت بوو، مێژوونووسە فەرەنسییەکان زاراوەی (Proche orient) واتا (خۆرهەڵاتی نزیکیان) بەکاردەهێنا لە نووسینەکانیان دەربارەی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و مەبەستیان لەمەسەلەی (خۆرهەڵاتی نزیک). مەسەلەی دەوڵەتی عوسمانی یان مەسەلەی خۆرهەلات بوو، کەمەیدانێک بوو بۆ ناکۆکی لەنێوان رووسیای قەیسەری و فەرەنسا لەلایەک لەنێوان وەزارەتی دەرەوەی بەریتانی لەلایەکی دیکەوە، کەبەشێوەیەکی راستەوخۆ پەیوەست بوو بە رێبازی هاوسەنگی نێوان وڵاتان لەکیشوەری ئەوروپا بەشێوەیەکی گشتی.

مێژوونووسە ئەوروپاییەکان بەشێوەیەکی گشتی بەدرێژایی سەدەی نۆزدە بایەخیان داوە بەلێکۆڵینەوە لە خۆرهەڵاتی نزیک بەپێی پەیوەندییەکانی دەرەوەی وڵاتەکانیان لەلایەک و لەلایەکی دی بەپێی بەرژەوەندییە ئابووریەکانیان، مێژوونووسە ئەوروپاییەکان بایەخیان بەو کێشانە دەدا لەپێناو دەرخستنی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بەشێوەی (پیاوە نەخۆشەکە) وەک بزوتنەوەکانی ئەرمەنی و یۆنانی، واشیان دەدایە قەڵەم

کەوا مەبەستی مرۆڤایەتی هانی داون بۆ بایەخدان بە بزوتنەوەکانی سەربەخۆیی، لەزۆرکاتدا لەژێر زەبری شەپۆلی پروپاگەندەی سیاسیدا بوون بۆ ڕاکێشانی ڕای گشتی، هەروەها دووپاتی گرنگی ئابووری وڵاتانی خۆرهەڵاتی نزیکان دەکردەوە وەک بوونی ئەم ناوچەیە لەسەر دووڕیانی بازرگانی جیهانی و توانای بەکارهێنانی سامانە سروشتییەکان بۆ پێداویستییەکانی کۆمپانیاو دام ودەزگاکانی ئەوروپییەکان، بۆیە هەر لەسەرەتای سەدەی نۆزدەمەوە بیریان لەپرۆژەی بەستنی ناوچەی خۆرهەڵاتی نزیک دەکردەوە بەبەرژەوەندییەکانییان لەهیندستانەوە لەڕێگای کەشتیوانییەوە یان بەڕێگای هێڵی ئاسنین و نۆکەندەکانەوە.

بەم جۆرە ئەم نووسیانەی کە لەلایەنی ئەوروپاییەکانەوە دەنووسرا دەربارەی ناوچەی خۆرهەڵاتی نزیک لەسەدەی نۆزدەم پابەند بوون بە بەرژەوەندییە سیاسییەکانی ئیستعمارەوە لەلایەک، لەلایەکی دی بەکێشەی قۆرخکاریی ئابوورییەوە. بەداخەوە ئەو مێژوونووسانە ئەو میللەتانەیان لەبیرکردووە کەلەو ناوچەیە دەژین لەڕووی رۆشنبیری و ئابووری و کۆمەڵایەتی و رژێمە سیاسییەکانی لەمێژینەیان، ئەمە تەنیا هەر بیروبۆچوونی مێژوونووس و نووسەرەکان نەبوو، بەڵکو راپۆرتە رەسمییەکانیش کە نوێنەرە سیاسییەکان لەم ناوچانەدا بوون هەمان دەوریان بینی. ئەگەر بەڵگەنامە ڕەسمییەکان بکەینەوە کە کونسوڵی گشتی بەریتانیا لەبەغداو نوێنەری بەریتانیا لەمەسقەت و باڵوێزی بەریتانیا لەتاران دەبینین کە هیچ شتێکی تێدا نییە دەربارەی ژیانی دانیشتوان و پێشکەوتنی رۆشنبیری و باری تەندروستیان. نەبێت ئەو ناوچانەی کە یەکسەر لەژێردەسەڵاتی بەریتانیا دابوون لە خۆرهەڵاتی نزیکدا چارەنووسیان باشتر بووبێت لەچاو ئەو ناوچانەی کەیەکسەر لەژێردەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانیدا بوون.

خۆرهەڵاتی ناوەڕاست

زاراوەی (خۆرهەڵاتی ناوەڕاست) زاراوەیەکی نوێیە، چونکە سەربازەکان بەتایبەتی لەدوای جەنگی یەکەمی جیهانی بەکاریان هێنا. بۆجاری یەکەم زاراوەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لە راپۆرتەکانی کۆلۆنێل هنل (Hennell) کونسڵی بەریتانی لە مەسقەتدا هات لەسەردەمی مەحەمەد عەلی و سەعید کوڕی سوڵتان، کەمەبەستیان

ناوچەی کەنداو بوو. ئەم زاراوەیە زیاتر بەکار هات لەدوای کۆنگرەی (ئاشتبوونەوە) لە پاریس بەتایبەتی دوای ئەوەی کە بەشێوەیەکی فراوان لەلایەن ئامۆژگاری پادشایەتی بۆکاروباری نێو دەوڵەتان لە لەندەن (بەسەرکرادایەتی پرۆفیسۆر تۆینبی (Toenbo) بەکارهات کەیەکەم دەزگای خۆرئاوایی بوو کەبایەخی بە نووسین دەدا دەربارەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لەچوارچێوەی تۆژینەوەکانی دەربارەی کاروباری نێوان وڵاتاندا بەشێوەیەکی گشتی کەمەبەست ناوچەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بوو کە خۆرهەڵاتی نزیکیشی دەگرتەوە- واتە : (ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و ناوچەکانی ژێردەستی بەکوردستانەوە) سەرەڕای ئێران و ئەفغانستان و باکووری ئەفریقیای عەرەبی. ئەم دوو زاراوەیە هێشتا هێشتا هەر روون نییە. پەیمانگاکانی وڵاتە یەکگرتووەکان کە لە دوای جەنگی دووەمی جیهانی بایەخیان بەم ناوچەیەدا ، وڵاتی تریشیان خستە سەر وەک هیند و پاکستان لەسەر بنچینەیەکی کۆمەڵایەتی نەک لەسەر بنچینەیەکی سیاسی. ئەگەر سەیری نەخشەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بکەین لەچاو پەیمانگای خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لە (واشنتۆن) دەبینین لەو ناوچەنەی کەباسمان کرد لەوەش تێپەڕیوە سیلان و پاکستان و ناوەڕاستی ئاسیای سۆڤیەتی (پێشوو) دەگیرێتەوە واتا جیهانی ئیسلامی هەمووی. کەوا بێت ناونانی (خۆرهەڵاتی نزیک) و (خۆرهەڵاتی ناوەڕاست) بەزاراوەی نزیک دەژمێردرێت، وەکو زاراوەی ((ناوەڕاستی ئاسیا)) نییە کە ڕەها بێت، هەندێک لە پسپۆڕەکان ئەفغانستانیشی دەخەنە سەر و هەندێکیان کشمیریش، بەشێکیان سوورن لەسەر ئەوەی کە کۆمارە ئیسلامییەکانی یەکێتی سۆڤییێتی (پێشوو) بەشێکن لەناوچەی ئاسیای ناوەڕاست.

٢- دەوڵەتی عوسمانی پەیوەندییەکانی بەدەوڵەتانی ئەوروپاوە:

ساڵی ١٤٥٣ز دادەنرێت بە خاڵێکی گرنگ لە دروستبوونی پەیوەندی لەنێوان خۆرهەڵات و خۆرئاوادا، چونکە کەوتنی شاری قوستەنتینیە (ئەستانبول) لەو ساڵەدا بەدەستی عوسمانیەکان دەگای باشووری خۆرهەڵاتی ئەوروپای بۆ هێزە سەربازیەکانی دەوڵەتی عوسمانی خستە سەرپشت و هێرشەکانی لەسەرەتای سەدەی شازدەمدا

بەردەوام بوو تاگەیشتە شوورکانی ڤییەننا و سنووری پۆڵەندە. نەتەوەی تورک لەوڵاتی ڕەسەنی خۆیان لەناوەڕاستی ئاسیاو خۆرئاوای چین کۆچیان کردبوو هەر لەسەرەتای سەدەی یانزەمی زایینی، دوای ئەوەی ناوەڕاستی ئاسیا و ئێرانیان داگیر کرد، سودیان لەبێهێزی دەوڵەتی عەباسیی وەرگرت بەرەو خۆرئاوا کشان و عێراق و کوردستان و ئاسیای بچووکیان داگیرکرد. تورکە سەلجوقییەکان دەورێکی گرنگیان لە جەنگەکانی خاچ دروشماندا گێڕا، مێژوونووسە ئەوروپاییەکان هێرشی عوسمانیان بەدرێژەپێدەری جەنگەکانی خاچ دروشمان دایە قەڵەم وەوایان دانا کە داگیرکردنی قوستەنتینیە سەرکەوتنێ بوو بۆ مەبەست و پلانەکانی پێشووی سەربازیی ئیسلامی.

ئەنجامەکانی داگیرکردنی قوستەنتینیە

لەئەنجامەکانی داگیرکردنی قوستەنتینیە:

١- **نەمانی ئیمپڕاتۆریەتی بێزەنتی** (ئیمپڕاتۆریەتی ڕۆمانی خۆرهەڵات) کەلە بەربەرەکانێی بەهێزدا بوو لەگەڵ ئیمپراتۆریەتی مەزهەبی و هزریی لەنێوان کڵێسەی خۆرهەڵات و خۆرئاوادا.

٢- **ڕێگا گرنگەکانی بازرگانی کەوتنە ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی کەبە عێراق کوردستان و کەنداو تێدەپەڕێت.**

٣- **مەسەلەی خۆرهەڵات سەری هەڵدا**، چونکە داگیرکردنی قوستەنتینیە لەلایەن عوسمانییەکانەوە یارمەتیدان حەوزی رووباری دانوپ بگرن، بۆیە هەوڵ و کۆششی دەوڵەتە ئەوروپاییەکان و گرتنی هەمووی رێگایێکی ئاشتییانەو – دیپلۆماسیانە و سەربازی و پێکهێنانی پەیمان بۆ گێڕانەوەی هێزەکانی عوسمانی بوو بۆ ئاسیای بچووک.

٤- **دەسەڵاتداریی دەریای عوسمانییەکان بەسەر حەوزی دەریای ناوەڕاستدا** داگیرکردنی چەند بنکەیەکی دەریایی لەکریت و قوبرس کەئەمە خۆی لەخۆی دا بووە هۆی پەیداکردنی مەترسییەکی راستەقینە بۆ نیمچە دەوڵەتەکان و شارەکانی ئیتاڵیا کە بازرگانی ئەم ناوچەیەیان قۆرخ کردبوو.

مەسەلەی خۆرهەلات:

عوسمانییەکان لەفراوانبوون وەستان کاتێک لەگەڵ نەمسادا پەیمانی (رەتفا تورک) یان بەست ساڵی ١٦٠٦ز، دوایی بێهێزیان بەرامبەر روسیا دەرکەوت پاش بەستنی پەیمانی کارلۆفتز(Carlovitz) ساڵی ١٦٩٩ز ((لەئەنجامی ئەو شەڕەی کە رووسیا و نەمسا بەرپایان کرد دژی دەوڵەتی عوسمانی)). لەم کاتە بەدواوە دەوڵەتەکانی دراوسێ لەسەر حیسابی دەوڵەتی عوسمانی هەر لەفراوانبووندا بوون و پێشبرکێییان لەسەر دابەشکردنی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی دەکرد، بەڵام موڵکەکانی عوسمانی ناکۆکییەکی زۆری لەنێوان دەوڵەتە گەورەکانی ئەورووپی لێ کەوتەوە، بەتایبەتی رووسیا و فەرەنسا و بەریتانیا، چونکە لەپڕۆژەی دابەشکردن رێک نەدەکەوتن و هەریەکەیان بەرهەڵستی ئەوی تری دەکرد. لەو ناکۆکییەدا لەنێوان دەوڵەتانی ئەورووپی ((مەسەلەی خۆرهەلات)) سەری هەڵدا کە دەتوانیین وای پێناسە بکەین ((ئەو کێشەیە بوو کە لەئەنجامی بێ هێزی دەوڵەتی عوسمانی سەری هەڵدا و ئەو ناکۆکییەی کەلەنێوان دەوڵەتانی ئەورووپاوە ڕوویدا بۆ دابەشکردنی موڵکەکانی دەوڵەتی عوسمانییەوە)) لەم پێناسەوە بۆمان دەردەکەوێت کەوا مەسەلەکە (خۆرهەلات) نەبوو لە رووی ئاڵۆزییەوە، بەڵکو مەسەلەیەکی (خۆرئاوایی) بوو، چونکە کێشەی چاوتێبڕینی دەوڵەتانی ئەورووپی بوو لە ئیمپراتۆریەتی عوسمانیدا.

دەوڵەتی عوسمانی و نەمسا:

پەیوەندی نەمسا بە دەوڵەتی عوسمانیەوە دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی پانزەهەم، ئەو کاتەی کە سوپای عوسمانی بەرەو رۆژئاوا دەکشا تا گەیشتە بەردەم شوراکانی فیەننا و وڵاتی مەجەر ماوەی سەدەو نیوێک لەژێر دەسەڵاتی عوسمانیەکاندا مایەوە، دوایی بەتەواوی جێیان هێشت بەپێی پەیمانی کارلۆفتز کە وەک باسمانکرد، هاوسەنگی نێوان وڵاتان لە خۆرهەلات و باشووری خۆرهەڵاتی ئەورووپا بەدرێژایی سەدەکانی هەڤدەم و هەژدەم بەند بوو بەسێ دەوڵەتەوە کە ئەویش دەوڵەتەوە کە ئەویش دەوڵەتی عوسمانی و نەمسا و رووسیا بوو، مەبەستەکانی نەمسا بریتی بوو لە وەرگرتنەوەی ئەو ناوچانەی کە وەختی خۆی لەژێر دەسەڵاتی ئەو دابوو لە ناوەڕاستی ئەورووپا و بەلقان و زاڵبوون بەسەر هەردەوڵەتێکدا کە هێزێکی دەریایی بەهێزی هەبێت لەدەریای ناوەڕاستدا.

دەوڵەتی عوسمانی و رووسیا:

بەڵام رووسیا وای مەبەست بوو کەوا دەریای رەش بکاتە دەریاچەیەکی رووسی و بەهیوای داگیرکردنی گەلێ بازارو ساغکردنەوەی ناوچەی ستراتیژی گرنگ لە ئیمپراتۆریەتی عوسمانیدا و بەتایبەتی گەرووە ئاوییەکان کە دەروازەیەکی باش بوون بەرەو ئاوی گەرمی دەریای ناوەڕاست.

پەیمانی کوچوک کینارچی:

پەیمانی کوچوک کینارچی کە لەنێوان رووسیاو سوڵتانی عوسمانی ساڵی ١٧٧٤ز بەسترا، بەخاڵێکی گرنگ دادەنرێت لەڕووی ئەو ناکۆکییە سەربازیەی کە هەبوو لەنێوان بوترسبورگ و ئەستانبۆڵ، چونکە یەکەم پەیمان بوو کە رووسیا بەم پێیە گەلێک مافی تایبەتی دەستکەوت لە دەوڵەتی عوسمانیدا کە شوێنەواری هەر مابوو تا رووخانی هەردوو دەوڵەتەکە لەجەنگی یەکەمی جیهانی دا. و لەخوارەوەش گرنگترین ناوەڕۆکەکانی دەخەینە روو:

١- رووسیا شاری ئازۆف و دەوروبەرەکەی وەرگرت، بەو پێیە دەسەڵاتی بەسەر بەشەکانی باکووری کەناری دەریای رەشدا گرت.

٢- دەوڵەتی عوسمانی ئۆتۆنۆمی دا بە تەتەر لەدوورگەی قرم، بەمەرجێک سوڵتان بە خەلیفەی هەموو موسڵمانەکان سەیر بکرێت بەو پێیەی کە سوڵتان سەرچاوەی بەرزی ئاینی هەموو موسڵمانەکانە.

٣- رووسیا مافی نوێنەرایەتی دارایی لە دەوڵەتی عوسمانیدا بەکردنەوەی باڵوێزخانە لە ئەستانبوڵ لەناردنی کونسڵ بۆ هەر شوێنێکی وڵاتی عوسمانی بۆ مەبەستی بازرگانی.

٤- رووسیا مافی پاراستنی پەیرەوکەرانی ئارتۆدۆکسی پێدرا لە دەوڵەتی عوسمانیدا.

٥- ویلایەتەکانی دانۆپ گەڕانەوە ژێر رکێفی سوڵتانەوە بە مەرجێک سوڵتان چاکسازی پێویست بکات بۆ بەڕێوەبردنیان.

دەوڵەتی عوسمانی و فەرەنسا:

فەڕەنسا هەڵوێستێکی دۆستانەی هەبوو بەرامبەر ئیمپراتۆریەتی عوسمانی لەسەرەتای ناکۆکییە بەرابیەکانی لەگەڵ رووسیا و نەمسا دا. ئەم هەڵوێستە نەگۆڕا تا رۆژانی ناپلیۆن کەدۆستایەتی فەرەنسا و دەوڵەتی عوسمانی تێکدا بەداگیرکردنی میسر لە ساڵی ١٧٩٨ز.

و ئەوەی کە زانراوە پەیمانی هاوکاری ودۆستایەتی کە لەنێوان سوڵتان سولەیمانی قانوونی و فرەنسوای یەکەم ساڵی ١٥٣٥ز بەسترا بەردی بناغەی دانا بۆ مافی تایبەتی فەرەنسییەکان لە خۆرهەڵاتی نزیکدا، چونکە هەر لە پەیمانی ١٥٢٥ز دا رێگەی کەشتیوانی ئاسان کرا بۆکەشتییەکانی فەرەنسی و سەربەستی ئاینی تەواویش درا بە فەرەنسییەکان لە وڵاتی عوسمانیدا و دادگایی نەکردنیان لەدادگاکانی عوسمانیدا.

بەربەرەکانێی ئیمپریالیزمی لە خۆرهەڵاتی نزیک لە سەدەی نۆزدەمدا

ناوچەی خۆرهەڵاتی نزیک لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم بە ناکۆکی سەربازی و ئابووری لە نێوان دەوڵەتە ئەوروپاییە ئیمپریالیزمیەکاندا بەدی دەکرا، ئەوەش بەهۆی پێشکەوتنی پیشەسازی لەکیشوەری ئەورووپا لەلایەک و لەبەر زۆربوونی هۆیەکانی ئیمپریالیزمی نوێ و زیاتر ئاشکرا بوونی لەم ماوەیەدا لەلایەکی ترەوە، ناوچەی کەنداو توندوتیژی بەبەرەکانێی توند لەلایەن دەوڵەتە ئەوروپییەکانی ترەوە .دەتوانین ئەمە دەربخەین بە تێڕوانینێکی گشتی بەبارە رامیاریەکانی هەریەک لە دەوڵەتی عوسمانی و ئێران.

١- دەوڵەتی عوسمانی:

سەرەڕای بزوتنەوەی چاکسازی کە سوڵتان مەحموودی دووەم بە کارتێکردنی رووسیا و دەوڵەتە خۆرئاواییەکان بە جێی گەیاند. کەچی باری ناوخۆیی لە دەوڵەتی عوسمانی و هەرێمەکانی ژێر دەستی رووی لەچاکی نەکرد و رژێمی حوکم تیایدا هەر دوور بوو لەرێکخستنێکی دەستووری دروست.

نیشانەکانی دووبەرەکی پێش ئەوکاتە لە ئیمپراتۆریەتی عوسمانیدا دەرکەوتبوو. دەرکەوتنی محمد علی و سەربەخۆی لەمیسردا و فراوان خوازاییەکانی لە نیمچە دوورگەی عەرەبی ولاتی شام و هەرەشەکردنی سەربازی راستەوخۆی بۆ ئەستانبول، گرنگترین فاکتەری لاوازبوونی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بوو لە رووی سەربازییەوە، بەلام ولاتی عەرەب بە (نەجد و عەسیر و یەمەنەوە) لە ئەستەنبۆل سەربەخۆ بوون و هیچ پەیوەندییەکیان لەگەڵیدا نەبوو، تەنیا لەرووی باجەوە نەبێ، ناوچە کوردنیشینەکانیش زیاتر لەژێر دەسەلاتی میرنیشنە کوردیەکان دابوون. والیە بەهێزەکەی عێراق (مەدحەت پاشا) (١٨٦٩ز – ١٨٧٢ز) هەولی گەراندنەوەی هێزی ئیمپراتۆریەتی دا لە خۆرهەلاتی نیمچە دوورگەی عەرەب و کەنارە خۆرئاواییەکانی کەنداو و دەستی دایە هەلمەتێکی سەربازی بۆ داگیرکردنی (ئیحساء و قەتیف و نەجد) بەلام لابردنی لە ویلایەتی بەغدا کۆششی دەولەتی عوسمانی بۆ لەناوبردنی بزوتنەوەی بەرهەلستی لە نیمچە دوورگەی عەرەبیدا بێ هێز کرد.

هەروەها بەگشتی پایەی لە باشووری عێراق و کەنداو بێ هێز. کرد، سولتان عبدالحمید هەولی راگرتنی دەست تێوەردانی بەریتانیای لە کاروباری ناوخۆیی عێراقدا دا، بەهۆی لێدانی پرۆژە ئابوورییەکانی بەریتانیاوە. دوژمنی سەرەکی کۆمپانیای لینچ (Lynch)ی بازرگانی بوو کە کەشتییەکانی دەستیان بەسەر بازرگانی عێراق لە رووباری دیجلەدا گرتبوو، هەروەها لە ئەستەنبولدا بالدا بەریتانیای پشتگوێ خست و بەپێی توانا خۆی لە رووسیا نزیک کردەوە، هەروەها دژایەتی هەلوێستی بەریتانیای بەئاشکرا لە کوێت بەحرەین دا دەکرد. باوەری وابوو کە کەناری خۆرئاوای کەنداو تاکو سنووری مەسقت بەگشتی لەژێر پاراستنی عوسمانیيەکاندایە.

دووبەرەکی پەرەی سەند لە نێوان سولتان عبدالحمید و بالوێزەکانی بەریتانیا لە ئەستانبولدا. وەکو لایارد (Layard) و وایت (White) دوای داگیرکردنی خاکی میسر لە لایەن بەریتانیا لەسالی ١٨٨٢ز دا سولتانی عوسمانی وەلامی دەستدرێژیەکەی بەریتانیای داوە بە پرچەک کردنی ناوچەی (کەنداوی عەرەبی) و رێگای کەشتییە جەنگییە بەریتانییەکانی نەدا بۆ نزیکبوونەوە لە ئاوی هەرێمایەتی عوسمانی لە کەنداو.

هەروەها کۆسپیی خستەبەردەم کارەکانی کۆمپانیای لینچ لە عێراقدا. داگیرکردنی میسر لەلایەن بەریتانیاوە گەورەترین لێدان بوو ئاراستەی سوڵتان عبدالحمید کرا لە رووی سیاسەتی دەرەوە، ئاوەکو مردنی رق و کینەی بەرامبەر بەریتانیا هەر لەدڵدا بوو، کە هەرگیز دانی بەحوکمی بەریتانیا لەمیسر نەنا.

لەساڵی ١٩٠١ز دا لەوکاتەی کە ئەڵمانیا هەوڵی راکێشانی هێڵی ئاسنی بەرلین – بەغدای دەدا بۆ کوێت، بەهاندانی سوڵتان عبدالحمید بەریتانیا نارەزایی خۆی بەرامبەر قبووڵکردنی دەسەڵاتی عوسمانی بەسەر کوێت دا.

٢- ئێران:

ئێرانیش لەم ماوەیەدا لەسەرەتای سەردەمی بێ هێزیدا بوو، چونکە ئەفغانستان و هەندێ لە هەرێمەکانی لە ئاسیای ناوەراست کە رووسیا دەستی بەسەر داگرتبوو لەدەستی چووبوو، هەروەها هێزی دەریایی ئێران دوای مردنی نادر شا لە کەنداو بێهێز بووبوو. هەر هەوڵێک کە ئێران لەماوەی نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەم دابووی بۆکارتێکردنە سەر ئەفغانستان یان فشاری سەربازی بۆسەر سنووری باکووری خۆرئاوای هیندستان، بەریتانیا بە هێرشێکی دەریایی وەڵامی دەدایەوە، بۆ سەر کەناری باشووری ئێران. لەساڵی ١٨٢٧ز. دا کەئێران هێرشی بردە سەر ئەفغانستان و شاری (هرات) پایتەختی ئەوکاتەی داگیر کرد، هێزی دەریایی بەریتانی دەستی کردە داگیرکردنی بەندەرەکانی باشووری ئێران وەکو بوشەهر و بەندەر عەباس.

باری ناوخۆی ئێران بەرەبەرە رووی لەخراپی دەکرد بەهۆی جەنگە بەردەوامەکانی لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی کە کۆتایی پێهات دوای ناوبژی کردنی رووسیا و بەریتانیا بەبەستنی رێکەوتنامەی ئەرزەرۆمی دووەم ساڵی ١٨٤٧، ئەم رێکەوتنامەیە کە بەشێوەیەکی کۆتایی سنووری لە نێوانیان دانا. لەساڵی داهاتوو دا شا (ناصرالدين) هاتە سەر تەختی ئێران کە نزیکەی نیو سەدە لەحوکمدا بەردەوام بوو، تاکوژرانی لە ساڵی ١٨٩٦ ز دا.

پەیوەندی نێوان ئێران و بەریتانیا لەسەردەمی ئەم پادشایە خراپ بوو، چونکە جەنگی نێوان بەریتانیا و ئێران کە لە ساڵی ١٨٥٥ز- ١٨٥٦ز دا رویدا بە تەواوەتی توانای سەربازی ئێرانی لەناو برد بۆ بەرگریکردن لەخۆی و ئاواتەکانی بۆ گەڕاندنەوەی دەسەڵاتی بۆ سەر ئەفغانستانیش. لەئەنجامی ئەو جەنگەدا دەسەڵاتی حکوومەتی (تاران) بێ هێز بوو بە تایبەتی بەسەر بەشەکانی باشووری وڵاتدا کە بەهەرێمێکی دەسەڵاتی بەریتانی لە قەڵەم دەدرا.

رژێمی ئابووری و باری کارگێڕی ئێران لە سەردەمی ئەم پادشایە بە رووخانێکی خراپ ناوی دەرکردبوو. میرە براکانی لە بنەماڵەی قاجار (ئال قاجار) گشت هەرێمەکانی ئێرانیان لە نێوان خۆیاندا دابەش کردبوو. بەشە زۆرەکەی درایە برا گەورەکەی (ظل السلطان) کە فەرماندەی گشت هەرێمەکانی باشووری خۆرئاوا بوو هەر لەسەردەمی ئەم میرەدا، بەریتانییەکان چوونە نێو حەوزی ڕووباری دوجەیل، کۆمپانیای (لینچ)ی بازرگانی هەمان ئەو مافە تایبەتییانەی دەستکەوت کە عێراقدا بەدەستیان هێنابوو. بەریتانیا نیازی ئەوە بوو ڕووباری دوجەیل بەکاربهێنێت بۆ کەشتیوانی، و هەوڵی رازیکردنی شای دابوو بۆ ئەوەی مافی تایبەتی بدا بە کۆمپانیا بەریتانییەکان بۆڕاکێشانی هێڵی ئاسن بەدرێژایی کەناری خۆرهەڵاتی کەنداو، شا دوو دڵ بوو لەقبوڵ کردنی پێشنیارەکانی بەریتانیا، چونکە رووسیای قەیسەری ئامادە بوو هەمان ئەم داخوازییە لە باکووردا پێشکەش بکات. بۆیە بزوتنەوەیەکی نەتەوەیی و ئاینی لە ئێراندا گەشەی سەند دژی دەستبەسەر داگرتنی ئابووری بیانیەوە، ئەم بزوتنەوەیە گەیشتە ئەوپەری توانای لەماوەی ئەو شۆڕشەی کەگەلانی ئێرانی کردیان دژی قۆرخکردنی بەریتانیا بۆ بازرگانی تووتن لە ساڵی ١٨٩٢ز دا، گەلانی ئێران داوای هەڵوەشاندنەوەی مافی تایبەتی کۆمپانیای (رۆیتەرز) یان دەکرد لەم رووەوە. لەو کاتەی کە پادشا کەمتەرخەمی نواند بۆجێبەجێکردنی داواکارییەکانی میللەت خەڵکی شۆڕشیان بەرپاکرد و رووسییەکان لایەنگیریان لێکردن بۆ بەرهەڵستی کردنی پرۆژە ئابوورییە ناوبراوەکەی بەریتانیا، پیاوە ئاینییەکان هەڵوێستێکی نیشتمانیان نواند دژی ئەم پرۆژەیە. پادشا لە

ئەنجامی فشاری گەل ناچار بوو مافی تایبەتی کۆمپانیای تووتن هەڵوەشێنێتەوە و قایل بوو کە نیو ملیۆن پاوەن بدا بە کۆمپانیاکە وەکو قەرەبوو، دەبوایە ئەم پارەیە لە بانکێکی بەریتانی یان رووسی قەرز بکات. لەئەنجامی فشاری میرەکانی بنەماڵــەی فەرمانــڕەوا بــە تایبەتــی (ظــل الســلطان) (نائــب الســلطە) کەیەکەمیــان هاوپەیمانی سیاسەتی بەریتانیا بوو بە شێوەیەکی ئاشکرا، بڕوای وابوو کەمافی سەر تەخت هی ئەوەو بەریتانیا لەتوانای دایە کە یارمەتی بدات بۆ گەیشتن بە مەرام و مەبەستەکانی رامیارییەکانی، دووەمیشیان کە سەرکردەی سوپا بوو لایەنگیری سیاسەتی رووسیای دەکرد.

هۆی دووەمین بێهێز کردنی حوکمی بنەماڵــەی قاجار پەیدابوونی بزووتنەوە چاکسازییاکەی (جمال الدین الافغانی) بوو کە داوای سەربەخۆیی ئێرانی دەکرد لە سیاسەتی دەرەوەدا، لەگەڵ چاککردنی باری ئابووری و کارگێڕی لەکاروبارەکانی ناوەوە و دوورخستنەوەی ئابووری ئێران لەقۆرخکاریی کۆمپانیا بیانییەکان کە خۆیان سەپاندبوو بەسەر دەزگا گشتییەکاندا بەتایبەتی هاتوچۆ، لەئەنجامی ئەو گەشتانەی (جمال الدین الافغانی) کردی بۆ هیندستان و میسر و بەریتانیا و رووسیا، یارمەتی دا لە تێگەیشتنی باری پێشکەوتنی زانستیانەو پیشەسازی و بیری کە ژیاری ئەورووپی گەیشتبوو. بەرژێمی دەستووری ئەورووپای خۆرئاوا و ئەنجومەنەکانی نوێنەرایەتی سەرسام بوو، هەروەها بە ئەنجوومەنی نوێنەرانی ئەم دەوڵەتانە داواکارییە دەستوورییەکانی گەلانی ئێران پەرەی سەند لەدوای کوشتنی شا (ناصرالدین) لە ساڵی ١٨٩٦ز بەدەستی یەکێ لە خوێندکارانی (جمال الدین) کە ناوی (میرزا مەهدی) بوو سەردەمی جێنشینەکەی (مظفر الدین) بە بەهێزی بزووتنەوەی دەستووری لەلایەک ناوی دەرکردبوو وە لەلایەکی ترەوە بە زیادبوونی توند و تیژی و ناکۆکی لەنێوان بەریتانیا و روسیادا.

رووسیای قەیسەری تا ساڵی ١٩٠٧ز هەرخاوەن دەسەڵات بوو لە ئێراندا قایل نەبوو کە ئێران لەنێوان خۆی و بەریتانیادا دابەش بکرێت، هەروەها رازی نەبوو دان بنێت بەهەرێمی کەنداو بەتایبەتی کەنارە خۆرهەڵاتییەکەی کە بەهەرێمی دەسەڵاتی

بەریتانی دابنرێت. دەسەڵاتی رووسیا لە (تاران) دا لە ئەنجامی ئەو قەرزانەی کە رووسیا پێشکەشی بودجەی ئێرانی کرد، زیادی کرد، دیسان دەسەڵاتەکەی بەهێز بوو لە ئەنجامی خەریک بوونی بەریتانیا بە جەنگی (بویرە وە لە باشووری ئەفریقیا لەنێوان سالآنی ١٩٠٠ز- ١٩٠٢ز دا لەتوانای رووسیادا بوو لەوماوەیەدا گشت ئێران بخاتە ژێر دەستی خۆی لەرووی سەربازییەوە ئەگەر ئارەزووی لێبوایەوە بەتایبەتی لەپاش ئەو سەرکەوتنە هەست پێکراوەی کە دیبلۆماسیەتی فەرەنسایی لە (مەسقەت)دا بەدەستی هێنابوو، کە (فەیسەڵ کوڕی توركی) پەیمانێكی دۆستایەتی لەگەڵ فەرەنسادا مۆرکردبوو. بەبێ ئەوەی راوێژ بە حکومەتی بەریتانی لە هیندستاندا بکات بەپێی نەریتە باوەکان، بەڵام کۆتایی پێهاتنی شەڕەکانی باشووری ئەفریقیا لەبەرژەوەندی بەریتانیا و تێکشکاندنی هێزەکانی وشکایی و دەریایی رووسیا بەرامبەر یابان لەساڵی ١٩٠٥ز دا بووە هۆی رێککەوتنی بەریتانیا و رووسیا دەربارەی دابەشکردنی ئێران لە ساڵی ١٩٠٧ز دا ئەوەبوو هەرێمەکانی باشووری ئێران کەوتە ژێر دەسەڵاتی بەریتانیا و هەرێمەکانی باکووری ئێرانیش بۆ رووسیا حوکمی شا تەنیا لە (تاران) مایەوە، هەر لەوکاتەوە تاوەکو جەنگی یەکەمی جیهانی، رووسیا و بەریتانیا هاوکارییان لەنێواندا هەبوو لەخۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا دژی دەسەڵاتی ئەڵمانیا لە ئیمپراتۆریەتی عوسمانیدا.

بەشی دووەم

بزووتنەوەی سەربەخۆیی لە بەلقان

سەربەخۆیی یۆنان:

وڵاتی یۆنان گرنگترین هەرێمەکانی بەلقان بوو کە بیری نەتەوایەتی تێیدا سەری هەڵدا،چونکە گریکەکان مێژوویەکی پایە بڵندیان لە دەوڵەتی عوسمانیدا هەبوو، بووژاندنەوەی وێژە و چالاکی بازرگانی تیایدا سەری هەڵدا کە یارمەتی دا لە بەدەستهێنانی ئاواتە نیشتمانییەکانیدا. بزووتنەوەی سەربەخۆیی لە یۆناندا بە شێوەیەکی کاریگەر پەیدانەبوو تا پاش جەنگەکانی ناپلیۆن، بەشێوەیەکی روون لە شۆڕشی ساڵی ١٨٢١ز دا دیاری دا. هەندێ لە کۆمەڵە نهێنییەکانی ئاگری ئەم شۆڕشەیان هەڵگیرساند گرینگترینیان **فیلکە هیتریا** (phillkehetairia) بوو کە لە ساڵی ١٨١٤ز دامەزرا و (**ئەسکەندەر ئەبسلانتی**) ی کە ئەفسەر بوو سەرکردایەتی دەکرد، هێرشی بردە سەر هەرێمەکانی دانوپ بە هیوای یارمەتی قەیسەری رووسی بوو، بەڵام قەیسەر سەر بە رێبازە کۆنەپەرستیەکەی ئەورووپی بوو بە سەرۆکایەتی (موتەرنیخ). بەم جۆرە شۆڕشی ئەبسلانتی سەربەخۆیی خواز سەرنەکەوت بەهۆی هاوکاری هێزی کۆنەپەرستی لە رووسیا و نەمسادا، پاڵەوانی شۆڕشەکەش پاشماوەی ژیانی لە یەکێ لە بەندیخانەکانی نەمسادا بەسەربرد. یۆنان لە رووی حوکمی عوسمانیدا یاخی بۆوە، شۆڕشی (مۆرە) ی بەناوبانگ لە ساڵی ١٨٢٢ز- ١٨٢٧ز دەستی پێکرد و گشت بەشەکانی یۆنان و دوورگەکانی دەریای ئیجەی گرتەوە.یەکەم جار سوڵتان لە دامرکاندنەوەی سەرنەکەوت، بۆیە داوای لە محەمەد عەلی والی میسر کرد بۆ سەرکوتکردنی شۆڕشەکە، محەمەد عەلی لە ساڵی ١٨٢٤ز کەشتیگەلێکی بە سەرۆکایەتی کوڕەکەی (ئیبراهیم پاشا) نارد و دوورگەی (کریت) ی داگیرکرد و کردیە بنکەیەکی دەریایی و پاشان سەربازەکانی لە (مۆرە) دابەزاند لە ساڵی ١٨٥٢ ز دا.

کەوتە داگیرکردنی شوێنە قایم کراوەکانی وڵات و نزیک بوو شۆڕشەکە دابمرکێنیتەوە ئەگەر بزووتنەوەکە نەچووبایە قۆناغێکی نوێوە، ئەویش قۆناغی دەست تێوەردانی ئەورووپی بوو.

دەست تێوەردانی ئەوروپی:

وڵاتە ئەورووپییەکان ئەم جارە هەڵوێستێکی پشتگیریان لە بزووتنەوەی سەربەخۆیی بەلقاندا وەرگرت لەبەر دوو هۆ:

١- هۆی کێبرکێی و فراوانخوازیی لە نێوان ئەم دەوڵەتانەو چاوتێبڕینیان لە بەلقاندا.

٢- ئەو هەڵوێستە دۆستانەی کە ڕای گشتی لە بەریتانیا و فەرەنسادا دەریان بڕی بۆ ریسواکردنی سیاسەتەکانی عوسمانی.کە شاعیری ئینگلیزی (لۆردبیرۆن) پێشرەوی ئەو خۆبەختکەرانە بوو کە چوون بۆ یۆنان و لە مەیدانی شەڕدا کوژران بۆ بەرگریکردن لە سەربەخۆیی گەلی یۆنان.

رووسیا و بەریتانیا و فەرەنسا لە ساڵی ١٨٢٧ز ڕێککەوتن کە یۆنان بە ویستی خۆی سەربەخۆ بێت لە سوڵتانی عوسمانی لەپێناو دابینکردنی بەرژەوەندی ئەورووپییەکان. بڕیاریان دا پەیمانێک ببەستن و ئەم شەڕە راوەستێن لە نێوان سوڵتان و یۆنانیەکاندا. کاتێ سوڵتان ئەم پێشنیارەی رەت کردەوە، خێرا رووسیا و فەرەنسا و بەریتانیا کەشتیگەلێکیان ڕەوانەی دەریای ئیجە کرد.لە (شەڕی ناڤارینۆ) (navarino) ی بەناوبانگ کەشتیگەلی میسری تێکشکا و ئیبراهیم پاشا ناچار بوو لە یۆنان بکشێتەوە، هەروەها باوکیشی ناچاربوو پەیمانێکی ئاشتی لەگەڵ دەوڵەتە ئەوروپاییەکاندا مۆر بکات لەگەڵ ئەو نائومێدیەی کە ڕوو بەڕووی بۆوە لە لایەن فەرەنسای هاوپەیمانیەوە.

شەڕ لە نێوان رووسیا و دەوڵەتی عوسمانی:

دوژمنایەتی لە نێوان رووسیا و دەوڵەتی عوسمانی لەم ماوەیەدا گەیشتە ئەوپەڕی و شەڕ لە نێوانیاندا لە ساڵی ١٨٢٨ز دا هەڵگیرسا و سوپای رووسی توانی بەلقان ببڕێت و بگاتە (ئەدرەنە) و (ئەستانبول) یش لە گرتن نزیک بوو ئەگەر سوڵتان داوای ئاشتی نەکردایە. پەیمانی ئەدرنە ساڵی ١٨٢٩ز بەستراو بە گوێرەی ئەو پەیمانە یۆنان ئۆتۆنۆمی پێدرا دوای ئەوەش دەوڵەتی عوسمانی لە ساڵی ١٨٣٢ ز رازی بووکە سەربەخۆیی تەواو بدات بە یۆنان و میرئۆتۆ (otto) دووەمین میری باڤاریا لە هەمان ساڵدا کرا بە پادشای یۆنان.

سەربەخۆیی رۆمانیا:

ئەو خەباتە نیشتمان پەروەریەی کە لە یۆناندا بەرپابوو بۆ رزگاربوون لە دەسەڵاتی عوسمانی کاری کردە سەر رۆمانیا و هەردوو ویلایەتی ولاکیا و مۆڵداڤیا یەکیان گرت لە ژێر سەرکردایەتی میری پێشکەوتووخواز (ئەسکەندەر کوزا) کە دەرەبەگایەتی هەڵوەشاندەوە و زانستگەی (بوخارست) ی دامەزراند، بەڵام ئەم چاکسازیانە بە دڵی موڵکدارە گەورەکان نەبوو، بۆیە ئەسکەندەریان ناچار کرد لە ساڵی ١٨٦٦ز واز لە تەخت بێنێ و میر (شارل) لە شوێنی ئەو دابنێن کە لە بنەماڵە موڵکدارەکانی ئەڵمانی بوو.

رۆمانیا هەروەها سربیا توانیان سەربەخۆیی تەواو لە کۆنگرەی (بەرلین) دا بە دەست بێنن،بەڵام هەرێمەکانی ئەورووپای خۆرهەڵات تاکو سەدەی بیستەم هەر لەژێر سێبەری کۆنەپەرستی و ڕژێمی پادشایەتی و پاشماوەی دەرەبەگایەتی مانەوە کە بووە هۆی دواکەوتنیان لە رووی پێشکەوتنی پیشەسازی و زانستی و دەستووریدا کە باکووری خۆرئاوای ئەورووپای گرتبۆوە .

جەنگی قرم و پەیمانی پاریس (١٨٥٣ ز - ١٨٥٦ز)

بێگومان بێ هێز بوونی دەوڵەتی عوسمانی و تێکشکاندنی بوونە هۆی دەست تێوەردانی دەوڵەتان لە کاروباریدا و سوڵتان تێگەیشت کە پێویستە چاکسازی لە دەوڵەتەکەی بکات بە تایبەتی لە سوپادا، لەو کاتەوە سوڵتان مەحموودی دووەم ناچار بوو لەگەڵ محەمد عەلی پاشا بجەنگێ و سوڵتان مەحموود لە هەڵوەشاندنەوەی سوپای ئینکشاری و دامەزراندنی سوپایەکی نیزامی سەرکەوت ، (ڕەشید پاشا) ی سەرەک وەزیران (الصدر الاعظم) زۆر بە پەرۆش بوو بۆ ئەوەی ئەم چاکسازیانە بکرێت، چونکە پێشتر باڵوێزی دەوڵەتی عوسمانی بوو لە لەندەن ئەو کارەشی یارمەتی ئەوەی دا لە نزیکەوە لە ژیانی ئەورووپا بکۆڵێتەوە و باش تێی بگا، بۆیە سووربوو لەسەر چاککردنی بارودۆخی دەوڵەتی عوسمانی.سوڵتان مەحموودی دووەم بە بەرنامەکەی ڕازی بوو، دواتریش سوڵتان عەبدولمەجید پێی ڕازی بوو.

گەلالەنامەی خەتی شەریفی گوڵخانە:

سوڵتان عەبدولمەجید لە ساڵی ١٨٣٩ز و لە بەرامبەر پیاوە ماقوڵەکانی دەوڵەت و نوێنەرە دیبلۆماسییەکان گەلاڵەنامەی چاکسازی دەرکرد و ئەم گەلاڵەنامایە بە بەیاننامەی (خەتی شەریفی گوڵخانە) ناونرا کە تەواوی مافەکانی هاوولاتیانی تێدا هاتبوو وەکو ئازادی و یەکسانی لە باجەکان و مافی موڵکداریەتی، هەروەها باسی ڕێکخستنی پۆلیس و سوپا و چاککردنی دادوەری تێدابوو، بەڵام ئەم چاکسازیانە جێبەجێ نەکران و بەرهەڵستیەکی توند و تیژی لە زۆر لای جیاجیا دا بەرپا کرد، وە باری هاووڵاتییە مەسیحییەکان لەو رووانە بوو گەلاڵەنامەی چاکسازی دەیگرێتەوە، کە بووە هۆی ڕوودانی

هەندێ گیرو گرفت و کێشە لە نێوان پیاوە ئایینییە مەسیحییەکان لە زەوییەپیرۆزەکاندا.

ئەم کێشانە لەو بابەتانە بوون کە رووسیا و فەرەنسا دەیاکردە بیانوو بۆ دەستوەردان لە کاروباری دەوڵەتی عوسمانی.پیاوە ئایینیە کاسۆلیکییەکان پشتیان بە فەرەنسا دەبەست و پیاوە ئایینییە ئارپۆدۆکسەک پشتیان بە رووسیا دەبەست. ناپلیۆنی سێیەم ئارەزووی فراوانخوازی و بەرزکردنەوەی پایەی فەرەنسا بوو، هەروەها رووسیابوو چاوی بڕیبوە خراپی بارودۆخی دەوڵەتی عوسمانی دابەشبوونی دەوڵەتی عوسمانی لا مەبەست بوو، قەیسەری رووسیا کەوتە گفتۆگۆکردن لەگەڵ بەریتانیا بەهۆی باڵوێزەکەی لە بترۆگراد (پایەتەختی رووسیای قەیسەری) گووتی: (کە دەوڵەتی عوسمانی (پیاوێکی نەخۆشە) لە نێوان دەستماندایە پێویستە بەر لە مردنی لەسەر دابەشکردنی موڵکەکانی رێک بکەوین). بەڵام بەریتانیا بەرهەڵستی ئەم پرۆژەیەی کرد رووسیا بە تەنیا بەگژ دەوڵەتی عوسمانی چوو، لە ساڵی ١٨٥٣ز دا قەیسەری رووسیا میر (مەنشیکۆڤی) ناردەلای سوڵتان کە پاراستنی مافی مەسیحییە ئارتۆدۆکسەکان لە قودس بدرێت بە رووسیا، بەڵام (لۆرد سترافۆرد) باڵوێزی بەریتانیا لە ئەستانبول دا درکی بە مەبەستی رووسیا لەم داواکارییە کرد کە تەنیا کێشەی بەرگریکردن لە مافی ئارپۆدۆکسیەکان بگرێتەوە نەک داوای پاراستنیان بکات، سوڵتانیش بە هاندانی ستراڤۆرد ئەو داوایەی قبوڵ نەکرد. مەنشکۆڤ گەڕایەوە رووسیا کەوتە هەڕەشەکردنی جەنگ دژی سوڵتان.

نەمسا لەم مەسەلەیەدا بووە ناوبژیکەر بۆ چارەسەرکردنی کێشەکە و داوای لە دەوڵەتی (بەریتانیا و فەرەنسا و رووسیا و نەمسا) کرد بۆ کۆنگرەیەک لە (ڤیەننا) دا ببەسترێت و کۆنگرەکە لەسەر ئەوە رێککەوت کە یاداشتێک ئاراستەی دەوڵەتی عوسمانی و رووسیا بکرێت و یاداشتەکە جەختی لە سوڵتان کردەوە کە پێویستە مافی هاووڵاتییە مەسیحییەکان بپارێزێت، هەروەکو جاران چۆن لە پەیمانی کوچوک کینارچی پارێزراو بوو. رووسیا ئەم یاداشتەی رەتکردەوە و وای لە قەڵەم دا کە پاراستی هاووڵاتییە مەسیحییەکان مافی خۆیەتی نەک هی سوڵتان.

جەنگی قرم:

رەتکردنـەوەی یاداشـتەکە لـە لایـەن رووسـیاوە بـووە هـۆی هەڵگیرسـاندنی جەنـگ و بەریتانیـا و فەرەنسـا سـوور بـوون لەسـەر بەرهەڵسـتیکردنی رووسـیا و داکۆکیکردنـی سـوڵتان بـۆ دانانـی رادەیـەک بـۆ دەسـت تێوەردانـی رووسـیا لـە کاروبـاری دەوڵەتـی عوسـمانیدا. هێرشـبردنی رووسـیا بـۆ دەوڵەتـی عوسـمانی بووە هـۆی بەشداربوونی کەشتیگەلی بەریتانی لـە جەنگەکـەدا و لێدانـی بەنـدەری سواسـتبۆل، هەروەهـا هەنـدێ شـەڕی گرنـگ لـە وشـکاییدا روویـدا رووسـیا تیایـدا شـکاو داوای ئاشـتی کـرد.

پەیمانی پاریس:

لـە ئەنجامـی ئـەوەدا پەیمانـی پاریـس لـە ٣٠ ئـازاری سـاڵی ١٨٥٦ز لـە نێـوان رووسـیا لـە لایـەک و بەریتانیـا و فەرەنسـا و دەوڵەتـی عوسـمانی لـە لایەکـی تـرەوە بەسـترا،گرنگترین ماددەکانـی ئەمانـەن:

یەکـەم: دەوڵەتـەکان بڕیـاری ئەوەیـان دا کـە دەوڵەتـی عوسـمانی ببێتـە ئەنـدام لـە کـۆڕی ئەورووپـی (concert of europe) دەبێـت سـەربەخۆیی و یەکێتـی دەوڵـەتی عوسـمانی دابیـن بکـەن.

دووەم: سـوڵتان بـەوە رازی بـوو کـە چاکسـازی لـە وڵاتەکەیـدا بـکات و هیـچ جیاوازییەک لـە نێـوان هاووڵاتیـان لـە ئاییـن رەگـەزدا نـەکات و سـوڵتان بـە ئاشـکرا گەلالەنامـەی (خەتـی هۆمایۆن) ی دەرکـرد کـە دەوڵەتـەکان پێیـان گەیشـت و کـرا بـە پاشـکۆیەک بـۆ پەیمانـی پاریـس.

سـێیەم: دەریـای رەش بەبـێ لایـەن دانـرا و بەندەرەکانـی بـەڕووی بازرگانـی گشـت وڵاتـان کرایـەوە بـە مەرجێـک بـە ڕووی کەشـتییە جەنگییـەکان دابخرێـت.

رێگـە لـە دەوڵەتـی عوسـمانی و رووسـیا گیـرا بـۆ دروسـتکردنی سـەنگەرەکان (قەڵاکان) لـە کەنارەکانـی، هەروەهـا هێـزە جەنگییەکانی رووسـیا تیایـدا دیـاری کـران.

چـوارەم: شـاری (قـارس) لـە باکـووری کوردسـتان بـۆ ژێـر دەسـەڵاتی دەوڵەتـی عوسـمانی و نیمچـە دوورگـەی قـرم بـۆ ژێـر دەسـەڵاتی ڕووسـیا گەڕانـدەوە.

پێنجەم: ڕێی کەشتیوانی لە رووباری دانۆپ بۆ گشت دەوڵەتان دراو بەڕێوەبردنی خرایە ژێر چاودێری لیژنەیەکی نێو دەوڵەتی.

شەشەم: باشووری بسارابیا بۆ مۆڵداڤیا گەڕاندیەوە و هەریەک لە مۆڵداڤیا و ولاکیا دران بە سوڵتان بە مەرجێک سەربەخۆیی ناوخۆیان هەبێت و بۆ هەر یەکێکیان ئەنجوومەنێک هەبێت کە بڕیاری جۆری حوکم بدات و رووسیا وازی لە پاراستنی ئەم دوو ویلایەتە هێنا.

حەوتەم: سەربەخۆیی ناوخۆیی بە سربیا درا بە مەرجێک لە ژێر دەسەڵاتی سوڵتاندا بمێنێتەوە.

هەشتەم: وە لە پاشکۆیەکی تایبەتی سەر بە پەیمانەکەدا بڕیار درا دەوڵەتی عوسمانی گەرووەکانی بە رووی کەشتییە جەنگییەکانی گشت دەوڵەتان دابخات.

گرنگی جەنگی قرم:

ئەوەی زانراوە کە چاککردنی رژێمی حوکم لە ئیمپراتۆریەتی عوسمانی دواترین شت بوو کە ئیستعماری ئەورووپی بیری لێ بکاتەوە. هەر دەوڵەتێک ئامانجێکی تایبەتی خۆی هەبوو لە بەشداربوون لە جەنگی قرمدا، چونکە فەرەنسا لە ژێر دەسەڵاتی ناپلیۆنی سێیەم هەوڵی گەڕاندنەوەبیپایە بەرفراوانەکەی دەدا کە ئەویش ئامانجێکی خەیاڵی بوو پروسییەکان و ئیتاڵییەکان هەوڵی جۆرە یەکێتیەکی نەتەوایەتیان دەدا، بەڵام بەریتانییەکان دەترسان لە بیرۆکەی قەیسەرەکانی رووسیا بۆ دەست بەسەرداگرتنی گەرووە تورکییەکان، چونکە بەو جۆرە هاتوچۆیان بەسەر عێراق و کەنداو بۆ هیندستان رووبەڕووی مەترسی دەبۆوە لەو کاتەدا کە ئامانجە سەربازییەکانی بەریتانیا تەنیا بریتی بوو لە بایەخدان بە هۆکارە ستراتیژییەکان، بەڵام لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و ناوەڕاستی ئاسیا، ئامانجی دەوڵەتە ئەورووپییەکانی تر هەڵوەشاندنەوەی بڕیارەکانی و جێبەجێکردنی کۆنگرەی ڤیەننا بوو، چونکە چارەنووسی گەلانی خۆرهەڵات و ناوەڕاستی ئەورووپای بەستبۆوە بوو بەو رامیارییە کۆنەپەرستەی کە نەمساو رووسیا پەیڕەویان دەکرد، بە تایبەتی دوای ئەو لێدانەی کە ئەم دوو دەوڵەتە کۆنەپەرستە ئاراستەی بزووتنەوە میللییەکانیان کرد لە

کاتـی شۆڕشـەکانی ١٨٤٨ز دا هەروەکـو لـە فەڕەنسـا و لـە ئەڵمانیـا و بەریتانیـا و ئیتاڵیـا و نەمسـاو هەتـا لـە خـودی رووسیاشـدا بڵاوبـۆوە، کـە ئامانجـی گۆڕینـی رژێمـی حکومەتـە کۆنەپەرستەکان بـوو ، هەروەهـا سـووربوون لەسـەر دانانـی دەسـتوور لەلایـەن ئـەو فەرمانـڕەوا کۆنەپەرسـتانە، هەروەهـا تێکشـکانی رووسـیای قەیسـەری لـە جەنگـی قـرم لەسـاڵی ١٨٥٦ ز دا مژدەیـەک بـوو بـۆ بـەرەی کرێـکاران و جوتیـاران و نیشـتمان پـەروەران لـە ئەوروپـادا کـە لـەم ڕووەوە بـە یەکـەم هەنگاویـان لـە قەڵـەم دەدا لەپێنـاوی ڕزگاربـوون لـە کۆتـی کۆنەپەرستی، لەلایەکـی تـرەوە بەشـێوەیەکی گشـتی جەنگـی قـرم لاپەڕەیەکـی ڕەش بـوو لـە مێـژووی حکومەتـە ئەوروپاییەکانـی ئەوکاتـەدا، ئەویـش لەبـەر ئـەو قوربانیدانـە مەزنانـەی کـە لەپێنـاوی ئـەو جەنگـە فراوانخوازیـەدا دران.

گرنگتریـن ئەنجامـی جەنگـی قـرم ئـەوە بـوو کـە ئەوروپـا بارێکـی گۆڕانـکاری بەخۆیـەوە بینـی، مەبەسـتیشـمان ئەوەیـە کـە میللەتـان دەسـتیان کـرد بـە داواکاری بـۆ گۆڕینـی جـۆری حوکـم لـە وڵاتەکەیانـدا و ڕزگاربـوون لـە حوکمـی ڕەهـا و پێدانـی ئـەو دەسـتوورانەی کـە مـاف و ئەرکەکانیـان دیـاری دەکات.

ماوەی ١٨٥٩ز-١٨٧١ز ئەمانەی بەخۆیەوە دی:

١- دامەزراندنی ئیمپراتۆریەتی نوێی ئەڵمانی.

٢- دەوڵەتێکی یەکگرتوو لە ئیتاڵیا.

٣- پادشایەتییەکی دوو قوڵی لە نەمسا و مەجەردا.

٤- گۆڕانکاری گرنگ لە رووسیادا.

٥- شـەڕی ناوخـۆ و سـەرکەوتنی ویلایەتەکانـی باکـوور بەسـەر باشـوور لـەو ویلایەتـە یەکگرتووەکانـی ئەمەریـکا.

٦- هاتنەدی یەکێتی کەنەدا.

٧- بوژانەوە نوێیەکەی یابان و کارتێکردنی بە شارستانێتی خۆرئاوایی.

هەنـدێ هـۆی گرنـگ کـە پەیوەنـدی هەبـوو بـە پەرەسـەندنی هێڵـی ئاسـن و کەشـتی دەریاوانیـەوە زیاتـر کاری کـردە سـەر سـەرکەوتنی ئـەم گۆڕانانە کە یارمەتـی گۆڕینەوەی بیـروڕا و کەلوپەلـی دا، هەروەهـا هانـی گواسـتنەوەی خەڵکـی لـە شـوێنێکەوە بـۆ

شوێنێکی تردا. لەبواری رامیاریەوە دەتوانرێ بوترێت کە ئەم رواڵەتانە بە تێکڕا پێشکەوتنی بیری دەوڵەتی نەتەوەیی لێکەوتەوە.
ئەم گۆڕانانەی کە (باسکران) راستەوخۆ لە بەرژەوەندی میللەتاندا نەبوون، بەڵکو لەزۆر کاتدا ماوەی گواستنەوەی بوو کە یارمەتی میللەتانی دەدا بۆ ئەوەی بەردەوام خەبات بکەن لەپێناوی داواکارییەکانیاندا لەسەر حیسابی داگیرکەرە بیانییەکان جارێک و لەسەر حیسابی حاکمە زۆردارەکانی خۆیان جارێکی تر.

جەنگی رووسیا- دەوڵەتی عوسمانی و کۆنگرەی بەرلین

بینیمان کە پەیمانی پاریس کە لە ئەنجامی جەنگی قرم دانرا بووە هۆی وەستاندنی دەست تێوەردانی رووسیا لە کاروباری دەوڵەتی عوسمانی ، هەروەها بواری بۆ سوڵتان خۆشکرد بۆ ئەنجامدانی چاکسازی پێویست لە کاروباری دەوڵەتەکەیدا.

گەلالەنامەی خەتی هۆمایۆن:

لەراستیدا سوڵتان عەبدولەمجید هەوڵی دا کە سوود لەم هەلە وەربگرێت لە ١٨ی شوباتی ١٨٥٦ ز گەلاڵەنامەیەکی یاسایی دەرکرد کە بەناوی (خەتی هۆمایون) ناسرابوو، هەندێ چاکسازیی جۆربەجۆری گرتەوە لەبواری کارگێڕی و فێرکردن و کاروباری سوپاوە، بەڵام هیچی لێ جێبەجێ نەکرا تەنیا ئەوە نەبێ کە بەندە بە بەهێزکردنی سوپاوە، بەڵام سوڵتان (عبدالعزیز) ی جێنشینی ئەو لە سەرەتای حوکمەکەیەوە هەوڵێکی زۆری دا بۆ جێبەجێکردنی ئەو رێکخستنانە و بایەخی دا بە رێگای هاتوچۆکردن و کاروباری فێرکردن و رێکخستنی کارگێڕی و دادگای دادپەروەری دامەزراند، هەروەها (ئەنجوومەنی دەوڵەت) ی دانا کە دەسەڵاتی یاسادانان و کارگێڕی پێدرا، بەڵام زۆربەی ئەم چاکسازیانە بێ ئەنجام بوون. ئەم سەرنەکەوتنەییان دەگەڕێتەوە بۆ هەندێ هۆ وەکو:
١- نەبوونی ژمارەیەکی پێویست لە فەرمانبەرانی بەتوانا و خوێن گەرم بۆ چاکسازی
٢- لەگەڵ کۆمەڵێک پارێزگار و کەنار گرتوو رووبەرووی یەک بوونەوە کە هیچ گۆڕانێکیان نەدەویست،

٣- زۆربەی گەل کە نەزان و دواکەوتوو بوون دەوری گرنگی چاکسازیان نەدەزانی و بە پەرۆش نەبوون بۆ ئەم چاکسازیانە.سوڵتانیش هیچی لا گرنگ نەبوو تەنیا ڕواڵەت نەبێ، بەتایبەتی کاتێک خەریکی تێرکردنی چێژ و ڕابواردنی خۆی بووە. دەوڵەتی عوسمانی بەردەوام بوو لەسەر ڕەوتی خۆی بێ ئەوەی کەڵک لەو هەلە وەربگرێت کە بۆی لوا بەپێی پەیمانی پاریس.

ڕووسیا لە هەلی گونجاو دەگەڕا بۆ ڕزگاربوون لە کۆتی پەیمانی پاریس ،هەروەک دیمان لە جەنگی حەفتادا لەو بەندە تایبەتیانە دەرچوو کە هێزەکانی لە دەریای ڕەش پابەند دەکەی ، لەو کاتەی کە لە ساڵی ١٨٧٥ ز هەندێ ئاژاوە لە بۆسنە و هەرسک ڕوویدا . ڕووسیا ئەم دەرفەتەی بەهەل زانی و ئاگری ئەو ئاژاوەیەی خۆش کرد کە لە هەندێ شوێنی تری بەلقاندا بڵاوبۆوە.

دەوڵەتە ئەوروپاییەکان کەوتنە دەست تێوەردان و گفتوگۆ دەستی پێکرد لەنێوان ئەڵمانیا و ڕووسیا نەمساکە ئەنجامەکەی پێشکەشکردنی یادداشتێک بوو بۆ سوڵتان بە (یاداشتی ئەندراسی) ناوبرا ، سەبارەت بە کۆنت ئەندراسی وەزیری دەرەوەی نەمسا کە دینابوو. تیایدا داوای بەجێهێنانی هەندێ چاکسازیی لە بەلقان دەکرد. بەڵام سوڵتان دەستی نەکردە ئەو چاکسازیانەی کە لە ویلایەتەکانی بەلقان دا داوای لێکرابوو، هەروەها شۆڕشگێڕەکان نەسرەوتن، بەڵکو لە شۆڕشی خۆیان بەردەوام بوون. بۆیە سوڵتان هەڵمەتێکی بردە سەریان و زیانێکی گەورەی پێ گەیاندن بەتایبەتی بە بولگارییەکان کە بەتوندی و بە دڵڕەقی تێکی شکاندن. ئەمەش بووە هۆی وروژاندنی ڕای گشتی ئەورووپی لە بەریتانیا. ڕووسیا ئەمەی بەهەلزانی و قەیسەر ئەسکەندەری دووەم یاداشتێکی بۆ سوڵتان ڕەوانە کرد تیایدا داوای ڕاگرتنی کوشتاری کرد یان ئەوەتا ڕووسیا نوێنەرە دبلۆماسییەکەی لە دەوڵەتی عوسمانی دەکێشێتەوە سوڵتان عەبدولحەمید کە لەو کاتەدا هاتبووە سەر تەخت ، بەوە ڕازی بوو وە ڕێککەوتنێک لە کۆتایی ساڵی ١٨٧٦ ز بەسترا.

پەیمانی سان ستیفانۆ:

لەوکاتـەی کـە سـوڵتان عەبدولحەمیـد نوێنـەری دەوڵەتانـی قبـوڵ نەکـرد بـۆ سەرپەرشـتیکردنی کاروبـاری چاکسـازی حکومەتـی عوسـمانی لەبەرئـەوەی دەسـت وەردانـە لـە کاروبـاری ناوخۆییـدا، رووسـیا ئـەوەی بـە بیانـوو دانـا و شـەڕی بەسـەر سـوڵتاندا ڕاگەیانـد پاشـان ڕۆمانیـا و سـربیا و مۆنتینێگرۆ (چیـای ڕەش) چوونـە پاڵـی و سـوپاکانی رووسـیا (سـۆفیا) و (ئەدرنـە) یـان داگیرکـرد، هەروەهـا چوونـە نێـو قەفقـاس و سـوڵتان ناچاربـوو داوای ئاشـتی بـکات پـاش ئـەوەی کـە بـۆی روون بۆوەکـە لـە توانـای سـوپاکەیدا نییـە ڕووبـەڕووی هێرشـبەران ببێتـەوە لـە ٣ی ئـازاری ١٨٧٨ ز دا. پەیمانـی سـان سـتیفانۆ بەسـترا، بەپێـی ئـەم پەیمانـە بڕیـاری سـەربەخۆیی ڕۆمانیـا و سربیا و مۆنتینێگرۆ (چیـای ڕەش) درا، بـەڵام (بولگاریـا) لـەو زەوییانـە پێـک بێـت کـە لەنێوان دانـۆپ و دەریـای ئیجـە شـۆڕ بۆتـەوە و سـەربەخۆیی ناوخۆیـی بدرێتـێ لەژێـر دەسـەڵاتی سـوڵتاندا. رووسـیا پاتـۆم و قـارس و ئەرزۆجـەی داگیرکـرد، هەروەهـا سـوڵتان دەسـتی دایـە چاکسـازی لـە بۆسـنە و هەرسـک بـە سەرپەرشـتی رووسـیا و نەمسـادا، بـەڵام ئەمانـە بەدڵـی وڵاتانـی ئەورووپـی نەبـوون بەتایبەتـی بەریتانیـا لـەوەی.

رووسـیا بەدەسـتی هێنـاوە لـە پەیمانـی سـان سـتیڤانۆدا، بەبیانـوی ئـەوەی کـە باسـکردنی گیروگرفتەکانـی دەوڵەتـی عوسـمانی بـۆ کـۆڕی ئەورووپـی دەگەڕێتـەوە. بۆیـە رووسـیایان ناچارکـرد بـۆ ڕازیبـوون بـە پێداچوونـەوەی پەیمانـی سـان سـتیفانۆ کـە لـە بەرلیـن دا دەبەسـترێت.

کۆنگرەی بەرلین:

نوێنـەری دەوڵەتـان بـە سـەرۆکایەتی پسـمارک لـە بەرلینـدا کۆبوونـەوە و لەسـەر پەیمانێکی تـر ڕێککەوتـن کـە جێـی پەیمانـی سـان سـتیفانۆ بگرێتـەوە. لـە ١٣ی تەممـوزی سـاڵی ١٨٧٨ ز پەیمانـە نوێیەکـە مۆرکـرا، گرنگتریـن بەندەکانـی ئەمانەن:

یەکەم: رووسیا، بسارابیاو باتۆم و قارس و ئەردەهانی بۆخۆی برد.

دووەم: دانـی نـا بـە سـەربەخۆیی تـەواوی ڕۆمانیـا و دبرۆجـەی پێدرا بەرامبـەر وازهێنانـی لـە بسـارابیا کـە درا بـە رووسـیا.

سێ یەم: داننان بە سەربەخۆیی سربیا و مۆنتینیگرۆ (چیای ڕەش).

چوارەم: بڕیاردرا کـە نەمسـا هەرێمـی بۆسـنە و هەرسـک داگیـر بـکات و بەڕێـوەی ببـات بـە مەرجێـک هـەر لەژێـر دەسـەڵاتی سـوڵتان بمێنێتـەوە.

پێنجـەم: سـەربەخۆیی ناوخۆیـی درا بـە بولگاریـا و هـەر لەژێـر دەسـەڵاتی سـوڵتان مایـەوە (ڕۆم ئیلـی خۆرهەڵاتـی) لـێ پچڕێنـرا و لەپـاڵ موڵکەکانـی سـوڵتاندا مایـەوە.

پرسیارەکانی بەندی چوارەم

١- ئـەم دەسـتەواژەیە لێـک بدەوە ((شۆڕشـی پیشەسـازی پەیوەنـدی بەهێـزی هەبـوو لـەوەی کـە لـە سـەدەی نۆزدەمـدا بەریتانیـا روویـدا لـەرووی چاکسـازی کۆمەڵایەتـی و دەسـتووریەوە.))

٢- دەوری هەریـەک لـە پسـمارک و کاڤـوور راڤـە بکـە سـەبارەت بـە پێکهێنانـی یەکگرتنـی ئەڵمانیـا و یەکێتـی ئیتاڵیـا.

٣- رووە لێـک چـووەکان و جیاوازەکانـی لەبـاری (ناوخـۆ و دەرەوەی ئەڵمانیـا و ئیتاڵیـا لـە دوای سـەدەی نۆزدەمـدا روون بکـەوە).

٤- مەبەسـت لەمانە چییە؟ خۆرهەڵاتی ناوەڕاسـت، خۆرهەڵاتی نزیک، ئیمپراتۆریەتی عوسـمانی، بەلقان، کێشـەی خۆرهەڵات، مافە تایبەتییە بیانییەکان.

٥- هەڵوێسـتی ئیسـتعماری بەریتانی لـە خۆرهەڵاتـی نزیـک لەمـاوەی نیـوەی یەکـەم لـە سـەدەی نۆزدەمدا چۆن بـوو؟

٦- گرنگی جەنگی قرم سەبارەت بە سیاسەتی (گۆڕان لە ئەوروپادا) چییە؟

٧- بۆچـی بەریتانییـەکان یارمەتـی بزوتنـەوەی نەتەوایەتیـان لـە بولقانـدا و کەچـی لـە خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـتدا پشـتگوێیان خسـت؟

چالاکی

١- لە نەخشەیەکی نەنووسراوی ئیتاڵیا قۆناغەکانی هێنانەدی یەکێتی ئیتاڵیا دەست نیشان بکە.

٢- لەسەر نەخشەیەکی نەنووسراوی (ئەڵمانیا) دا قۆناغەکانی هێنانەدی یەکێتی ئەڵمانیا دەست نیشان بکە.

٣- وتارێک دەربارەی یەکی لەو کەسە نەتەوایەتیانە بنووسە کە دەورێکی باڵای هەبووە لە هێنانەدی یەکێتی ئیتاڵیا.

بەندی پێنجەم

بەندی پێنجەم

جەنگی جیهانی یەکەم

بەشی یەکەم:

هۆیەکانی جەنگ:

هۆیە ناڕاستەوخۆکانی جەنگ

شتێکی ئاشکرابوو کە دابەشبوونی ئەورووپا بۆ دوو بەرەی گەورەی دژ بەیەکتر. دەبێتە هۆی پێکدادانیان بەهۆی جیاوازی بەرژەوەندییەکانی هەردوو بەرە لەلایەک و گەشەکردنی شێوەی پەیمان بەستنەکان کە دەوڵەتەکانی هەر بەرەیەک لە بەرەکان بەیەک دەبەستێتەوە لە بەرگرییەوە بۆ هێرشبردن لەلایەکی ترەوە. جیاوازی نێوان هەردوو بەرەکە فراوانتر دەبێت هەر کاتێک کە کێشەیەکی سیاسی روویدایە تاوەکو دەوڵەتەکان جەنگێکی گشتیان لەپرێکدا دەبینی، چونکە ئەوروپا لە کێشەیەک رزگاری نەدەبوو هەتاوەکو خۆی بەرانبەر کێشەیەکی تر دەدۆزیەوە کە لەکێشەی پێشووی ئاڵۆزتر بوو. شان بەشانی ئەم بارە و دابەشبوونی دەوڵەتان بۆ دوو بەرە کەچی هەندێ ئارەزوو و دەستووری گشتی هەبوو کاری لە کۆمەڵگەی ئەورووپی کرد و جیاوازی نێوانیانی فراوانتر کرد و رێگای بۆ هەڵگیرسانی ئاگری جەنگ خۆش کرد. بۆیە دەتوانین ئەم هۆیانە بەدوو بەشی سەرەکی دیاری بکەین کە هۆیە ڕاستەوخۆکان و هۆیە ناڕاستەوخۆکان.

ئەمانەی خوارەوە کورتەی هۆیە ناڕاستەوخۆکانن

یەکەم: هاوسەنگی نێوان وڵاتان:

ئەم بنەمایە پەیڕەو کرا بۆ بەرگریکردن لە سەربەخۆیی دەوڵەتان و پاراستنی ئاشتی لە دەستدرێژیکردنی یەکێ لە دەوڵەتە مەزنەکان بەسەر ئەوانی دیکەدا، بەڵام ئەورووپا پاش بەستنی زنجیرەیەک پەیمان (کە زۆربەیان نهێنی بوون) بووە جۆرێک لە هاوسەنگی لە کۆمەڵێک پەیمان بەستن کە دەوڵەتەکانی هەر بەرەیەک بەلایەک دەبەستێتەوە، ئەگەر کێشەیەک لە نێوانی

یەكێـك لـە دەوڵەتەكانـی هـەر بەرەیـەک لەگـەڵ دەوڵەتێـک لەبـەرەی دووەم رووی بدابایـە، هاوسـەنگی نێـوان وڵاتـان لـەق بوو،تـا رادەیەكـی زۆر بەبـارەی سـەردەمەوە بەند بـوو، بـەڵام ئـەو بارە ئاڵۆزتـر دەبـوو بـە تایبەتـی دوای ئـەوەی ئـەم پەیمانانـە بەرەبـەرە لەشـێوەی بەرگرییـەوە گـۆڕا بـۆ شـێوەیەكی تـر لـە چوارچێـوەی هێرشـبردن، بۆیـە هەریەرەیـەک وای دەبینـی کـە یەكـەم بڵێسـەی جەنـگ لـە بەرەكـەی تـرەوە دەسـت پـێ بـكات.

دووەم: كێبڕكێی ئیستعماری:

پێشـبركێی ئیسـتعماری وەک بینیمـان لـە دوای شۆڕشـی پیشەسـازی دەسـتی پێكرد وەک خواستێک بـۆ دۆزینـەوەی بـازاڕ و كەرەسـتەی خاویـان بـۆ وەبەرهێنانـی سـەرمایە زیـادەكان، بـەڵام ئـەم كێبركێیـە دەوڵەتەكانی بۆ دوژمنایەتی لە بنیاتنانـی ئیمپراتۆریـەت رادەكێشـا، هەروەهـا بـوو بـە رواڵەتێـک لـە رواڵەتەكانـی پێشـبڕكێ لـە پێنـاوی شـكۆمەندی نەتەوایەتـی و ئـەم پێشـبڕكێیەی بـۆ خراپـەكاری رامیـاری رادەكێشـا، هەروەهـا پەیمـان بەسـتنی هـەر بەرەیـەک بۆ جێبەجـێ كردنـی پرۆگرامـە ئیسـتیعمارییەكانی بەهێـز كـرد.

ئـەوەی ئـەم پێشـبركێیە ئیسـتعمارییانەی بەتیـن كـرد، ئەوەبـوو كـە دەوڵەتـەكان وایـان دادەنـا كـە دەستبەسـەرداگرتنی داگیركـەر بەشـێكە لـە پرۆگرامـی نەتەوەیـی ، بـەم جـۆرە جیـاوازی لـە بەرژەوەنـدی دا پـەرەی سـەند و چارەسـەركردنی لەتوانـادا نەبـوو، هـەر بەرەیـەک كۆمەڵێـک داخـوازی هەبـوو كـە دەیویسـت بیهێنێتـە دی بـە پێشـێلكردنی بەرەكـەی تـر تەنانـەت ئەگـەر جەنگیـش بەرپابـێ.

سێیەم: پێشبڕکێ لە پڕچەک کردندا:

پاش ئەوەی کە کۆنگرەکان لە سنووردانان بۆ پڕچەک کردن لە کۆنگرەی لاهای ساڵی ١٨٩٩ ز و کۆنگرەی دووەم ساڵی ١٩٠٧ ز سەرکەوتن، دەوڵەتان دەستیان کردە پێشبڕکێ بۆ پڕچەک کردنی سوپاکانیان بە تازەترین چەکی کوشندە و لەناوبەر و وێرانکاری و زۆربەی بودجەکانیان بۆ ئەم مەبەستە تەرخان کرد، هەروەها مەشقی بەزۆریان بەسەر ڕۆڵەکانیان سەپاند بەم جۆرە ئەوروپا پڕچەک بوو و چاوەڕێی سەعاتی پەلامار و کوشتاری دەکرد.

چوارەم: پڕوپاگەندە:

زۆرجار ڕۆژنامە هۆیەک بوو بۆ وروژاندنی ڕق و قینە لەنێوان وڵاتاندا، ئەویش بەهۆی ئەو دەنگ و باسە ناتەواوانەی کە بڵاویان دەکردەوە و ئەو پڕوپاگەندە خراپانەی بە ئەنقەست دژی دەوڵەتێک لە دەوڵەتان بڵاویان دەکردەوە ، یەکەمین بۆ ئەو پڕۆپاگەندە خراپانە ئەوەبوو کە ڕۆژنامەکانی نەمسا و سربیا دژی یەکتر پاش کوشتنی ئەرشیدۆق (فەردیناند) بڵاویان دەکردەوە و ڕای گشتی لە جیهاندا ژەهراوی دەکرد پەلەی لە هەڵگیرسانی ئاگری جەنگ لە نێوانیاندا دەکرد و لەدوایی فراوانکردنی بۆ جەنگێکی جیهانی هەندێ جار ڕووی دەدا کە حکومەتەکان خۆیان بە ڕۆژنامە هێرشیان دەکردە سەر دوژمنەکانیان، ئەم جۆرە هێرشانەی ڕاگەیاندن و پڕوپاگەندە خراپانە هۆیەک بوون بۆ گرژبوونی پەیوەندییەکان و هەڵگیرسانی ئاگری جەنگ لەنێوان میللەتاندا.

هۆیە ڕاستەوخۆکانی جەنگ:

دوژمنایەتی لەنێوان نەمسا و سربیادا:

هۆیـە راسـتەوخۆکانی جەنگـی یەکەمـی جیهانـی دەگەڕێتـەوە بـۆ دوژمنایەتـی لەنێوان نەمسـا و سـربیا دەربـارەی رەگـەزە سـلاڤییەکان لـە ئیمپراتۆریەتـی نەمسـا و مەجـەڕدا، سـربیاش ناوچەیـەک بـو بـۆ وروژاندنـی ئـەم رەگەزانـە، نەمسـا وای بینـی کـە ئـەم دەوڵەتـە لەناوبەرێـت بـۆ رزگاربـوون لـە بزووتنـەوەی سـلاڤی پێـش ئـەوەی مەترسـییەک پەیـدا بـکات.

نەمسا دڵنیابـوو لـەوەی کـە رووسـیا یارمەتـی سربیا دەدات ئەگـەر جەنـگ لەنێوانیان دا هەڵگیرسا ، بۆیـە نەمسـا وای بەبـاش دەزانـی کـە جەنـگ زووتـر دەسـت پـێ بـکات پێش ئـەوەی رووسیاسـوپاکەی ئامـادە بـکات، هەروەهـا بـاوەڕی وابـوو کـە ئەڵمانیـا یارمەتـی نەمسـا دژی رووسـیا دەدات، بۆیـە پەلەکـردن لـە چارەسـەرکردنی کێشـەی لەگـەڵ سـربیا بەچاکزانـی پێـش ئـەوەی ئـەم بـارە بگۆڕێـت و ئەوکاتـە مەسـەلەی جەنـگ ئاڵۆزتـر دەبێـت.

لەلایەکـی تـرەوە سـربیا نەمسای بـە دوژمنـی بەهێزی خـۆی و بـە کۆسـپی گـەورە لەڕێـی کۆمـکاری (الجامعـە) سـلاڤی دەبینـی بەتایبەتـی پـاش ئـەوەی (بۆسـنە و هەرسـک) ی لەسـاڵی ١٩٠٨ ز دا خستە پـاڵ خـۆی . بۆیـە سـربەکان و سـلاڤییەکان لـە بۆسـنەدا کەوتنـە (کۆشـش) بـۆ بڵاوکردنـەوەی پروپاگەنـدەی سلاڤی و گەلـێ کـردەوەی تۆقاندنیـان بەرپاکـرد بـۆ ناچارکردنـی نەمسـا کـە داخوازییەکانـی سـلاڤ جێبەجـێ بـکات. کۆمەڵـەی (**جنگی ڕەش**) یـان کۆمەڵـەی (**یەکێتی یان مردن**) تیایـدا پێکهات بـۆ کوشـتنی دوژمنانـی کۆمـکاری سـلاڤی و بەجـێ هێنانـی کـردەوەی توندوتیـژ بـۆ تیرۆرکردنـی ئـەوەی بەرهەڵسـتی ئـەم بزوتنەوەیـە بـکات.

وا ڕێـک کـەوت کـە (ئەرشـیدۆق فەرەنسـیس فەردینانـد) جێگـری ئیمپراتۆریەتـی نەمسـا و مەجـەر و ژنەکـەی لـە ٢٨ حوزەیرانـی سـاڵی ١٩١٤ ز سـەریان لـە ویلایەتـی

بۆسـنەدا. خێـرا کۆمەڵــەی چنگــی ڕەش کەوتــە جموجــۆڵ بــۆ کوشــتنی جێگــری ئیمپراتــۆر و ژنەکــەی بــۆ بەدیهێنانــی ئــەم ئەرکــە ســێ خوێنــدکار خۆیــان بــردە پێشــەوە یەکێکیــان نــاوی پرینتزیــپ (printzip) بــوو بۆمبایەکــی هاویشــتە ســەر کــەژاوەی میــر و لەگــەڵ ژنەکەیــدا لەشــاری ســەرایێڤۆ کوشــتی، ئــەم ڕووداوە هــۆی ڕاســتەوخۆ بــوو بــۆ جەنــگ.

کۆتایی هاتن جەنگ:

شۆڕشـگێڕان کە شۆڕشـی ئۆکتۆبەریان لەساڵی ١٩١٧ ز بەرپاکرد ڕووسیا ئارەزووی بــە کشــانەوە لــە جەنگــی جیهانــی یەکــەم پەیداکــرد. تاکــو بتوانــن دەســەڵاتی خۆیــان بەســەر وڵات بســەپێنن. جــا هاوپەیمانــەکان هەرچەنــدە دۆســتێکیان لــە ڕۆژهــەڵات لەدەســت چــوو، بــەڵام دۆســتێکی تریــان لــە ڕۆژئــاوا بــۆ پەیــدا بــوو کــە ویلایەتــە یەکگرتووەکانــی ئەمەریــکا بــوو، وڵاتانــی تریــش لەگــەڵ هاوپەیمــان کەوتــن تــا ژمارەیــان گەیشــتە (٢٣) وڵات ئەوەبــوو ئەڵمــان ڕوو لــە دۆڕان بــوو یارمەتــی ئەمەریــکاش بــۆ هاوپەیمانــەکان بــەردەوام بــوو جــا ئەڵمانیــا ناچاربــوو کــە داوای ئاگربەســت ، ئەوەبــوو لــە ١١-١١-١٩١٨ ڕێککەوتننامــەی نتمــەی شــەڕ وەســتان مۆرکــرا.

بەشی دووەم
کۆنگرەی ئاشتبوونەوە لە پاریسدا

١- سەرکردەکانی کۆنگرە:

وەفدەکانی کۆنگرە لە پاریسدا کۆبوونەوە، ئەم شارە بۆ بەستنی کۆنگرەکە لەسەر داوای فەرەنسا هەڵبژێردرا پڕبوو لە هەزاران خەڵکی تر جگە لە وەفدەکان وەکو سیاسی و ڕۆژنامەنووس و گەریدەکان و وەفدی گەلانی بچووک کە بۆ پەیوەندیکردن بە پیاوانی کۆنگرە و گەیاندنی داخوازییەکانیان هاتبوون.

نوێنەری هەرچوار دەوڵەتە گەورەکە کە کۆبوونەوە ئەمانە بوون:

ولسن (ئەمەریکا) و کەلیمانسۆ (فەرەنسا) و لۆرید جۆرج (بەریتانیا) و ئۆرلاندۆ (ئیتالیا)، هەر یەکێکیان سەرۆکایەتی وەفدێک لە پیاوانی سیاسی و راوێژکاری هونەری بۆ بەشداریکردن لە دانانی بەندەکانی پەیمانەکەیان دەکرد. کاتێک کە (ئۆرلاندۆ) لە کۆنگرەکە کشاوە ئەوانی تر مانەوە و بەسێ گەورەکە ناودەبران و کاروباری کاروباری کۆنگرەیان بەڕێوەدەبرد، لەڕاستیدا زۆربەی بڕیارەکان بە ڕێککەوتنی ئەوان تەواو بوو دەوڵەتە بچووکەکان دەورێکی ئەوتۆیان لەبڕیاردانی ئەنجامی ئاشتبوونەوەدا نەبینی.

٢- بەستنی کۆنگرە:

وەفدەکانی کۆنگرە پێش هاتنیان بۆ پاریس بابەت و ڕاپۆرتی زۆر و پرۆژەی جیاجیایان بۆ نەخشەی تازەی ئەوروپا ئامادەکردبوو، وەفدەکانی پۆڵەندەو چیک و سلاڤیش پرۆژەی تایبەت بە دوارۆژی وڵاتەکەیان ئامادەکردبوو. یەکەم دانیشتنی کۆنگرەکە لە ١٧ی کانونی دووەمی ساڵی ١٩١٩ ز دەستی پێکرد، نوێنەرانی هاوپەیمانەکان و دەوڵەتەکانی سەر بە ئەوان تیایدا ئامادەبوون. لەتوانای گشت ئەندامانی کۆنگرەکە نەبوو کە هەموو ماددەکان پەیماننامەکە دابنێن، بۆیە کۆبوونەوەکانی کۆنگرە گشتییەکە تەنیا شەش دانیشتنی لێ هاتەکایەوە، بەڵام کۆبوونەوەکانی تر تەنیا بۆ (ئەنجوومەنی بەرزی ئاشتبوونەوە) بوو (supereme pace council)، یان ئەنجوومەنی دەیی (ten counciof)

کە لە نوێنەرانی ویلایەتە یەکگرتووەکان و بەریتانیا و فەرەنسا و ئیتاڵیا و ژاپۆن پێک هاتبوو، هەندێ لیژنەی هونەری جیاجیاش پێک هات، نوێنەرانی دەوڵەتە مەزنەکان سەرۆکایەتییان دەکرد لەو کاتەی کە دەوڵەتە گەورەکان بینیان کە کۆبوونەوەی ئەنجومەنی دەیی بەهۆی زۆری ئەندامەکانییەوە نابەسترێت، بۆیە کۆبوونەوەکان تەنیا بە (ئەنجومەنی چواری) (council of four) مایەوە کە ویلایەتە یەکگرتووەکان و بەریتانیا و فەرەنساو ئیتاڵیا پێکهاتبوو، ئەم ئەنجوومەنە) (٤) جا کۆبۆوە و بریاری لەسەر زۆربەی ماددەکانی پەیمانەکان دا، پاش ئەوەی لیژنە جیاجیاکان ئامادەیان کردبوو ژمارەی لیژنەکان (٨٥) لیژنەی هونەری بوو، گرنگترینیان لیژنەی (کۆمەڵەی نەتەوەکان) و لیژنەی بژاردنەکان و لیژنەی رێکخستنی سنوور بوو، زمانی ئینگلیزی و فەرەنسی دوو زمانی رەسمی کۆنگرەکە بوون.

٣- گیروگرفتەکانی کۆنگردکە:

گیروگرفتی پەیمانە ئیستعمارییە نهێنییەکان کە هاوپەیمانەکان لەنێوان خۆیاندا بەستبوویان لەکاتی جەنگدا لە گەورەترین گیروگرفتەکانی کۆنگرەکە بوو کە سەری هەڵدا. وەکو پەیمانە نهێنییەکەی لەندەن و پەیمانی سایکس بیکۆ (sykes picot)کە تایبەتە بە خۆرهەڵاتی نزیک و دوایی گیروگرفتی چواردە بەندەکەی ولسن کە لە وتارەکەی ٨ی کانوونی دووەمی ١٩١٨ ز بڵاوی کردەوە بەپێی ئەو بەندانە ئەڵمانیا لە ٣ ی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩١٨ دا یادداشتەکەی بۆ ولسن رەوانە کرد کە تیایدا داوای ئاشتبوونەوە دەکات، گرنگترینی ئەم بەندانە :

١- هەڵوەشاندنەوەی شێوازی دیبلۆماسییەتی نهێنی و پەیرەوکردنی دیبلۆماسیەتی ئاشکرا.

٢- سەربەستی دەریاکان .

٣- نەهێشتنی بەربەستە گومرگییەکان.

٤- چەک داماڵین تا ئەو رادەیەی کە ئاسایش بپارێزێت.

٥- مافی چارەنووس.

٦- چۆڵکردنی هەندێ ناوچە (وەکو بەلجیکا و ئەلزاس و لۆرین و ڕۆمانیا و سربیاو هی تریش) و پێکهێنانی هەندێ دەوڵەت تیایاندا لەبەر ڕۆشنایی مافی چارەنووس.

٧- پێکهێنانی کۆمەڵەی نەتەوەکان.

کۆلۆنێل (هاوس) کە پێش وڵسن بۆ کۆنگرەکە هاتبوو، وای بەدی کرد کە ڕازیکردنی فەرەنسا و بەریتانیا بۆ قبوڵکردنی ئەم بیروباوەڕانە وەکو بنەمایەک بۆ ئاشتبوونەوە زۆر ئەستەمە، بەڵام هەڕەشەی لە هاوپەیمانەکان کرد بە کشانەوەی لە کۆنگرەکە و بەستنی ڕێککەوتنێکی تایبەتی لەنێوان ویلایەتە یەکگرتووەکان و ئەڵمانیادا، بۆیە ڕەزامەندییان هێنایە دەست. لەگەڵ ئەوەشدا چواردە بەندەکانی وڵسن لەو گیروگرفتە گرنگانە بوون کە بوونە هۆی جیاوازی لە بیروباوەڕی لەنێوان ئەمەریکا و فەرەنسا و بەریتانیا.

٤- پەیمانی ڤرسای:

کۆنگرە ماددەکانی پەیمانی ئاشتبوونەوەی ئامادەکردبوو کە بەناوی پەیمانی ڤرسای ناودەبرێت لە ٢٨ی حوزەیرانی ساڵی ١٩١٩ ز مۆرکرا کە لە (٤٤٠) ماددە پێکهاتبوو زۆر لە پاشکۆکانی دەگرتەوە گرنگترین ناوەڕۆکەکانی:

یەکەم:

پێکهێنانی کۆمەڵەی نەتەوەکان: ولسن سەرۆکایەتی لیژنەی تایبەت بە ئامادەکردنی پرۆژەی (کۆمەڵەی نەتەوەکان) کرد. ئەم لیژنەیە جیاجیاکانی شی کردەوە کە بەریتانیا و فەرەنسا و ویلایەتە یەکگرتووەکان پێشکەشیان کرد، تاکو لە دوایی دا لەسەر بەڵگە نامەی کۆمەڵەی نەتەوەکان ڕێک کەوتن. لەمەدا یەکەمین بەشی پەیمانەکە پێک دێت ئەم بەڵگەنامەیە لەگەڵ پەیمانە ئاشتییەکانی تردا لێکدرا و بە یەکەمین بەشەکانی دانرا.

دووەم:

گۆڕینی سنووری فەرەنسا و پاراستنی لە دژی دەستدرێژی کردنی ئەڵمانیا، فەرەنسا خۆی لە بارێکدا بینی کە پێویست بوو هەمیشە بەرگری لێ بکرێت، چونکە تا ئەو کاتە سێ جار سوپاکانی ئەڵمانیا سنووری فەرەنسایان بەزاندبوو

بە (راین) دەپەڕینەوە بۆ داگیرکردنی. ڕێککەوتن لەسەر چەک داماڵین لە ناوچە راین دا بەشێوەیەکی هەمیشەیی ولسن و لوید جۆرج و کلیمانسۆ بەڵێنیان بەبەستنی پەیمانێکی سێ قوڵی دا لە نێوان ویلایەتە یەکگرتووەکان و فەرنسا و بەریتانیادا، وڵاتە یەکگرتووەکان و بەریتانیا پەیمان دەدەنە فەرەنسا کە یارمەتی بدەن ئەگەر لەلایەن ئەڵمانیاوە هێرشی برایە سەر، بەڵام ویلایەتە یەکگرتووەکان لە دوایدا ئەم پەیمانەی ئیمزا کرد و پشتگوێ خرا. ئەلزاس و لۆرین بۆ فەرەنسا گەڕایەوە، هەروەها بەلجیکا دەستی بەسەر ئۆپن (Eupen) و مالمیدی (Malmed) لە ئەڵمانیادا گرت، (سار) یش بۆ ماوەی پانزە ساڵ خرایە ژێر دەسەڵاتی کۆمەڵەی نەتەوەکان بەمەرجێک دوای ئەوە بەڕاوەگرتنی گشتی چارەنووسی دیاری بکرێت ئەوەی زانراوە بەریتانیا ویستی پەلە لە کۆتایی پێهێنانی کێشەی سنووری ئەڵمانیا و فەرەنسادا بکات، ئەویش لەبەر گرنگی بازارەکانی ئەڵمانیا بۆ پیشەسازی بەریتانیا.

سێیەم:

گۆڕینی سنووری خۆرهەڵات ئەڵمانیا:

بڕیار درا دان بەسەربەخۆیی پۆڵەندە بنرێت، بەڵام گیرو گرفتی پێدانی ڕێگایەک بۆ سەر دەریا هاتە پێش، بوونی هەندێ ناوچە کە زۆربەی دانیشتوانی ئەڵمانین لەگەڵ پۆڵەندەدا داو یەکگرتنیان ڕێگە لەوە دەگرێ وەکو پرۆسیای خۆرهەڵاتی و دانزک. لەسەر جیاکردنەوەی پروسیای خۆرهەڵاتی لاە ئەڵمانیا بە ڕێگایەک دەیگەیەنێتە دانزک ڕێککەوتن بە مەرجێک دانزک هەر بمێنێتەوە وەکو شارێکی سەربەست لە ژێر چاودێر کۆمەڵە نەتەوەکاندا و پۆڵەندە دەسەڵاتی بەسەردا هەبێ لە رووی سیاسەتی دەرەوەدا.

بەڵام سیلیزیا ڕاوەرگرتنێکی گشتی تیادا کراو پۆڵەندە بەشێکی لێ وەرگرت کە هەندێ رەگەز ئەڵمانی تێدا هەبوو، و لە سامانی کانزایدا دەوڵەمەندە، هەروەها ڕاوەرگرتنێک لە ویلایەتی شلزفێکی باکووری کراو گەڕاندرایەوە بۆ دانیمارک.

چواردەم:

بژاردن و سزاکان:

داواکانی فەرەنسا لەم بابەتەوە زۆرتر بوو لەوانی تر بە هۆی ئەو زیانانەی کە پێی گەیشتبوو. بژاردنەکان وەکو جۆرێک لە تۆڵەسەندنەوە دانران، بەو زەرەرو زیانە کە لە جەنگی ١٨٧١ز دا دای بە ئەڵمانیا تۆڵەی بۆ خۆی بکاتەوە، هەروەها (لوید جۆرج) یش لەوەدا توندڕەو بوو بەڵام وڵسن ئەو بابەتەی لاگرنگ نەبوو. کاتێک شارەزاکان لە بڕیاردانی توانای ئەڵمنیا بۆ دانی بژاردنەکان رایان یەک نەبوو، چەندایەتی بژاردنەکان پشتگوێ خراو تەنیا باسی دانانی (لێژنەیەک بۆ بژاردنەکان) بۆ لێکۆڵینەوەی توانای ئەڵمانیا بۆ بژاردن و دوایی خەملاندنی ئەو پارەیەی کە پێی دا.

هەروەها هەندێ لە مادەکانی تایبەت بوون بەدانانی دادگایەک بۆ دادگاییکردنی (ویلیەمی دووەم) ئیمپراتۆریەتی ئەڵمانیا لەبەر سەرپێچیکردنی یاسا نێودەولەتیەکان و دەرچوونی لە پەیمانەکان، هەروەها یەکێ لە مادەکانی باسی دادگاییکردنی سەرکردەکان و پیاوانی سوپای ئڵمانی دەکرد ئەوانەی سەرپێچی یاساو بنەمای جەنگییان کردبوو.

پێنجەم:

هەندێ ماددەی تر:

پەیمانەکە لە یەکێ لە مادەکانی دا بەرپرسی جەنگی خستە ئۆباڵی ئەڵمانیاوە، هەروەها باسی چەنک داماڵینی ئەڵمانیای کرد بەمەرجێک ژمارەی سەربازەکانی سوپاکەی لە ١٠٠٠٠٠ تێنەپەری.

کاتێک کە ئەندامی کۆنگرە دەربارەی داگیرگەکانی ئەڵمانیا لە ئەفریقیاو زەریای هێمن رێک کەوتن، بیری (سەرپەرشتی کردن) هێنا کایەوە، ئینتیداب (سەرپەرشتی کردن) شێوازێکی نوێ بوو لە ئیستعمار و دەیەوێ دەیەوێ داگیرگەکان بدرێتە دەست کۆمەڵەی نەتەوەکان بەمەرجێک ئەمیش هەندێ لەدەوڵەتەکان و بۆ بەڕێوەبردنیان بەناوی کۆمەڵەی نەتەوەکان ئینتداب بکات. بیری ئینتیداب نوێنەری باشووری ئەفریقیا لە مادەی (٢٢)ی کۆنگرەی ئاشت بوونەوە پێشنیاری کردو سەرۆک ولسن پەسندی کرد و خستیە نێو نێو بەڵگەنامەی کۆمەڵەی نەتەوەکان.

٥- ڕەخنەگرتن لە پەیمانی ڤرسای:

ڕەخنەیەکی زۆر دەربارەی پەیمانی ڤرسای خرایە ڕوو، بانگ نەکردنی ئەڵمانیا بۆ کۆنگترینی ئەو ڕەخنانە بوون، هەروەها ئەو بڕاردنە زۆرانەی کە بەسەریاندا سەپاندو چارەسەر نەکردنی کێشەی کەمایەتییەکان و ئەڵمانیا بانگ نەکرا بۆ کۆنگرەی بۆ گوێ گرتن لە بیرورای، چونکە بانگکردنی وای لێ دەکات کە پەیوەست بێت بە هاوکاریکردن لەگەڵ هەوپەیمانەکان بۆ دانانی بناغەیەک بۆ ئاشتییەکی هەمیشەیی کە فەرەنسا پاش شکستی ناپلیۆن بەشداری لە کۆنگرەی ڤیەننا کرد کە بووە هۆی ئەوەی ڕوو لە تۆڵەسەندنەوە نەکات.

هەروەها جێبەجێ کردنی بنەمای مافی چارەنووس بووە هۆی پەیدابوونی هەندێ دەوڵەتی نوێ لە ئەوروپا وەکو پۆڵەندە و چیکوسلۆڤاکیاو یوگسلاڤیا، بەڵام دیاری کردنی سنوری ئەم دەوڵەتانە بە پێی نەتەوە نەبوو، ئەمیش بووە هۆی بوونی هەندێ کەمینە لەهەریەکەیان، ئەوەی ڕق وقینی ئەڵمانیای وروژاند جیاکردنەوەی پروسیای خۆرهەلاتی بوو لە ئەڵمانیا بە دەروازەیەک بۆ ئەوەی پۆڵەندە بباتە سەر دەریاو دانزک بکرێت بە بەدەرێکی نێودەوڵەتی.

بەڵام دەبێ ئێمە ئەو بارانە هەڵسەنگێنین کە هاوپەیمانەکان تێی کەوتبوون لەکاتی بەستنی کۆنگرەی ئاشت بوونەوەدا، لە زاڵبوونی گیانی نەتەوەیی و فشاری پارتەکان بەسەر پیاوە سیاسیەکان کەپێویست بوو بە ڕەقی لەگەڵ ئەڵمانیادا بجولێتەوە بە جۆرێک کە ڕەختە لە کلیمانسۆ لەلایەن ڕای گشتی فەرەنسیەوە گیرا، سەرەڕای ئەوە کە توندڕەوترین پیاوەکانی کۆنگرە بوو هەروەها ئەندامانی پەرلەمانی بەریتانی هێرشیان بردە سەر لوید جۆرج لەبەر ئەوەی زەرەر و زیانی جەنگی نەخستە سەر شانی ئەڵمانیاوە. کارەکانی کۆنگرەی ئاشتی لە پاریسدا ئەوە نەبوو کە تەنیا پەیمانی ڤرسای ئامادە بکەن بەڵکو هەندێ پەیمانی ئاشتی تر لە لەگەڵ دەوڵەتانی تر کە لەپاڵ ئەڵمانیا دەجەنگان ئامادە کرد وەک: پەیمانی (سان جێرمان) کە لەگەڵ (نەمسا) و (تریانۆ) لەگەڵ مەجەر، (نوبی) لەگەڵ بلگاریاو (سیڤەر) لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی.

٦- ئەنجامەكانی جەنگی جیهانی:

جەنگی جیهانی یەكەم لە رۆژی ١١/١١/١٩١٨ كۆتایی هات، چەكی كوشندە و گازی ژەهراوی تێدا بەكارهێنرا، لە ئەنجامی ئەم جەنگە قورسەدا زۆر لە رژێمی دەوڵەتی و ئابووری و كۆمەڵایەتی و رامیاری كە پێش بەرپابوونی جەنگ باو بوون گۆڕان، چونكە ئەو میللەتانەی تووشی جەنگ بوون ئاواتیان بەدەستهێنانی سەركەوتن بوو بەهۆی هەر نرخێك بوایە هیچ بایەخێكیان نەدەدایە بیروباوەڕی یاسایی یان دەوڵەتی یان رەوشت. ئەو ئەنجامانەی كە جەنگ دای بەدەستەوە مەزن و ترسناك بوون لە هەموو رووبەكی ژیانەوە وە دەتوانین ئەو ئەنجامانە بەمانەی خوارەوە كورت بكەینەوە:

١- نەمانی چوار ئیمپراتۆریەتی مەزن كە ئەمانەن، (ئیمپراتۆریەتی نەمسا و مەجەر ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و ئیمپراتۆریەتی روسیاو ئیمپراتۆریەتی ئەڵمانیا)، یان ئیمپراتۆرەكانی بنەماڵەی هبسبورگ بنەماڵەی عەسمانی بنەماڵەی رۆمانۆف و بنەماڵەی هۆهنزلۆرن.

٢- پەیدابوونی هەندێ دەوڵەتی نوێ لەسەر بنەمای بیروباوەڕی نەتەوایەتی و مافی چارەنووس وەكو (پۆلەنداو چیكو سلۆڤاكیا و یوگسلاڤیا و لیتوانیا و لاتیڤیاو و فنلەندا). هەرچەندە هەندێ دەوڵەتان جگە لەنەتەوەكانی خۆیاندا گەڵێكی تریشیان گرتە خۆ.

٣- رووداني گیروگرفتی ئابووری ترسناك لە زۆربەی و لآتانی جیهاندا، چونكە زۆربەی كارگەكان كرێكارەنیان لێ بڕان و رەوانەی مەیدانەكانی جەنگ كران و ژمارەیەكی زۆریان لێ كوژرا یان لە پەلو پۆ كەوتن. هەروەها كارگەكان گۆڕان بۆ كاری جەنگی لەجیاتی كاری ئاوەدانكردنەوە، ئەمیش بووە هۆی كەمبوونەوەیەكی بەرچاو لەكەلوپەلی بەكاربردن، نرخی كەلەوپەل بەرز بۆوە و گیروگرفتی ئابووری ئاڵۆز لەدوای جەنگ سەری هەڵدا سەركەوتوو و دۆڕاو بە یەكسانی بە ئاگری جەنگ سووتان.

٤- گەلێ لەرژێمەكانی حوكم چ لەئەورووپا یان ئاسیا بارودۆخیان شڵەژاو تێكچوو

و هەندی کودەتای توند و تیژی لەهەندێ دەوڵەتانی جیهاندا رویدا هەروەکو لە روسیا و نەمساو مەجەڕ و تورکیا و ئێران و هی تریش. ئەوانە هەموو بوونە هۆی دامەزراندنی حوکمی دیکتاتۆری لە زۆربەی ئەم وڵاتانە دا هەروەکو لە ئیتاڵیا و یوگسلاڤیا و پۆڵەندە و تورکیا و ئێراندا روویدا.

٥- روودانی گۆڕانێکی بەرفراوان لە رەوشت و نەریتی گشتی، چونکە خەڵک پاش چەشتنی ئەم جۆرە ئازارو بێ بەشی و کەساسییە لە رۆژانی جەنگدا، لەپاش کۆتایی پێهێنانی جەنگ هیچ لە یاساکانی رەوشت و نەریتی گشتی و رەوشت لایان گرنگ نەبوو کەبووە هۆی گۆڕانێکی کۆمەڵایەتی بەرفراوان لەگشت لای جیهاندا.

پرسیارەکانی بەندی پێنجەم

١- گرنگترین هۆیەکانی هەڵگیرسانی جەنگی جیهانی یەکەم (ناڕاستەوخۆکان) چین؟
٢- هۆکارە ڕاستەوخۆکانی جەنگی یەکەمی جیهانی چی بوو؟
٣- ئەمانە پێناسە بکە: پرنتزیپ، کۆمەڵەی چنگی ڕەش، ئەنجومەنی چواری.
٤- بەریەرەکانی ئیستعمار گرنگترین هۆیەکانی جەنگی یەکەمی جیهانینە ئەمە راڤە بکە .
٥- رات لەم وتەیە چییە؟
((جەنگی یەکەمی جیهان بە ئەنقست نەبوو، بەڵام دەوڵەتەکان بەبێ رای خۆیان بۆی چوون و بە تەواوەتی تێی کەوتن)).
٦- چۆن جەنگەکە کۆتایی هات؟
٧- بۆچی روسیا لە ساڵی ١٩١٧ز لەجەنگدا کشایەوە؟
٨- باسی ئەنجامەکانی جەنگی یەکەمی جیهانی بکە.
٩- باسی گرنگترین پەیمانەکانی ئاشتی بکە، کە لەدوای جەنگی یەکەمی جیهان بەستران.

چالاکی

راپۆرتێک بنووسە لەپێنج لاپەڕە کەمتر نەبێت دەربارەی یەکێ لە ئەمانەی خوارەوە:
١- شەڕی جیهانی یەکەم. ٢- پەیمانی ڤرسای

بەندی شەشەم

بەندی شەشەم

گۆڕانە گشتییەکان لەنێوان هەردوو جەنگی یەکەم و دووەمی جیهانیدا

بەشی یەکەم

گۆڕانە گشتییەکان لە ئەورووپادا:

١- دەوڵەتە نوێیەکان لە ئەورووپادا:

لەو بیروباوەڕانەی کە سەرۆک وڵسن لە کۆنگرەی ئاشتبوونەوەدا لە پاریس بایەخی پێداو ڕەزامەندی لە کۆنگرە وەرگرت و ڕای گشتی ئەورووپاش لایەنگیری کرد. بیروباوەڕی بڕیاردانی چارەنووسی نەتەوە جیاجیاکان بوو لەناوەڕاست و خۆرهەڵاتی ئەورووپادا ئەو نەتەوانەی کە لەژێر ئازارو ئەشکەنجەی نەتەوەکانی تر بوون ومەبەستیان پێشیلکردن و ونکردنی ناونیشانی ئەم نەتەوانە بوو. پەیمانەکانی ئاشتبوونەوە ڕێگایان بۆ دوو دەوڵەت خۆشکرد کە لەماوەی چەند سەدەیەکدا بە دابەشکراوی مابوونەوە بێنە کایەوە وەک پۆلەندە و چیکوسلۆڤاکیا.

هەروەها یارمەتی گەشەکردنی دوو دەوڵەتی تریان دا کە ڕۆمانیاو یوگسلاڤیان، جگە لە پەیدابوونی چوار دەوڵەتی تازە لەسەر کەناری بەڵتیک کە بەرچەساندنەوە کەوتبوون، ئەمانیش (لیتوانیا و لاتیڤیاو ئیستۆنیاو فلنەندەیە). بێگومان دامەزراندنی ئەم دەوڵەتانە ئازادکردنی گەلێک نەتەوە بوو کەلەتوانایدا نەبوو بەتەنیا خەبات بکەن بۆ بەدەستهێنانی سەربەخۆیی خۆیان.

نەمساو مەجەڕ:

پادشـایەتی دووقۆڵـی لـە نەمسـاو مەجـەردا پـاش تێکچوونـی، نەتـەوەکان تیایـدا سـەریان هەڵدایـەوە نەمسـا لـە مەجـەر جیـا بـۆوەو دوو دەوڵەتـی سـەربەخۆیان لـێ پێکهاتـز نەمسا پەیمانێکی ئاشتی بەست بەناوی (پەیمانـی سان جێرمـان) و هەروەهـا مەجەڕیش پەیمانـی سـەربەخۆیی بەسـت کـە (پەیمانی تریانۆ). بەڵام ژمارەی دانیشـتوان و رووبـەری هـەردوو دەوڵەتەکـە زۆر کـەم بـۆوە، دانیشـتوانی نەمسـا نزیکـەی (٢٢) ملیۆن کـەس بـوو ژمـارەی کـەم بـۆوە بـۆ هەشـت ملیـۆن. هەروەهـا رووبەرەکەشـی زۆر کـەم بـۆوەن هەنـدێ بـەش لـە مەجـەڕ پچڕێنرا و درا بە یوگسـلاڤیا و چیکوسـلۆڤاکیا و ژمارەی دانیشـتوانی بـوو بـە حـەوت ملیـۆن کـەس. مەجـەر لەپێش جەنگدا توندترین دەوڵـەت بـوو لـە رەفتـار کردنـدا بەرامبـەر ئـەو نەتەوانـەی کـە لەژێر دەسـەڵاتی دا بـوو، ئەمـەش بـووە هـۆی ڕق وقینـەی ئـەو نەتەوانـە لـە حوکمـی مەجـەری و ئـارەزووی ئـەو نەتەوانـە لەپێنـاو رزگاربوونیانـدا، موڵکدارە مەجەرییـە ئەرسـتۆکراتیەکان بەسـتەم و تونـدو تیـژی لەگـەڵ ئـەو جوتیارانـەی کـە مەجـەری نەبـوون هەڵسـەکەوتیان دەکـرد.

چیکوسلۆڤاکیا:

چیکوسـلۆڤاکیا بە یەکگرتنی چیک و سـلۆڤاکیا هاتە کایەوە بۆ پێکهێنانی دەوڵەتێکی دیموکراتـی هاوچـەرخ، سـێ ملیـۆن و نیـو لـە رەگەزی (جێرمانـی لـە نەمسـادا خرایـە پاڵـی، لەمـەوە بۆمـان دەردەکـەوێ کـە بنەرەتـی بێهێـزی لـە دەوڵەتـی چیکوسـلۆڤاکیادا پێکهێنانـی بـوو لـە کۆمەڵـێ رەگـەز کـە لێکدانیـان بـۆ پێکهێنانـی دەوڵەتێکـی یەکگرتـوو ئاسـان نەبـوو، لەشـەش ملیـۆن چیـک و دوو ملیـۆن سـلۆڤاک و سـێ ملیـۆن و نیو ئەڵمانی و نزیکـەی ملیۆنێـک لـە مەجـەر، لەگـەڵ ئەوەشـدا سیاسـیەکانی چیکوسـلۆڤاکیا هەوڵیـان دا بـۆ پێکهێنانـی دەوڵەتێکـی دیموکراسـی، دەوری ئاشـکرا بـۆ هەردوو سـەرکردەی بەتوانا و لێهاتـوو سـەرۆک (مازاریـک) دەگەڕێتـەوە کـە بەسـەرۆکی کۆمارەکـە هەڵبژێـرداو دکتۆر (بینـش) بـە وەزیـری دەرەوەو دوایـی بـە سـەرۆک کۆمـار پـاش مردنـی مازاریـک دانـرا، بـاری وڵاتیـش بـەرە بـەرە رووی لـە باشـی دەکـرد بـە تایبەتـی لـە رووی ئابووریـەوە تاکـو چیکـو سـلۆڤاکیا بـوو بـە کۆمارێکـی بەهێـز و هاوچـەرخ.

یوگسلاڤیا:

سربیا لەئەنجامی جەنگ بوو بە دەوڵەتێکی فراوان، رووبەرەکەی بوو بە سێ ئەوەندەی جاران و بەدەوڵەتی یوگسلاڤیا ناوبرا کە ناوچەی چیای رەش مونتینگرۆ و دلماسیا و بۆسنەو سلۆڤینیای (Slovenia) خرایە پاڵ، و ژمارەی دانیشتوانیش لە چوار ملیۆنەوە بۆ (١٣) ملیۆن چوو زۆربەی هەرە زۆریان یۆگسلاڤین. بەلام هەندێ جیاوازی کۆن هەبوو بە تایبەتی لەنێوان کروات و سلۆڤینیەکان کە پێویست بوو چاوپۆشی لێبکرێت بۆ پێکهێنانی میللەتێکی یەکگرتوو، بەلام پێکهێنانی دەوڵەتێکی یەکگرتوو کە بەرێوەبردنەکەی ناوەندی بێت. وتووێژێکی دوورو درێژ لە پەرلەمانی یوگسلاڤی و ناکۆکیەکی پارتایەتی و روژاند، ئەمیش بووە هۆی ئەوەی کە ئەسکەندەرشا دەستوور هەڵوەشێنێتەوە و حوکمێکی دیکتاتۆری وڵات بکات پاشان لە ساڵی ١٩٣١ شێوەیەکی نوێ لە رژێمی نوێنەرایەتی بۆ حوکمی وڵات ئامادە کرد تاکو هەستی نەتەوەیی گەشە دەکات، ئەسکەندەر لە ساڵی ١٩٣٥ز لە مارسیلیا دا کوژرا و پادشایەتی لە یوگسلاڤیا خرایە ژێر چاودێری میر (پۆل).

پۆڵندە:

لەوانەیە پۆڵەندە فراونترین و مەزنترین دەوڵەتی نوێ بێت کەلە ئەوروپا پاش جەنگ هاتە کایەوە. کێچشەی پۆڵەندە هەستی گشت هاوپەیمانەکانی بۆ لای خۆی راکێشا هەموویان رایان وابوو کە یارمەتی بدەن و دەوڵەتی پۆڵەندی پێک بهێنن کە چەندە جارێک لەنێوان دەوڵەتە دراوسێکاندا بەش کرا (پۆڵەندە چوار جار پێش جەنگی یەکەمی جیهانی دابەش کرا لە ساڵانی ١٧٧٢ز و ١٧٩٣ز و ١٧٩٥ز و ١٨١٥ز) وە دوای جەنگی یەکەمی جیهانی بۆ پێنجەمین جار لە ساڵی ١٩٣٩ز دابەش کرا هەرچەندە کە دەوڵەتێکی مەزنە، بەلام لەبەر ئەوەی کەوتۆتە نێوان سێ دەوڵەتی گەورەوە (روسیا و پروسیا ونەمسا) و سنوری سروشتی نییە، وای لێکرد کە بکەوێتە بەردەستی چاوچنۆکی ئەم دەوڵەتانە ، بۆیە لە بەشێکی پێشو بینیمان چۆن کێشەی سنوور لەگەڵ ئەڵمانیا برایەوە، بە تایبەتی ئەوەی لە بەرێوەبردنی (دانزاک) و دابەشکردنی (سیلیزیا) بە جۆرێک کە پۆڵەندە توانی دەست بەسەر شاری ڤلنا (vilna) لە لیتوانیا بگرێ و مارشال پیلسۆدیکسی ((pelsodiski کە بە تێکۆشان لەگەڵ هاوپەیمانەکان لە کاتی جەنگدا ناوی دەرکردبوو ، توانی کێشەی سنووری خۆرهەڵاتی لەگەڵ روسیادا ببڕێتەوە ئەویش بە بەستنی پەیمانی ئاشتی لە (ریگا) (riga) لە ساڵی ١٩٢٠ ز دا.

بەلام ئەو بارە دیموکراتییەی کە لە پۆڵەندە پێکهات ، بواری ناکۆکی و پارتایەتی و کەسایەتی دا ، ئەمیش وای لە پیلسۆدیکسی کرد کە لە ساڵی ١٩٢٦ز دا کودەتایەک بەرپابکا و رژێمی حوکم بگۆڕێت بۆ رژێمێکی دیکتاتۆری. پیلسۆدیسکی لە ساڵی ١٩٣٣ ز وای بینی کە هاوکاری لەگەڵ ئەڵمانیا بکات پاش هاتنی پارتی نازی بۆ سەر حوکم و لە ساڵی ١٩٣٤ز دا پەیمانی دەستدرێژی مەکردنە لەگەڵیان بەست وحکوومەتی پۆڵەندی دۆستاتییەکەی هەر لەگەڵ ئەلمانیادا بەردەوام بوو تا پەیوەندی نێوانیان دووبارە شلۆق بوو. لەو کاتەدا کێشەی دانزک و دەروازەی پۆڵۆنی هاتە ئاراوە ئەو کێشەیە کە بەهۆیە ڕاستەوخۆکانی جەنگی دووەمی جیهان دادەنرێت.

هەندێ گۆڕانکاری تر:

رۆمانیش هەندێ بەشی گرنگ لە مەجەر خرایە پاڵی ، ترانسلڤانیای دەوڵەمەند بە کانزاو دارستانەکانی لێ وەرگیرا و بۆکۆڤینیای لە نەمسا وەرگرت و بسارابیاش لە روسیا. بەم جۆرە رووبەر و دانیشتوانی پاش ئەم رێکخستنە دووجار زیادبوو. بەلام بوونی هەندێ رەگەزی جگە لە رۆمانی هەندێ کێشەی نەتەوەیی جۆراجۆری بۆ پەیداکرد ، هەروەها رژێمی حوکم تیایدا لەسەر بنچینەی نەتەوەیی نەبوو دابەشکردنی زەوییەکانی دەرەبەگەکان بەسەر جوتیاران سەرەڕای بەرهەڵستیکردنی چینی ئۆرۆستۆکراتی بە گرنگترین ئیشەکانی ئەو حکومەتە تازەیە دادەنرێت.

بەشی ئیتاڵیا لە میراتی پادشایەتییە دووقۆڵیەکەی نەمسا و مەجەر کەم نەبوو ، سنووری ئیتاڵیا گەیشتە گەرووی برینەر (brenner) و دەستی بەسەر سنووری سروشتی (تیرۆڵ) گرت ، بەلام لەبەر بەشداربوونی لە جەنگ لە پاڵ هاوپەیمانەکان دا پاش بەستنی پەیمانی لەندەنی نهێنی (١٦ ه نیسانی ساڵی ١٩١٥ز) داوای لەوە زیاتری دەکرد ، داوای گرتنە خۆی (ئوستریا دلماسیا و فیۆمی) دەکرد ، کەچی ولسن هەروەکو لە کۆنگرەکە بینیمان رویدا ، دووای ئەوەی رێککەوتن بە گفتوگۆ کۆتایی پێ هات لە نێوان ئیتاڵیا و یۆگسلاڤیادا پاش داگیرکردنی (فیۆمی) لە لایەن ئیتاڵیاوە.

بینیتۆ مۆسۆلینی

هەروەها ئیتاڵیا شاری (زارا) ی لە دلماسیا گرتە خۆی ، بەم جۆرە ئیتاڵیا نزیکەی نیو ملیۆن سلاڤی سەرەڕای چارەکە ملیۆنێک ئەڵمانی لە تیرۆڵ گرتە خۆی.

یەکێتی سۆڤییەت

بەشداربوونی روسیا لە جەنگدا یارمەتی زۆری دا لە رووخانی رژێمە زۆردارییەکەی قەیسەر ، ئەوەبوو شۆرش لە ساڵی ١٩١٧ز بەرپا بوو بۆ رزگار بوون لە دەست رژێمی قەیسەری و پێکهێنانی و پێکهێنانی حکومەتێکی کاتی بەمەبەستی دامەزراندنی رژێمێکی دیموکراتیانە لە روسیا و بەردەوان بوون لە جەنگدا ، بەڵام ئەم حکومەتە بێ هێز و پارچە پارچە بوو ، شۆرشگێرە بەلشەفییەکان کە بە چالاکی و خۆراگرتن ناویان دەرکردبوو ، توانیان رژێمی حوکم هەڵگەرێننەوە و حکومەتێکی (سۆشیالیستی) دابمەزرێنن لەسەر بنەمای بیروباوەرەکانی کارل مارکس.

بەڵام شۆرشی سۆشیلیستی کە لە روسیا بەرپا بوو نیازی وابوو رژێمی سەرمایەداری لە روسیا هەڵوەشێنێتەوە بەردەوام بێت لەسەر شۆرش لە گشت جیهاندا بە هاوکاریکردن لەگەڵ کرێکارانی جیهان تا سەرکەون و رژێمی سەرمایەداری بشکێنین. بەڵام ئەم شۆرشە سۆشیالستەی کە لە روسیا سەرکەوت نەیتوانی بەردەوام بێت لە دەرەوەی روسیادا سەرەرای پێکهێنانی (نێونەتەوەیی سێیەم) بە مەبەستی بڵاوکردنەوەی ئەم رێبازە لە هەموو جیهاندا. بەڵام کاتێک کە لینین لە ساڵی ١٩٢٤ ز دا کۆچی دوایی کرد و ستالین شوێنی گرتەوە ، ئەم وای ئاشکرا کرد بەرنامەکەی تەنیا روسیا دەگرێتەوە ، وە ئەگەر سەرکەوت ئەوا کرێکارانی جیهان هەموو لە ژێر سایەیدا یەک دەخەن و بزووتنەوەکەی روسیا دەکەن بە نموونە ئەم سیاسەتەش بووە بووە هۆی ناکۆکی لە نێوان ستالین و ترۆتسکی ، چونکە ترۆتسکی داوای بەردەوامبوونی شۆرشە جیهانییەکەی دەکرد نەک تەنیا روسیا بگرێتەوە ، ئەم ناکۆکییە بووە هۆی دەرکردنی ترۆتسکی لە پارتی کۆمۆنستداو دوایی دەرکردنی لە روسیادا کە بەگەران لە نێوان ئەورووپا و ئەمریکادا ژیانی بەسەربرد تاکو لە ساڵی ١٩٣٩ ز دا لە مەکسیکدا کوژرا. لە بواری پەیوەندییەکانی دەرەوەدا ، روسیا پەیمانی ئاشتی لەگەڵ ئەڵمانیا دا بەست و کۆتایی بە جەنگ هێنا تاکو لە کاروباری ناوەوەدا خۆی تەرخان بکا. دوای ئەوە

هەندێ پەیمانی دەستدرێژی نەکردنی لەگەڵ گشت دەوڵەتە دراوسێکانی بەست و پاش ئەوە دەوڵەتە گەورەکان بەرەبەرە دانیان نا بە یەکێتی سۆڤییەت وەکو ئیتاڵیا لە ساڵی ١٩٢٢ز دا بەریتانیا لە ساڵی ١٩٢٤ز دا ، و دوای ئەوە ویلایەتە یەکگرتوەکانی ئەمریکا لە ساڵی ١٩٣٤ز دا. لە ساڵی ١٩٢٨ز دا ستالین دەستی کرد بە جێبەجێکردنی پرۆژەی (پلانی پێنج) ساڵی بە مەبەستی زیادکردنی بەرهەم و فراوانکردنی پیشەسازی لە یەکێتی سۆڤییەت دا حکومەت لە بڕینی هەنگاوی فراوان لە پیشەسازی دا پێش کۆتایی پێنج ساڵەکە سەرکەوت وە بە تایبەتی لە کاتی جێبەجێکردنی پرۆژە پێنج ساڵییەکەی دووەم ١٩٣٣ز- ١٩٣٨ز.

کاتێک کە حوکمی نازی لە ئەڵمانیا هاتە کایەوە ، روسیا لە بەرەی هاوپەیمانەکان نزیک بۆوە لە ساڵی ١٩٣٤ز دا چووە ناو کۆمەڵەی نەتەوەکانەوە ، دووای ئەوە لە ساڵی ١٩٣٤ز دا هاوپەیمانی لەگەڵ فەرەنسا کرد و لە ئابلۆقەکەدانی ئابووری لە دژی ئیتاڵیا بەشداری کرد بە پێی ماددەی (١٦) لە بەڵگەنامەی کۆمەڵەی نەتەوەکاندا پاش دەستدرێژی کردنەکەی بەسەر حەبەشەدا، بەڵام لە دەوڵەتە هاوپەیمانەکان پاش کۆنگرەی میونخ خۆی دوورە پەرێز گرت، چونکە رێگەیان نەدا هاوبەشی ئەم کۆنگرەیە بکات ، لەک کارەدا هەستی بە مەترسی کرد و ئەم هەستەش پاڵی پێوەنا بۆ بەستنی پەیمانی دەستدرێژی نەکردن لەگەڵ ئەڵمانیادا لە ئابی ١٩٣١ زدا.

روسیا هەندێ هەنگاوی خێرای نا بۆ هاوکاریکردن لەگەڵ هاوپەیمانەکان پاش ئەوەی هێرشی هێنرایە سەر لەلایەن هیتلەرەوە لە حوزەیرانی ساڵی ١٩٤١ز دا تا دواجارچووە ریزی نەتەوە یەکگرتووەکان و پایەی نێودەوڵەتی خۆی بەهێز کرد.

پەیدابوونی بزووتنەوەی فاشستی لە ئیتاڵیادا

لە بەشی پێشوودا بینیمان چۆن ئیتاڵیا گشت داخوازییەکانی لە کۆنگرەی ئاشتبوونەوە لە پاریسدا بەدەست نەهێنا ، هیوای وابوو هەندێ ناوچەی دەوڵەمەند بە سامانی کانزایی بەدەست بێنێ. بەڵام لە کۆنگرەکەدا بەبێ ئومێدی مایەوە ، هەرچەندە لە پاڵ دەوڵەتە سەرکەوتووەکان بوو ، پاش جەنگ ماوەی شپرزەی ئابووری و ناکۆکی توند لە نێوان کرێکارەکان و سەرمایەدارەکان تیایدا هاتەکایەوە هەریەک لە نیتی (niti) و جولیتی (Giolrtti) هەوڵی چارەسەر کردنی کێشەکەیان دا بە پێکهێنانی هەندێ وەزارەتی ئیتلافی، بەڵام ناکۆکی توند لەنێوان پارتەکان وای کرد کە وڵات لە ئاژاوەو شپرزەیی بمێنێتەوە لە هەموو روویەکەوە.

ئەدولف هیتلەر

لەم کاتەدا بێنیتۆ مۆسۆلینی (Benito Mussolini) سەربەکۆمەڵێک بە ناوی فاشستەکان پەیدا بوو لەبیرو باوەڕەکەیان دا، رای سۆشیالزم و نەتەوەییان تێکەڵ کرد. بانگەوازەکەیان لەلایەن هەندێ لەپیاوانی سوپاو رۆڵەکانی چینی بورجوازیدا قبوڵکرا. یەکەمجار مۆسۆلینی ئەندامێکی پارتی سۆشیالیستی بوو. لە ساڵی ١٩١١ ز دا بەرهەڵستی حکومەتی ئیتاڵیای لە داگیرکردنی لیبیا کرد، بۆیە پێنج مانگ حوکم درا. بەڵام کاتێک کە ئاگری یەکەمی جیهانی هەڵگیرسا ویستی بەشداری بکا دژی ئارەزووی پارتەکەی کە تیایدا ئەندامەو بۆیە وازی لێهێناو دەستی دایە دەرکردنی رۆژنامە بەناوبانگەکەی (گەلی ئیتاڵی popolo d. italia) دوایی بەشداری لە جەنگدا کرد و برینداربوو، گەڕایەوە بۆ دەرکردنی رۆژنامەکەی. پاش ئەوەی جەنگ کۆتایی پێهات و ئاواتەکانی ئیتاڵیا لە کۆنگرەی ئاشتبوونەوە بێ ئومێد بوو. کۆمەڵێک کە بەم

ئانۆمێدیە نارازی بوون لە دەوری کۆبوونەوە دوای ئەوە بزوتنەوەی فاشستی کە مۆسۆلینی بووە سەرکردەی بەهێز بوو.

فاشستەکان پاش شپرزەیی ناوخۆیی و کەوتنی یەک لەدوای یەکی وەزارەتەکان کۆنگرەیەکیان لە ناپۆلی بەست لە ساڵی ١٩٢٢ ز دا، لاوانی فاشستی ئیتاڵی کۆبوونەوە مۆسۆلینی وتارێکی بڵاوکردەوە تیایدا ئاشکرای کرد کەئەگەر حوکمی نەدرێتە دەست هێرش دەباتە سەر رۆماو بەهێز دەستی بەسەر دا دەگرێ. لەو کاتە دا وا رویدا کە سەرەک وەزیران دەستی لەکارکێشابۆوە و پادشا ڤیکتۆر عەمانوێلی سێیەم داوای لە مۆسۆلینی کرد کە وەزارەت پێکبهێنێ.

مۆسۆلینی حوکمی گرتە دەست و دەسەڵاتی تەواوی دایە پەرلەمان بۆماوەی ساڵێک بۆ لەناوبردنی ئاژاوەو دانانی بناغەی سەقامگیری ناوخۆ. بەڵام مۆسۆلینی ئەم کارانەی بۆ پتەوکردنی پارتەکەی بەکارهێنا و بە وتارێکی ئاگرین رەزامەندی گەلەکەی بەلای خۆیدا راکێشا بەتوندی بەرهەڵستی دوژمنانی کرد، ئەویش بە لەناوبردنی بزووتنەوەکانی مانگرتن و بەندکردنیان لەلایەن پاشاوە پشتگیری لێکرا، لەراستیدا مۆسۆلینی هەوڵێکی زۆری بۆ رێکخستنی بەرێوەبردن و وشک کردنەوەی زەلکاوەکان و کردنەوەی رێگا و بان دا و ئەمیش وای لەبەشێک لە گەلی ئیتاڵی کرد کە پشتگیری بکەن بۆ بڵاوکردنەوەی ئاسایش و لەناوبردنی ئەو مانگرتنانەی کە شارەکانی ئیتاڵیای گرتبۆوە لە ئەنجامی جەنگدا.

مۆسۆلینی تا ساڵی ١٩٢٨ ز دا توانی رژێمی حکوم لە ئیتاڵیا لە شێوەی دیموکراتییەوە بگۆرێتە سەر شێوەی دیکتاتۆری رووت. لە ساڵی ١٩٢٣ ز دا توانی وا لە پەرلەمان بکا کە دوو لەسەر سێی ئەندامەکانی لە پارتی فاشستی بن. وە لە ساڵی ١٩٢٤ ز دا توانی لە ماتیۆتی (Matteotti) سەرۆکی پارتی سۆشیالیستی رزگاری ببێ پاش ئەوەی فاشستەکان کوشتیان. وە لەساڵی ١٩٢٥ ز دا دەستی

کردە راونانی ئەو کەسانەی کە سەر بە بزووتنەوەی فاشستی نەبوون لە کارگێڕی حکومەت دەری کردن وە لە ساڵی ١٩٢٨ ز دا ڕژێمی هەڵبژاردنی وەکو راوەرگرتنێکی لێکرد، کە ئەنجوومەنی باڵا لیستەیەک بەناو پاڵێوراوەکان دادەنێ ئەم لیستە دەخرێتە بەردەم گەل بۆ دەنگدانیان لەسەریان بە کۆمەڵ.

مۆسۆلینی لەچارەسەر کردنی کێشەی پاپایەتی کەهەر لە سەردەمی کاڤورەوە هەروا مابوو، سەرکەوت وە بینیمان چۆن پاپا رۆمای نەخستە سەر ئیتالیاو وای ئاشکرا کرد کە ئەو بەندکراوە لە ڤاتیکان وەکو نارەزاییەک بەرانبەر کردەوەکەی حکومەتی ئیتاڵیا. هەروەها پاپا لەو کاتەدا لە وروژاندنی رای گشتی جیهانی کاسۆلیکی دژی حکومەتی ئیتاڵیا سەرکەوت بۆیە مۆسۆلینی وای بینی کە ئەم کێشەیە چارەسەر بکاو لایەنگری کلێسای کاسۆلیکی بۆ رژێمی فاشستی بەدەست بێنێ. لە ساڵی١٩٢٩ ز دا پەیمانێکی لەگەڵ پاپا بەست و بەپێ ی ئەم پەیمانە حکومەتی ئیتاڵیا دانی نا بە سەربەخۆیی دەوڵەتی پاپایەتی کەڤاتیکان دەگرێتەوە و پاپاش بەرانبەر بەوە دانی نا بە حکومەتی ئیتاڵیا کە رۆمای بچێتە پاڵ.

بەڵام لەرووی پرچەک کردن و ئیستعماری دا مۆسۆلینی ئەوەی بە رواڵەتی بزووتنەوەکەی فاشستی دادەناو خزمەتکردنی سەبازی کردە گشتی و سوپای دووبارە رێکخستەوە، بەڵام بەرنامە ئیستعمارییەکەی بریتییە لە کۆششکردن بۆ جێبەجێکردنی خەونە کۆنەکەی ئیتاڵیا، ئەویش دەست بەسەر داگرتنی هەموو کەنارەکانی دەریای ناوەڕاست و کردنی ئەم دەریایە بە دەریاچەیەکی (ئیتاڵی).

پەیدابوونی نازییەت لە ئەڵمانیا و گەشەکردنی

پاش کەوتنی بنەماڵەی هۆهنز لۆرن حکومەتێکی کۆماری دیموکراتیانە بەپێی دەستووری ڤایمار (Weimar) لە ساڵی ١٩١٩ ز دا لە ئەڵمانیا پێکهات. ئەمە یەکەم حکومەتە کە هاتە کایەوە بەپێ ی ئەو بیروڕایانەی کە وڵسن بڵاوی کردەوە و لەپێناوی دا ویلایەتە یەکگرتووەکان چووە جەنگەوە، بەڵام ئەم حکومەتە نوێیە باری شیاوی بۆ نەگونجا لەلایەن هاوپەیمانەکانەوە هیچ بەزەییان پێدا نەهاتەوە بە کۆت و پەیوەندی بژاردنەوە بەسترابۆوە، وتوشی کێشەی ئابووری ترسناک بوو کە وای لێکرد بێهێز بێت لە رووی سەربازی و دەسەڵاتی دەرەوە، هەروەها جێی رێز لێگرتنی گەلی ئەڵمانیا بوو. پارتەکان زۆلر بوون و ناکۆکی پارتایەتی لە (رایخشتاخ) پەرەی سەند وای لە وەزارەتەکە جیاجیاکانی کرد کە یەک لەدوای یەکدا هاتنە سەر حوکم نەتوانن چارەسەری باری ناوخۆی وڵات بکەن.

ئەم هۆیانە نیشتمان پەروەرە توندڕەوەکان و پارێزگارەکانی ئەڵمانیای وروژاند وای لێکردن کە بەرهەڵستی لایەنگیرەکانی کۆماری و حوکمی دیموکراتی بکەن و پشتگیری پارتە نەتەوایەتییەکان بکەن. گرنگترینی ئەم پارتانە (پارتی سۆشیالیستی نیشتمانی) بوو کەوا رێککەوت کە لەدوایدا دەست بەسەر حوکمدا بگرێت. وە لە پیاوانی جەنگی رابردوو دا لاوەکان و هەندێ لایەنی پارێزگار پێکهات خەڵکی بۆلای خۆی راکێشا بەبیانوی ئەوەی کە ئەڵمانیا لە جەنگی یەکەمی جیهانی تێک نەشکا، بەڵکو هەندێک کۆمەڵ لەناوخۆدا ناپاکیان کرد (مەبەستیش جولەکەکانە) ئەمەش وای کرد خۆی بدا بە دەستەوە و یەکگرتنی میللەت ئامانجی پارتەکەیە و بۆ گەڕاندنەوەی پایەی ئەڵمانیا و دەسەڵاتی پێشوی نێوان دەوڵەتە مەزنەکان هەوڵ دەدا. دەوری دیار لە رێکخستنی ئەم پارتەو پرۆپاگەندە کردن بۆی دەگەڕێتەوە بۆ ئەدۆلف هیتلەر (Adolph Hitler) کە یەکێک بوو لو ئەڵمانیە نەمساویەکان و لەکاتی جەنگدا چووە ریزی سوپای ئەڵمان، بەڵام لە سوپادا لە پلەی عەریفی (Corporal) تێنەپەڕی. وەپاش شەڕ راگرتنەکە لە سیاسەتدا نیشی کرد و پارتی سۆشیالیستی نیشتمانی رێکخست و لە ساڵی ١٩٢٠ ز دا بەرنامەکەی کە بوار بە گۆڕان نادات

دانا. تیایدا پارتەکە داتی نەنا بە بڕیارەکانی کۆنگرەی ئاشتبوونەوە لە پاریس. و داوای یەکگرتنەوەی هەموو ئەڵمانیەکانی دەکرد بۆ پێکهێنانی ئەڵمانیای گەورە و گەڕانەوەی داگیرگە ئەڵمانییە پێشوەکان و پرچەک کردنی ئەڵمانیای مەبەست بوو. بیروباوەڕی سۆشیالیستی جیا لە مارکسیەتی وەرگرت و ئاشکرای کرد کە دان بەرژێمی پەرلەمانیدا نانێ.

لە ساڵی ١٩٢٣ ز دا هیتلەر لەگەڵ لۆندرۆف رۆڤا لە شۆرشەکەی میونخ بۆ گەڕانەوەی رژێمی حوکم بەشدار بوو، بەڵام ئەم بزووتنەوەیە سەرنەکەوت و هیتلەر لە ئەنجامی پیلانگێڕی لە دژی دەوڵەت بەند کرا وەی ئەو کاتەی کە لە زیندان بوو بە نوسینی کتێبە گەورەکەی (خەباتی مـن) (Mein Campt) بەسەر برد. وەی کاتێک کە ((ئیبرت)) سەرۆکی یەکەمین کۆمار بوو لە ساڵی ١٩٢٥ ز دا کۆچی دوایی کرد سۆشیالیستی بوو، پارتەکانی تر (هەندنبرگ) یان هەڵبژارد و حەفت ساڵ بە هاوکاری کردن لەگەڵ پارتە دیموکراتییەکان بەسەرۆک کۆماری بەسەربرد. بەڵام پارتی سۆشیالیستی نیشتمانی ((کەناوی بووە پارتی نازی)) پەرەی سەند و هەندنبرگ لە ساڵی ١٩٣٠ ز دا پایەی راوێژکاری دابووە برۆنگ (Heinrich Brunnig) بۆ قوتارکردنی کۆمارەکە لە توندرەوەکان، بەڵام ناکۆکیەکان بوونە هۆی ئەوەی کە حکومەت دەست بەسەر ئەنجومەنی میللەت (رایخشتاغ) دانەگرێ.

کاتێک کە ماوەی سەرۆکایەتی هەندنبرگ لە ساڵی ١٩٣٣ ز دا کۆتایی پێهات. هیتلەر خۆی بۆ سەرۆکایەتی دانا کەچی برۆننگ بۆ لایەنگری هەندنبرگی دەرکرد و کۆمەنیستەکان تیلمان (Thailman) یان هەڵبژارد و هەندنبرگ هەم سەرکەوت و ئەمە بووە هۆی بەردەوامبوونی رژێمی کۆماری لە ئەڵمانیا دا، برۆننگ لە چارەسەر کردنی کێشەی ئابووری گەلێک کۆسپی هاتە رێ بۆیە بڕیاری چاککردنی باری جوتیارانی دا بە دانانی سیاسەتێکی ئابووری سەربەستانە کەچی هەندنبرگ ئەم سیاسەتەی بە زیادەڕۆ داناو برۆننگی لابردو راوێژکاریەکەی دا بە ڤۆن پاپن(Von Papen) پارتی نازی لەو کاتەدا بووبوە

هێزێکی گەورەو وای کرد کە ناوەندی وەزارەتەکان شلۆق بکات بە بەرهەڵستی کردنی. بۆیە زۆری پێنەچوو کە دەستی لە کارکێشایەوەو راوێژکاریەکەی درایە ڤۆن شلایخر (Von shleicher)، ئەمیش لەگەڵ هیتلەردا هاوکاری کرد و ناوەندی شلایخریان لەق کرد، ناچاربوو دەست لەکار بکێشێتەوە جا هەندنبرگ چاری نەماو هیتلەری بانگ کرد پایەی راوێژکاری لە کانوونی دووەمی ١٩٣٣ ز دا پێ بەخشی.

هیتلەر راوێژکاری ئەڵمانیا:

هیتلەر پاش وەرگرتنی راوێژکاری دەستی دایە هەڵبژاردنی تازە بۆ رایخشتاغ زۆربەی بۆ پارتەکەی بەدەست هێنا و کەوتە بەرهەڵستی پارتەکانی تر بە تایبەتی پارتی کۆمۆنست و رژێمی دیموکراتیەکەی حکومەتی گۆری بۆ حکومەتێکی دیکتاتۆری هەندنبرگیش رازی بوو کە دەسەڵاتێکی دیکتاتۆریانە بۆماوەی چوار ساڵ بداتە حکومەتەکەی هیتلەر، کە بەهۆی ئەوەوە توانی هەر بەرهەڵستییەکی پارتایەتی رۆژنامەگەری کۆمەڵ و گشت ئەو دامەزراوانە کە بەرهەڵستی پارتەکەی دەکەن لەناویان بەرێ، جۆزێف غوبلز کە بەتوانا بوو لە پروپاگەندە کردندا یارمەتی دەدا و بەوەزیر دانراو کەوتە بەرهەڵستیکردنی پارتەکان و لەناوبردنیان تاکو وای لێهات گشت دامەزراوەکانی دەوڵەت کەوتە ژێر دەسەڵاتی نازییەکان.

دوای هیتلەر روی کردە چەسپاندنی پارتەکەی و پەیوەندیکردنی بە دەوڵەتەوە، وە لە ساڵی ١٩٣٣ ز دا وای لە پارتەکەی کرد کە بەشێکی جیانەکراوەی دەوڵەت بێت. دوایی پەرلەمان خۆجێیەکانی هەڵوەشاندەوەو هەر ویلایەتێکی کردە ناوچەیەکی کارگێری سەربە حکومەتی ناوەندییەوە. لە ساڵی ١٩٣٤ ز دا ئەو رایخشتاغەی هەڵوەشاندەوە بەو جۆرە ئەڵمانیای یەکگرتوو هاتە کایەوە و رایخی سێیەم دامەزرا.

لە ساڵی ١٩٣٤ ز دا دوو رووداوی گرنگ رویداکە یارمەتی هیتلەریان دا بۆ چەسپاندنی دەسەڵاتەکەی، یەکەمیان رزگاربونیان لە رۆیم (Ernent Rohm) کە یەکێک بوو لە سەرکردەکانی نازی وای دەبینی کە بزووتنەوەکەی نازی پێویستە لەوە زیاتر توندڕەتر بێت وەک ئەوەی هیتلەر دەیویست واباو بوو کە دەیەوێت

پیلانێک بگێڕێ بۆ تیرۆرکردنی هیتلەر بۆ ئەوەی شوێنەکەی بگرێتەوە، هیتلەر و غرنگ و غوبلز هاوبەشییان لە لەناویردنی ئەم بزووتنەوە کردو (رۆیم) یان کوشت رووداوی دووەم مردنی هندنبرگ و وەرگرتنی هیتلەر بۆسەرۆکایەتی دەوڵەت سەرەڕای پایەی راوێژکاری. هیتلەر پاش جێگیربوونی حوکمەکەی لە ناوخۆدا، رووی کردە رەگەز جەرمانیەکانی دەرەوەی ئەڵمانیا بۆ رایخی سێیەم و هەوڵی دا نەمسا بخاتە پاڵ ئەڵمانیاوە، پرۆپاگەندەی نازی لە نەمسادا بڵاوکردەوە و نازییەکان دەستیان کرد بە بزووتنەوەو دلفۆس (Dalfuss)ی سەرۆک وەزیرانیان کوشت کە دژی ئەم بزووتنەوەیە بوو، بزووتنەوەکە سەرنەکەوت، چونکە زۆربەی نەمساویەکان بەرهەڵستیان دەکرد و سەرەڕای لایەنگیری مۆسۆلینی بۆ حکومەتی نەمسا، بەریتانیا فەرەنساو چیکوسلۆڤاکیا لایەنگیریان لە سیاسەتی مۆسۆلینی دەکرد. بەڵام هیتلەر لەجیاتی سەرنەکەوتنەکەی لە نەمسادا (سار) ی خستەسەر ئەڵمانیا لە ساڵی ١٩٣٥ز دا ئەمەش ساڵی راوەرگرتن بوو لەم ناوچەیەدا بۆ بڕیاردانی چارەنووس پاش تێپەڕینی پانزە ساڵ بەسەر بەستنی پەیمانی ڤرسای، کاتێک کە راوەرگرتن هاتەدی زۆربەی دانیشتوان دەیانویست بچنە پاڵ ئەڵمانیاوە.

هیتلەر لە سیاسەتی دەرەوەی دا هەوڵی پێکهێنانی هاوپەیمانێکی بەهێزی دا بۆ هاوکاریکردن لەگەڵیاندابۆ ئەوەی وا لە دەوڵەتی دیموکراتیەکان بکات کە رێگە بدەن هەرێمەکانی تری جەرمەتی (نەمسا و هەندێ بەشی چیکوسلۆڤاکیاو پۆلەندا) بخاتە پاڵ ئەڵمانیا، وە توانی ئەم هاوپەیمانەبدۆزێتەوە و بارێکی شلۆقی ترسناک لە هاوسەنگی نێوان وڵاتانی پەیدا بکات هەروەکو لە بەشی داهاتوو دا دەیبینین.

بەشی دووەم

بارودۆخی تورکیاو ئێران لەدوای جەنگی یەکەمی جیهاندا

تورکیا:

دەوڵەتی عوسمانی لە پاڵ ئەڵمانیا بەشداری جەنگی یەکەمی جیهانی کرد لەژێر زەبرەی ئەنوەر و جەمال و تەلعەت و چەندانی کە لە ئیتیحادییەکان وایان دەدی لە سەرکەوتنی ئەڵمانیا و هاوپەیمانەکانی ئاواتیان دێتەدی لەگێڕانەوەی ئەو موڵکانەی کە دەوڵتی عوسمانیدا لە لیبیاو بەلقان لەدەستیان چووبوو پروپاگەندەی ئەڵمانی کاری خۆی کرد لە هاندانی دەوڵەتی عوسمانی بۆ بەشداربوون لە جەنگ کە هەرچەندە بەریتانیا ویستی وای لێ بکات بەشداری جەنگ نەبێت، بەڵام دەوڵەتی عوسمانی بەشداری لە جەنگ کردو بەرهەڵستی پەلاماری بەریتانیای کرد لە دەردە نیل و وڵاتە عەرەبییەکان هەتا کۆتایی ئەو جەنگە کاتێک شەڕ وەستا لە نێوان بەریتانیا و دەوڵەتی عوسمانی لە مۆدرۆس (Mudrus)لە ٣٠ تشرینی یەکەمی ساڵی١٩١٨ز دا کە کەشتیگەلی هاوپەیمانەکان چونە ئاوی دەردە نیل و بۆسفۆرەوە، وە چون هێزێکی سەربازی لە هاوپەیمانەکان لە ئەستەنبۆڵ دابەزێنن بۆ دەست بەسەر داگرتنی کاروباری دەوڵەتی عوسمانی.

کاتێک کۆنگرەی ئاشتبوونەوەلە پاریسدا بەسترا هاوپەیمانەکان سەیری کاروباری دەوڵەتی عوسمانیان کرد لەنێوان خۆیاندا و لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانیدا پەیمانی سیڤەر (Severs) یان بەست لە ١٠ ی ئابی ساڵی ١٩٢٠ ز کە دەوڵەتی عوسمانی تیایدا کەرت بوو کوردستان و ئەرمەنستان و نیشتمانی عەرەبی لێکرایەوەو دورگەکانی دۆدیکانیزی لێ داپچڕاو درا بە ئیتاڵیا تەراقیای خۆرهەڵات و ئەزمیر بوون بە بەشێک لە یۆنان وە لەئەنجامیشەو موڵکانەیان کۆڵیەوە کە لە دەوڵەتی عوسمانی ماوەتەوە لە میسرو لیبیا و تونس و مەغریبدا.گەرووە ئاوییەکانیان خستە ژێر دەسەڵاتی وڵاتانی هاوپەیمانەوە،مافە تایبەتییەکانی وڵاتە بیانیەکان وەکو خۆی ماوە ئەنادۆڵ دابەشکرا بە ناوچەی دەسەڵات لە نێوان بەریتانیا و فەرەنسا و ئیتاڵیاداو کاروباری دارایی دەوڵەتی عوسمانیش درایە دەست لیژنەیەکی دارایی لە هاوپەیمانەکان بۆ ڕێکخستنی قەرز و گیرو گرفتە داراییەکان.

بزوتنەوەی کەمالییەکان:

پەیمانی سیڤەر بەچاو تورکەکانەوە دڵتەزێن بوو. بۆیە ناڕەزاییان دەربڕی و بەرهەڵستییان بە سەرۆکایەتی مستەفا کەمال پاشا پیشاندا، مستەفا کەمال پاشا لە ساڵی ١٨٨١ ز دا لە سلانیک لەدایک بووە و لە فێرگە سەربازییەکەی دا دەرچووە،ئەمجا فێرگەی جەنگی لە ئەستەنبۆڵ، دوای فێرگەی ئەرکان تا بە پلەی سەرۆک روکن دەرچووە، لە جەنگی لیبیا دا بەشدار بووە لە بولگاریاو قەفقاس جەنگاوە لە بەرگری گەروو ئاوییەکان و هێرشی عوسمانی بۆ سوریا بەشداری کردوە، لەدوای کۆتایی جەنگ گەڕوەتەوە ئەستەنبۆڵ و بە سەرپەرشتیاری سوپای ئەنەدۆڵ دانراوە کە گەیشتۆتە ئەرزرۆم لە باکوری کوردستان هەوڵی کۆکردنەوەی هەموو هێزێکی عوسمانی پەرش و بڵاوی داوە، چەند ئەفسەرێکی لەدەوردا کۆبۆتەوەو بانگە کۆنگرەیەکی نیشتمانی راهێشت کە لەئەرزرۆم بەستراو نوێنەری هەموو لایەکی ئەنادۆڵی تیادا ئامادە بوو، کۆنگرەیەکی تر لە سیواس بەسترا. بڕیاری بەشداربوانی کۆنگرە پێویستی راپەرین و وەرگرتنەوەی ئازادی بوو، مستەفا کەمالیان هەڵبژارد بۆ سەرۆکایەتی بزووتنەوەکە و ئەنجوومەنێکیان هەڵبژارد بۆ جێبەجێکردنی بڕیارەکانی کە ناونرا ((ئەنجوومەنی گەورەی نیشتمانی)).

بەڵگەنامەی ئەنجوومەنی گەورەی نیشتمانی :

مستەفا کەمال

کاتێک ئەم ئەنجوومەنە گوێزرایەوە بۆ ئەنقەرە بەڵگەنامەی ئەنجوومەنی گەورەی نیشتمانی دانا، کە بڕوانامەی بزووتنەوەی نیشتمانی بوو، ئەم بەڵگەنامەیە ئاشکرای کرد کە هەموو ئەو ناوچانەی کە تورک زۆرن یەکێتییەک پێکدەهێنێت کە دابەشبوونی بۆ نییەو دەوڵەتێکی سەربەخۆیی تەواوی لێ پێکدێت.کاتێک وەزارەتی داماد فرید پاشای لە ٥ ی نیسانی ساڵی ١٩٢٠ ز پێکهات کە دوژمنی سەر سەختی بزووتنەوەی کەمالییەکان بوو، مستەفا کەمال ئاشکرای کرد کە پەیوەندی لەگەڵ حکومەتی ئەستەنبۆڵ بڕیوە و لە ئەنقەرە لە حکومەت جیا بۆتەوە.

ئەو مەترسیانەی کە رووبەرووی تورکیا بوونەوە مەزن بوو، یۆنان لە خۆرئاوا و ئەرمەن لە خۆرهەڵات و فەرەنسییەکان لە باشوور، حکوومەتی ئەنجوومەنی گەورەی نیشتمانی ریکخستنەوەی سوپاو بەرهەڵستیکردنی دوژمنانی گرتە ئەستۆ لە ٢٠ ی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٢١ ز بریاری دەستوریکی تازەی دا کە بە ناوی یاسای ریکخستنی بنچینەیی ناونرا، وە بەو پێیەش ئەنجوومەنی گەورەی نیشتمانی بە دەسەڵاتی یاسادانان لە قەڵەم درا لەو ئەنجوومەنە سەرۆک وەزیرەکان کە نوێنەری دەسەڵاتی جێبەجێکەرن هەڵدەبژێردرێن.

ئەمجا حکومەتی ئەنقەرە کەوتە بەرهەڵستی کردنی دوژمنانی تورکیا، سوپاکەی توانی ئەریڤان پایتەختی ئەرمینیا داگیر بکات و بەرهەڵستی کردنی ئەرمەن کۆتایی پێهات. لەو کاتانەشدا وەزارەتی فنزیلۆس روخا لە یۆنان و پادشا قوستەنتینۆ جاری دووەم هاتەوە سەر تەخت (کە لەکاتی جەنگدا تەختی شاهانەی بەجێ هێشتبوو) ئەم رووداوانە بووە هۆی گۆرینی سیاسەتی هاوپەیمانەکان بەرانبەر بە تورکیا. فەرەنسا و ئیتاڵیا لەو باوەرە بوون کە پێویستە پەیمانی سیڤەر بگۆردرێت بەو پێیەی کە ئەو سیاسەتەی بەرهەڵستی کە (فنزیلۆس) گرتبویەبەر شکستی هێنا بەرووخانی وەزارەتەکەی.

ئەمە جگە لەوەی کە ئەم دوو دەوڵەتە دەیانویست بەرهەڵستی سیاسەتی بەریتانیا بکەن کە پەلاماردانەکەی یۆنانی کردبوو بە بەهانە بۆ ئەوەی دەست بەسەر ئاسیای بچوکدا بگرێت، بریاردرا بە بەستنی کۆنگرەی هاوپەیمانەکان لە لەندەن کە ئەم کۆنگرەیە بەسترا بریاردرا بە گۆرینی پەیمانی سیڤەر، بەڵام بریارەکانی ئەم کۆنگرەیە دوورو درێژی دواخرا بۆ کۆنگرەیەک لە پاریس بەسترا لە ٢٤ ی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٢١ ز، بەڵام یۆنان سووربوو لەسەر داواکارییەکانی کاتێ سوپاکەی لە شەری (ئینۆنۆ) شکا ناچار بوو کە قایل بێت بە ناوبژیکردنی هاوپەیمانەکان بەهۆی لیژنەیەک کە پێکی بهێنن بۆ لێکۆڵینەوەی لەو خاڵانەی کە لەسەری ناکۆک بوون بە تایبەتی لە راستو دروستی زۆرینەی دانیشتوانی ئەزمیر و تەراقیادا، بەریتانیاش دانی نا بە حکومەتی ئەنقەرەو تورکەکان قایل بوون بەمەرجێک سوپای یۆنانی لێ بکشێتەوە لێی و هاوپەیمانەکان جێگای یۆنان بگرنەوە تا ئەو کاتەی دەنگدان تەواو دەبێت. بەڵام یۆنان بەمە قایل نەبوو.

جەنگ لەگەڵ یۆناندا:

جەنگ بۆ جاری دووەم لەنێوان یۆنان و تورکەکان بەرپا بۆوە، سوپای تورکی لە زنجیرەیەک شەڕدا سەرکەوت و توانی کە یۆنانیەکان لە ئەنادۆڵ دەربکات. کاتێکیش سوپای تورکی چووە ئەزمیرەوە سوپای یۆنان لێ ی کشاوەو. تورکەکان لەو ماوەیەدا یارمەتیان لە سۆفیەت وەرگرت کە پەیمانی دۆستایەتی و ئاشتی لەگەڵ بەست (لە ١٦ی ئازاری ساڵی ١٩٢١ ز) هەوەها یارمەتییان لە فەرەنسا وەرگرت (لە ٢١ ی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٢١ ز) گەلێ نفاقی جەنگیان بۆ بەجێ هێشتن کاتێک سوپاکەی لە کیلیکیا کشاندەوە.

ئەمجارە مستەفا کەمال دوای ئەوەی کە سوپای یۆنانی لە ئەنەدۆڵ شکاند هەموو هەوڵ و تەقەلڵای ئاراستەی تەراقیان کرد. زۆر نەمابوو لەگەڵ سوپای بەریتانی بەیەکدا بدەن، بەڵام بەریتانیا رێگەیان بە سوپای تورکیا دابوو کە تەراقیای خۆرهەڵات داگیر بکات بە پێچەوانەی پەیمانی سیڤەرەوە. شەر وەستاندن هاتە کایەوە لەنێوان تورک و یۆنانەکان لە (مۆدانیا) (Mudania) لە ١١ی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٢٢ ز.

کۆنگرەی لۆزان:

کاتێک کۆنگرەی لۆزان بەسترا لە (تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٢٢ ز) دا بۆ نەهێشتنی گیروگرفتی خۆرهەڵاتی نزیک کۆنگرە نەیتوانی بگاتە چارەسەرێک بەهۆی سوور بوونی لۆرد کرزن نوێنەری بەریتانیا و وەزیری دەرەوەی هەروەها لەبەر سووربوونی عصمت پاشا نوێنەری تورکیا هەر یەکە لەسەر داواکارییەکانی خۆیان، کۆنگرە دواخرا کاتێکیش دەستی کردەوە بەئیش لەدوای سێ مانگ سێرهۆراس رمبۆلد باڵوێزی بەریتانیا لە تورکیا بوو بە نوێنەری بەریتانیا لە جیاتی کرزن، رێککەوتن ساز بوو ئیمزا لەسەر پەیمانی لۆزان کرا لە ٢٤ ی تەمموزی ساڵی ١٩٢٣ ز لەو پەیمانە بریار درا کە تورکیا واز لە هەموو مافەکانی بێنێت لە عێراق و سوریا و فەلەستین و قوبرس و دورگەکانی دودیکانیز و میسرو لیبیا، بەڵام باکوری کوردستان و ئەزمیر و ئەرمینیا و وکیلیکیا و تەراقیای خۆرهەڵاتی و هەموو مافەکانی پێشووی لە ئەستەنبۆڵ بۆ مایەوە کە بەتەما بوو بەپێ ی پەیمانی سیڤەر لەدەستی دەربچێت. هەروەها بریاردرا بە گۆرینەوەی دانیشتوانی یۆنانی و تورکی،

ئەو یۆنانیانەی کە لەناوچەی تورکیدا هەن بگەڕێنەوە بۆ یۆنان، لە جیاتی ئەوان ئەو تورکانەی کە لەناوچەی یۆناندا دەژین بگەڕێنەوە تورکیا، هەروەها بڕیاری لابردنی مافە تایبەتییەکانی بیانی لە تورکیادا درا ، بەڵام ئەوەی کە تایبەتە بە گەرووە ئاوییەکانەوە ئەوا بڕیار درا کە هەموو کەشتییە بازرگانییەکان بە ئازادی پیایدا بڕوات لە کاتی ئاشتی دا و کەشتی وڵاتە بێ لایەنەکان لەکاتی جەنگدا. ئە و ناوچانەی گەرووە ئاوییەکان پڕ چەک نەکرێت.

چاکسازییەکانی ناوخۆ:

مستەفا کەمال دوای ئەوەی کە لای کردەوە بە لای ڕێکخستنی کاروباری ناوخۆی وڵات لە ٢٩ی تشرینی یەکەمی ١٩٢٣ ز بانگ راهێشتنی کۆماری بە شێوەیەکی رەسمی درا و مستەفا کەمال بە سەرۆک هەڵبژێردرا.

دوایی بۆ جارێکی تر کە دوبارە هەڵبژێردرایەوە دوای تەواوبوونی ماوەی سەرۆکایەتی یەکەم ئەم ئەمجارە بوو بە سەرۆک بە درێژایی ژیانی. خەلافەت دوای ماوەیەکی کەم لە ئاشکراکردنی رژێمی کۆماری لابرا. دوا خەلیفەی بنەماڵەی عوسمانیەکان لە ٢٤ی ئازاری ساڵی ١٩٢٤ ز دا ئەستەنبوڵی بەجێ هێشت. وەزارەتی ئەوقاف لابراو هەموو ئەو فێرگانەی کە تایبەت بوون بەو وەزارەتەوە خرایە خرایە سەر وەزارەتی مەعاریف ، حکومەت گرنگی دا بە یاسای فێرکردن و بڵاوکردنەوەی لەنێو رۆڵەکانی گەلدا. هەروەها زنجیرەیەک گۆڕانکاری گرنگ لە کۆمەڵگەی تورکی هاتە کایەوە لەوانە بڕیاری ئەنجوومەنی گەورەی نیشتمانی بوو بە جیاکردنەوەی ئاین لە دەوڵەت دا. ئەمجا بەکارهێنانی پیتی لاتینی لەجێی پیتی عەرەبی (لە ساڵی ١٩٢٩ ز) هەروەها مستەفا کەمال بایەخی دا بە لایەنی ئابووری ، بۆ ئەم مەبەستەش هانی بزووتنەوەی پیشەسازی داو بانکەکانی تورکیای کردەوە کە ئەرکی دەرکردنی پارەی تورکی گرتە ئەستۆی خۆی و هەندێ کاروباری ئابووری دا بە هەندێ لە کۆمپانیاکان بۆ سوودوەرگرتن لە سەرمایەکانیان ، و بەری بەری رۆژنامەی گرت و چاودێریکی وردی خستەسەر ئەو کۆمەڵانەی کە گومانی دوژمنکارانەیان لێ دەکرێت لە بەردەم سیاسەتی چاکسازیەوە مستەفا کەمال ئەم جۆرە حوکمەی هەڵبژارد چونکە بەهۆیەکی دەزانی بۆ بنیات نانی قەوارەی دەوڵەتێکی تازەی خاوەن ڕێبازی سەردەم.

ئەو پرەنسیپانەی (بیروباوەڕانەی) کە بزووتنەوەی چاکسازی پشتی پێ بەست

ئەم چاکسازیانەی تورکیا لەبەر رۆشنایی پرەنسیپی گشتی هاتە کایەوە دوایی کە بەفەلسەفەی کودەتای تورکی ناوتران ئەم پرەنسیپانەش ئەمانەبوون:

یەکەم: رژێمی کۆماری: کە ئەمە پرەنسیپی رژێمی حوکمی تازەی تورکیا بوو.

دووەم: نەتەوایەتی: کە ئەویش پرەنسیپی بەهێزکردنی نەتەوەیە بە تایبەتی لەڕووی رۆشنبیریەوە بەگەڕانەوەی بۆ زمان و مێژووی تورکی ، لە ڕواڵەتەکانی ئەم لایەنە چاککردنی زمانی تورکی و هەوڵدانی پاککردنەوەی لە وشەی بیانی و دامەزراندنی کۆمەڵەی مێژووی نەتەوەیی کە مێژووی تورکیای لە چوار بەرگ دا دانا بەپێی ئاراستەی نەتەوایەتی.

سێیەم: عیلمانیەت: بیروباوەڕی جیاکردنەوەی ئاینە لە دەوڵەت و بەو پێیە کە ئایین مەسەلەیەکی تایبەتە بۆ خودی کەسە کە خۆی دەگەڕێتەوە. لە رواڵەتەکانی ئەم بیروباوەڕە لابردنی خەلافەت و وەزارەتی ئەوقاف و تەکیە و پەیڕەو کردنی یاسای مەدەنی سویسری.

چوارەم: میللەتخوازی: پرەنسیپی یەکسانییە لەنێوان خەڵکداو دان نەنان بەباری چینایەتی و چەوساندنەوەی چینێک بۆ چینێک کە مافی تایبەتی نابێت هەبێت بۆ هەندێ چین و کۆمەڵ ، ئەمەش لەبڵاوکردنەوەی فێرکردن و یەکسانی لە رووی یاسادا دەردەکەوێت.

پێنجەم: دەوڵەتیبوون: پرەنسیپی ئابووری دەوڵەتە بەو پێیەی کە هەموو دەزگایەکی گشتی موڵکی دەوڵەتە ، لە دیارترین نموونە بۆ ئەمە وەکو هێڵی شەمەندەفەر کە موڵکی دەوڵەتە و دەستگرتن بەسەر بانکەکان و دامەزراندنی کارگەی حکومی.

شەشەم: کودەتا (الانقلاب): پرەنسیپی پێشکەوتن و سەربەستی بیر و بەگژداچوونی ئەفسانە و پەیڕەوکردنی تازەترین بیروباوەڕی زانستی و کۆمەڵایەتی و خۆرئاواییە ، لە رواڵەتەکانی ئەم بیروباوەڕە رزگارکردنی ئافرەت و بەشداری کردنییەتی لە مەیدانی سیاسەت و ئیش کردندا.

تورکیا گەلێ هەنگاوی گەورەی نا لەڕووی نێو دەوڵەتیەوە ، پایەو شوێنی خۆی

بەهێز کرد بۆ بەستنی کۆنگرەی پەیمانی بەلقان ساڵی ١٩٣٤ ز بۆ راوێژکردنی لە کۆنگرەی مۆنترۆ(Montreux)لە ساڵی ١٩٣٦ ز دا ئاواتی هاتە دی بە قایل بوونی دەوڵەتان لە پرچەککردنی کەنارەکانی دەوروبەری گەرووە ئاوییەکان لە ساڵی ١٩٣٩ ز دا ویلایەتی ئەسکەندەروونەی خرایە سەر , لەهەمان ساڵدا بوو بە هاوپەیمان لەگەڵ بەریتانیا و فەرەنسادا بەڵام لەکاتی جەنگی دووەمی جیهانی چاودێری رووداوەکانی دەکرد , دەیویست سوود لەئەنجامی جەنگ وەربگرێت , دوایی کەوتە پاڵ ئۆردوگای خۆرئاوایی ساڵی ١٩٣٤ ز.

ئێران

رایەرینی نەتەوایەتی لەئێراندا لەو کاتەوە دەستی پێکرد کە (جمال الدین الافغانی) بانگی راهێشت بۆ بەگژداچوونی ئیستعماری ئەوروپی لە سەردەمی (شا ناصر الدین) کە لەسەردەمی ئەمدا ئاژاوە پەرەی سەند و وای لێهات پلەو پایەی دەوڵەت و مافی نەتەوە گاڵتەیەک بوو بەدەست کاربەدەستانەوە وە

لەساڵی ١٨٩٠ ز شا مافی قۆرغکاری توتنی دا بە کۆمپانیایەکی بەریتانی , ئەمە بووە هۆی ئەوەی کە بازرگانەکانی توتن لە ئێران توشی زیان بن , رای گشتی وروژاند خەڵک جگەرەی نەکێشابەهۆی دوانی جمال الدین الافغانی کە داوای لێکردن واز لە جگەرەکێشان بهێنن , شا ناچار بو ئەو مافە هەڵوەشێنێتەوە , ئەم کارەساتە بووەهۆی جولانەوەیەکی نیشتمانی بۆ بەرهەڵست کردنی ستەمکاری شاو دەسەڵاتی بیانی رک و کین بەردەوام بوو بەرانبەر بە شا تا لە ساڵی ١٨٩٦ کوژرا , گەل جارێکی تر لە سەردەمی (مظفر الدين شا) ئەویش شۆرشی بەرپاکرد , چونکە حکومەت بەردەوام بوو لە قەرز کردن , دوایی شا ناچار کرا بەئاشکراکردنی دەستور ساڵی ١٩٠٦ ز , ئەوە بوو یەکەم ئەنجوومەنی نوێنەرایەتی بۆ وڵات کرایەوە. بەڵام (شا محمد علی میرزا) کە لەدوای مزەفەرەدین هاتە سەر خەت قینی لەژیانی نوێنەرایەتی دەبۆوەو , کاتێک ویستی لای بەرێت بووە هۆی بەرپابوونی شۆرشی ساڵی ١٩٠٩ ز , شۆرشگێران جێگای ئەویان گرتەوە لە جیاتی ئەو سوڵتان (احمد میرزایان) دانا , بەم جۆرە ژیانی دەستووری گەرایەوە و ئەنجوومەن دەستی کرد بە کۆبونەوەکانی.

کاتێک شۆڕشی رووسی بەرپا بوو (ساڵی ١٩١٧ز) بەریتانیەکان دەستیان بۆ هەموو لایەکی ئێران درێژ کرد و ولاتیش لە ژێر دەسەلاتیان مایەوە تا کۆتایی جەنگی یەکەمی جیهانی، دوایی لە ١٩١٩ز رێککەوتن نامەیەکی لەگەڵ ئێراندت بەست کە ئێران بەپێی ئەوە قایل بوو بەئیش کردنی راوێژکاری بەریتانیا لە هەموو فەرمانگەکانی حکومەتدا.

بەڵام ئەم بارە هەروا بەردەوام نەبوو لەم کاتەدا (رەزاشاە پەهلەوی) دەرکەوت کە توانی بەندەکانی رێککەوتن نامەی ساڵی ١٩١٩ز لابەرێت و گفتوگۆ لەگەڵ بەریتانیا بکاتەوە لەگەڵیاندا پەیمانێک لە ٢٦ی شوباتی ١٩٢١ز ببەستێت کە بەریتانیا بەپێی ئەو پەیمانە دانی نا بە سەربەخۆیی ئێراندا.

شا کەوتە چاککردنی باری ژیانی ئابووری و کارگێرییەوە، ئەندازیارانی لە ئەڵمان و ئیتاڵییەکان بەکارهێنا، وەبەهۆی فەرمانبەرانی دارایی ئەمریکییەوە کاروباری دارایی حکومەتی ئێرانی رێکخست هەروەها بایەخی دا بەلایەنی ئاوەدانییەوە بەتایبەتی رێگای هاتووچۆ بەستنی بەشە جیا جیاکانی ئێران بەیەکەوە وای لێهات شەمەندەرفەر باکووری ئێران لە دەریای قەزوینەوە بە باشوورەوە ببەستێتەوە. بایەخی دا بە بوژانەوەی ئابووری ولات بە دامەزراندنی کارگە و هاندانی پیشەسازی و نیشتمانی و بەستنی رێککەوتن نامەی بازرگانی لەگەڵ دەوڵەتانی بیانیدا.

بەڵام لە رووی پەیوەندییەکانی دەرەوە ئێران پەیمانێکی بەست لەگەڵ یەکێتی سۆڤیەت، لە ساڵی ١٩٢١ز دا سۆڤیەت بەو پێیە دانی نا بە سەربەخۆیی ئێران و لە هەموو قەرز و قۆڵەیەکی پێشوو مافی تایبەتی لە بەندەرەکانی و رێگای هاتووچۆ رێگای شەمەندەفەر خۆش بووە، لەگەڵ ئەفغانستاندا پەیمانێکی بەست ساڵی ١٩٢٣ز هەردوو دەوڵەت دانیان نا بە سەربەخۆیی ئەوی تریان، ئەمجا لەگەڵ تورکیادا پەیمانێکی ئاشتی هەمیشەیی و بێ لایەنی بەست.

ئێران و تورکیا بوون بە دوو دەوڵەت کە لە خۆرهەلاتی نزیکدا بایەخیان هەبێت. وە لە ٨ی تەموزی ساڵی ١٩٣٧ز پەیمانی سعد ئاباد لە نێوان تورکیا و عێراق و ئێران و ئەفغانستان بەسترا، بەپێی ئەم پەیمانە ئەم چوار دەوڵەتە بڕیاریان دا کە لە نێوانی خۆیاندا لە رووی سیاسەتی دەرەوە راوێژ بکەن.

بەشی سێیەم

پەیوەندییەکانی نێو دەوڵەتان لە نێوان هەردوو جەنگی یەکەم و دووەمدا ١٩١٨ز-١٩٣٩ز

١ – پێشەکی:

دوای ئـەوەی کـە کۆنگـرەی ئاشـتبوونەوە نەخشـەی تـازەی ئەوروپـای بڕیـار لەسـەردا، وڵاتـە سـەرکەوتووەکان هەمـوو هۆیەکیـان لـە پێنـاو پاراسـتنی بـاری تـازەی نێـو دەوڵەتـان ئامادەکـرد بـۆ ئـەوەی هیـچ شـتێک نەبێتـە هـۆی شـێواندنی هـەوڵ و تەقـەلای دەوڵەتـە گـەورەکان وە بەتایبەتـی فەڕنسـا بـۆ ئـەوە دەچـوو کـە ڕێـگا لـە زیادەڕۆیـی ئەڵمانیـا بگرێـت و هـەوڵ ئـەدات کـە سـنووری نێـوان پەیوەنـدی نێـوان وڵاتـان لـە نێـوان هـەردوو جەنگـی یەکەمـی و دووەمـی جیهانـی بـۆ ئـەوە دەچـوو کـە کۆشـش بکرێـت بـۆ دۆزینـەوەی دەسـتەبەرێک بـۆ بەردەوامـی بـاری تـازە و پەیڕەوکردنی

شێوازی ئاشتییانە لەبری پەنابردن بۆ جەنگ بەمەبەستی گۆڕینێک لەباری تازەدا ، وڵاتە سەرکەوتووەکان و بچووکەکان پشتیان بە کۆمەڵەی نەتەوەکانەوە بەست بۆ پاراستنی ئاشتی جیهانی و دەیانەویست ببێت بەکۆڕێکی نێودەوڵەتی بۆ چارەسەرکردنی ئەوکێشانەی کەهەن لەنێو دەوڵەتاندا ، بەڵام کۆمەڵەی نەتەوەکان نەتەوەکان توشی بێ هێزی بوو لەڕووی هەندێ دەوڵەتاندا چونکە نەیدەتوانی رووبەڕووی گیروگرفتە گەورەکان ببێتەوە بەڵکو تەنیا بۆ ئەوە دەچوو کە گیروگرفتی سیاسی بچووک چارەسەر بکات.

٢-هەوڵ و تەقەلای دەوڵەتە گەورەکان لە پێناوی ئاشتی ئەوروپی دا

وڵاتە یەککرتووەکان لەدوای جەنگی جیهانی یەکەم زۆر بایەخی بە کۆمەڵەی نەتەوەکان دەدا ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بڕیاری لەسەر بەڵگەنامەی کۆمەڵەنەتەوەکان نەدا و بەگۆشەگیری مایەوە لەبەشدار نەکردنی کاروباریدا ، بۆیە کۆمەڵەی نەتەوەکان رووبەڕووی بێهێزییەکی بنەڕەتی بوو لەبەشدار نەبوونی ئەم دەوڵەتە مەزنە. هەروەها یەکێتی سۆڤیەتیش لێ ی بەدوور بوو تا ساڵی ١٩٣٤ ز. بەم جۆرە کۆمەڵەی نەتەوەکان لە داکۆکیکردنی ئەم دوو دەوڵەتە مەزنە بێ بەش بوو هەر لەسەرەتای دامەزراندنییەوە.

فەڕەنساو کۆمەڵەی نەتەوەکان

فەڕەنسا وا سەیری کۆمەڵەی نەتەوەکانی دەکرد کەهۆیەکە بۆ پاراستنی باری تازەی دەوڵەتان و دەیویست کەم و کورتیەکانی بەڵگەنامەکە بگۆڕێت تا بتوانێت رووبەڕووی هەر پەلاماردانێکی ئەڵمانی یان دەوڵەتێکی تر ببێتەوە کە بیەوێت باری تازەی بگۆڕێت. فەڕنسا ئاشکرای کرد کە نەبەڵگەنامەی کۆمەڵەی نەتەوەکان ناوەڕۆکی پەلاماردان (Aggression) دەردەخاتو نەئەو شێوازانەی کە کۆمەڵەی نەتەوەکان دەیگرێتە بەر دژی دەوڵەتە پەلاماردەرەکە ، وە بۆ تەواوکردنی ئەم کەم و کورتیە ساڵی ١٩٢٣ ز پەیمانێکی ئامادەکرد بەناوی پەیمانی هاریکاری هاوبەشی

(Treaty of mutual essistauce) ئەم پەیمانە ئاڵوگۆڕی بەسەرداهات تا کەم و کورتییەکانی بەڵگەنامەی کۆمەڵەی نەتەوەکان چارەسەر بکرێت ئەوەی تایبەتە بەپاراستنی یەکێتی و سەربەخۆی دەوڵەتانی هاوبەش لە کۆمەڵەی نەتەوەکان و چارەسەرکردنی گیروگرفتی نێوان وڵاتان بەشێوەیەکی ئاشتی. ئەم پەیمانە لە ناوەڕۆکەکەی دا هاتووە کە هەر ناکۆکییەکی نێوان وڵاتان پێویستەبەناوبژی یان بە گفتوگۆ چارەسەربکرێت.وەئەو دەوڵەتەی کە نایەوێت هانا بۆ ئەم رێگا ئاشتییانە بەرێت بە (دەوڵەتی پەلاماردەر) دادەنرێت , بۆیە هەر دەوڵەتێک کە ئیمزای لەسەر ئەم پەیمانە کردووە بەڵێن دەدات کە دژی ئەو دەوڵەتە پەلامار دەرە کاربکات بەنیسبەت شوێنی جوگرافی و دەسەڵات و توانای سەبازی. بەڵام وەزارەتی پارێزگاران لە بەریتانیا (کە لەدوای وەزارەتی کرێکارانەوە هات ساڵی ١٩٢٤ ز) بریاری لەسەر ئەم پەیمانە نەدا , چونکە نەی دەویست خۆی ببەستێتەوە بە پەیمانێکی ئەوروپییەوە , وەنەشی دەویست کە رابکێشرێت بەرەو جەنگێک لەگەڵ هەندێک لەدەوڵەتان کە لەدەرەوەی کۆمەڵە نەتەوەکان دان وەک ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا یان خۆی بخاتە گیروگرفتی دەرەوەی بواری بەرژەوەندییەکانی. بەم جۆرە پرۆتۆکۆڵی جنێف سەری نەگرت.

بەڵگەنامەی لۆکارنۆ:

بارودۆخی نێوان دەوڵەتان ساڵی ١٩٢٥ ز باش بوو دوای زنجیرەیەک لە پەیمانبەستن لەلۆکارنۆ کە ناونرا بەڵگەنامەی لۆکارنۆ. چونکە باری ئابووری لە ئەڵمانیادا باش بوو بەسەرکەوتنی پرۆژەی داوز بۆ پێدانی بژاردن. هەروەها هەبوونی دوو کەسی بەتوانا و ئاشتی پەروەر لە وەزارەتی دەرەوەی فەرەنسی و ئەڵمانی کە ئەوانیش ئارستید بریاند (Urusid Briand) و ستریزمان (Streres mann) بوون کە ئەم دوو سیاسیە لەو باوەڕە دابوون کە دەتوانرێت لێک تێگەیشتن لەنێوان ئەم دوو دەوڵەتەدا بکرێت و ناکۆکی لەنێوانیاندا بە گفتوگۆ چارەسەر بکرێت.

وەزیـری دەرەوەی بەریتانـی سیرئۆسـتن تشـمبرلن (Sir ousten chamberlain) پشـتگیری ئـەم لێـک تێگەشـتنەی دەکـرد ، چونکـە بەرژەوەنـدی بەریتانیاشـی تێدا بـەدی دەکـرد. ئەڵمانیـا بەڵێنـی دا کەبەشـداربێت لـە کۆمەڵـەی نەتـەوەکان و کورسـی هەمیشـەیی لەئەنجوومەنەکەیـدا هەبێـت وەک دەوڵەتێکـی مـەزن. هەروەهـا بڕیـاری دا کەرێگای توندوتیـژی نەگرێتەبـەر بـۆ گۆڕینـی پەیمانـی ڤرسـای ، بەڵکـو پەنادەباتـە بـەر گفتوگـۆ بـۆ چارەسـەرکردنی هـەر ناکۆکییـەک کـە روودەدات لەنێـوان ئەڵمانیـا لەگـەڵ فەرەنسـا و بەلجیـکا و پۆلەنـدە و چیکرسـلۆڤاکیادا ، فەرەنسـاش بەڵێنـی دا کە ئەڵمانیـا مافـی هەبێـت لەداواکردنـی گۆڕینـی سـنووری خۆرهەڵاتـی ، بـەڵام بەڵێـن بـدات کـە سـنووری خۆرئـاوای کۆتاییـەو ناتوانرێـت دەسـتکاری بکرێـت وەلەئەنجامـی بەڵگەنامـەی لۆکارنـۆ هاریـکاری لەنێـو دەوڵەتـان هاتـە کایەوە لەسیاسـەتی ئەوروپیـدا تـا ئـەو گیانـە ناونـرا بـە ((گیانـی لۆکارنـۆ)).

بەڵگەنامەی کیلۆک:

لـە سـاڵی ١٩٢٨ز دا فەرەنسـا پەیمانـی بەسـت لەگـەڵ ویلایەتـە یەکگرتووەکانـی ئەمریـکادا ناسـرا بـە بەڵگەنامـەی کیلـۆگ- بریـان (Kellogg-briand pact) کـە ناوەڕۆکەکـەی بریتـی بـوو لەدانانـی جەنـگ بـە کارێکـی نادەسـتووری و پەنـا بۆبردنـی بـە نـاڕەوا دابنرێـت بـۆ چارەسـەرکردنی ناکۆکییەکانـی نێـوان دەوڵەتـان هەروەهـا ئـەم پەیمانـە ناونـرا بـە پەیمانـی پاریـس یـان پەیمانـی رێنەدانـی جەنـگ ، زۆربـەی دەوڵەتانـی سـەربەخۆ لەجیهانـدا ئیمزایـان لەسـەرکرد وە لەوانەیـە لەبـەر ئـەوە بوبێـت ، چونکـە هیـچ ئەرکێـک بەسـەر دەوڵەتانـەوە نەبـووە بـۆ جـێ بەجـێ کردنـی بیروبـاوەڕی روونەدانـی جەنـگ ، بۆیـە گرنگـی ئـەم پەیمانـە زیاتـر تیـۆری بـوو نـەک کـرداری ، کەچـی گرنگـە ، چونکـە یەکەمجـار بـوو پەنابـردن بـۆ جەنـگ بەکارێکـی نـا دەسـتووری دابنرێـت، بـەڵام ئـەم پەیمانـە سـودێکی بـە کـرداری نەبـوو چونکـە هیـچ شـتێکی دانەنەبـوو لەسـەر ئـەو دەوڵەتانـەی کـە ئیمـزای دەکـەن ئەگـەر هاتـوو لـە

ناوەڕۆکی بەندەکان دەرچوون. بەڵام فەرەنسا بەمانەش هەمووی نەوەستا بەڵکو هەر بەردەوام پەیڕەوی سیاسەتێکی سەربەخۆی دەکرد لە دۆستایەتی کردنی ئەو دەوڵەتە تازانەی لە ئەوروپادا پەیدابوون بە مەبەستی پاراستنی باری تازەو بەرهەڵست کردنی هەر ئاڵوگۆڕییەک لە پەیمانی ئاشت بوونەوەدا. فەرەنسا ئەو سیاسەتەی گرتەبەر هەر لە ساڵی ١٩٢٠ز کاتێک لەگەڵ بەلجیکادا پەیمانی بەست دژی هەر پەلامار دانێک کە بکرێتە سەر یەکێ لەم دوو دەوڵەتە، وەهەمان پەیمانی بەست لەگەڵ پۆڵەندە ساڵی ١٩٢١ز وەیەکێکی لەگەڵ چیکوسلۆڤاکیا و رۆمانیا و یوگسلاڤیا، فەرەنسا لایەنگیری ئەم پەیمانە بوو وەداکۆکی لەسەر کرد بۆ پاراستنی ئەم بارە تازەیە لە ناوەڕاستی ئەوروپادا.

هەڵوێستی ئەڵمانیا:

بەڵام ئەڵمانیا چاوەڕێی گۆڕینی دەکرد لە پەیمانی ڤرسای بەرانبەر چوونە نێو و بەشداریکردن لە بەڵگەنامەی لۆکارنۆ و پەیمانی ڤرسایدا ئەوەی کە تایبەتە بە لێپرسینەوەی جەنگ و بژاردن و دانانی سنورێک بۆ هێزی سەربازی و کێشەی سنووری خۆرهەڵاتی، بەرهەڵستی فەرەنسا بۆ گۆڕینی سنووری خۆرهەڵاتی ئەڵمانیا دەگرێتەوە بۆ پەیمان بەستنی لەگەڵ هەندێ دەوڵەتی تازە لە ئەوروپا هەروەکو بینیمان لەو باوەڕدا دابو کە ئەم پەیمانە دەبنە دەستەبەرێک بۆ مانەوەی باری تازە، لە پێناوی ئەوەدا رای گشتی ئەڵمانی زۆر بێزار بوو لە مانەوەی کۆت و پەیوەندی پەیمانی ڤرسایدا وە بەتایبەتی ئەوەی کە تایبەتە بە بژاردن و چەک داماڵین، ئەمە یەکێکە لەو هۆیە کاریگەرانەی کە حکومەتی ئەڵمانیای گۆڕی بۆ حکومەتێکی دیکتاتۆری و پەیڕەو کردنی سیاسەتێکی (خراپ) بۆ رزگار بوون لە کۆت و پەیوەندی پەیمانی ڤرسای.

٣ – ئەو گیروگرفتە گرنگانەی پێش پەیدابوونی بزووتنەوەی نازی لە ئەڵمانیادا سەریان هەڵدا:

بژاردن (قەرەبوو):

لەو گیروگرفتانەی کە ڕووبەڕووی ئەڵمانییەکان بۆوە لە دوای جەنگی یەکەمی جیهانی کە هۆی سەرەکی بوون بۆ مانەوەی دوژمنایەتی لە نێوان ئەڵمانیا و هاوپەیمانەکانیدا گیروگرفتی بژاردن سپاردبو بە لیژنەیەکی هونەری کە توانای ئەڵمانیا بۆ بژاردن بگرێتە ئەستۆی خۆی، لە ساڵی ١٩٢٠ز کۆنگرەیەکی لە (سپا) لە بەلجیکا دا بەست کە ڕێژەی بژاردنی بەم شێوەیە دانا ٥٢٪ بۆ فەرەنسا، ٢٢٪ی بۆ بەریتانیا، ١٠٪ی بۆ ئیتالیا و ٨٪ بۆ بەلجیکا وە ٨٪ بۆ هاوپەیمانەکانی دی.

لیژنەی بژاردن جارێکی کەش ساڵی ١٩٢١ز کۆبۆوە و بڕیاری دا کە ئەڵمانیا دەبێت ٢٢ ملیۆن دۆلار بدات، ئەم پارەیەش گەلێ لەوە کەمترە کە کلیمانسۆ و لوید جۆرج پێشنیاریان کردبوو، کە لە توانای ئەڵمانیا دا نەبوو ئەم بژاردنە بە پارە بدات، هاوپەیمانەکان قایل بوون بە بژاردنی خەڵوز و بەرهەمی ئاسن و کوتاڵەوە، بەڵام ئەمە بووە هۆی ئەوەی کە خاوەن کارگەکان لە دەوڵەتە هاوپەیمانەکان بوروژێنێت، چونکە بووە هۆی ئەوەی کە بەرهەمەکانیان کەم بفرۆشرێت. بۆیە ئەم دەوڵەتانە ناچار بوون بە قستی ساڵانە پارە وەربگرن.

بەڵام ئەڵمانیا توانای دانی پارەی نەبوو بە تایبەتی کە باری ئابووری زۆر خراپ بوو لەچاو ئەو بارەی پێش جەنگی یەکەمی جیهانی. بازرگانی دەرەوەی بەرەو کزی هات و بووە هۆی هەرسهێنانی مارکی ئەڵمانی هەتا وای لێهات نرخەکەی زیاتر نەبوو لە نرخی ئەو کاغەزەی کە لێی دروست دەکرێت. بۆیە ئەڵمانیا ناچار بوو ساڵی ١٩٢٢ز ئاشکرای بکات کە توانای دانی ئەو بژاردنەی نییە و داوای لە هاوپەیمانەکان کرد کە دوو ساڵی دووا بخەن ، بەریتانیا قایل بوو ، بەڵام فەرەنسا ڕەتی کرد. بۆوانکاریە دەیوست ئەڵمانیا بەزۆر ناچار

بکات بۆ دانی ئەم پارەیە لە ساڵی ١٩٢٣ز هێرشێکی کردە سەر ئەلمانیا دوای ئەوەی لە راین پەرپەوە (روهر)ی داگیر کرد کە بووە هۆی رەخنە لێگرتن لە لایەن بەریتانیاو ئەڵمانیاش تورەبوو، بۆیە ساڵی (١٩٢٤) گفتوگۆ دەستی پێکرد بۆ چارەسەر کردنی ئەم گیرو گرفتە، کۆتایی هات بە دانانی لیژنەیەک بە سەرۆکایەتی مستر داوز (charies Dawse) یەکێک لە شارەزا داراییەکانی ئەمریکی، ئەو بژاردنەی دابەش کرد بە قیستی ساڵانەی کەم کە وردە وردە زیاد بکات و تا پارە دانەکە تەواو دەبێت. کە بار بەرەو چاکی رۆیشت سوپای داگیرکەری فەرەنسی کشایەوە.

لەساڵی ١٩٢٩ز قەیرانێکی دارایی جیهانی هاتە کایەوە ئەڵمانیا داوای کەمکردنەوەی پارەی بژارکردنەکەی کرد، لیژنەیەکی هونەری پێشنیاری کەمکردنەوەی پارەی بژار کردنەکەی بۆ هەشت ملیۆن دۆلار واتا هەمان ئەو پارەیەی کە جاری یەکەم دانرابوو، دەوڵەتە هاوپەیمانەکان رازی بوون و پەیمانێکیان بەست لە لاهای لە ساڵی ١٩٣٠ز ئیمزایان لەسەر کرد. بەم جۆرە گیروگرفتی بژاردن زۆری نەمابوو کە بە تەواوەتی چارەسەر بکرێت.بەڵام قەیرانی ئابووری کۆتایی نەهات ئەڵمانیا چی دی پارەی نەدا و ساڵی ١٩٣١ز داوای دواخستنی پارەکەی کرد لە ئەنجامی ئەمەدا بە کۆنگرەیەک لە لۆزان ساڵی ١٩٣٢ز بەسترا بریاری کەمکردنەوەی بژاردنەکە درا بۆ حەوت ملیۆن دۆلار ئەگەر ولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا رازی ببێت بە کەمکردنەوەی قەرزەکانی لە سەر هاوپەیمانەکانی، بەڵام وڵاتە یەکگرتووەکان بەمە رازی نەبوو، خراپی باری ئابووری هاوپەیمانەکانی ناچار کرد بوەستن لە دانانی قەرزەکانیان و ئەڵمانیاش وەستا لە پارە دانەوە، بەم جۆرە گیروگرفتی بژاردن خرایە پشتگوێ، بەڵام لە رووی یاساوە لانەبرا و ئەمە هۆیەک بوو لە ناکۆکی نێوان ئەڵمانیا و دەوڵەتە سەرکەو تووەکان.

چەک داماڵین:

بەڵام گیروگرفتی گشتی تر کە دەوڵەتە گەورەکانی پێ هەراسان بوو ئەویش گیروگرفتی چەک داماڵین بوو، چونکە ئەم دەوڵەتانە وایان هەست کرد کە ئیتر چی دی ناتوانن بەردەوام بن لە خەرجکردن لە پێناوی پڕ چەک کردندا، کۆنگرەی ئاشت بوونەوەی تازە بڕیاریدا کە ئەڵمانیا پڕ چەک بکات بۆ ئەوەی ئەم کارە ببێتە ڕێخۆشکەر بۆ وڵاتانی تریش. لەبەڵگەنامەی کۆمەڵەی نەتەوەکانیش دا هاتووە چەک داماڵین تا کەمترین ڕادە تا بۆ ئەوەی ئاسایشی ناوخۆیی هەر دەوڵەتێک دەستە بەر بکات، کۆمەڵەی نەتەوەکانیش ئەرکە دانانی پلانی پێوست بۆ چەک داماڵینی گشتی دابنێ، بەڵام ئەو گیروگرفتە چارەسەر نەکراو بووە یەکێ لەو هۆیانەی کە ناکۆکی لە نێوان دەوڵەتە گەورەکان دروست بکات. دەوڵەتەکان توانیان تەنیا ڕادە بۆ هێزی دەریایی دابنێن، لە کۆنگرەی واشنتۆندا لە ساڵی ١٩٢٢ز ئەم پێنج دەوڵەتە (بەریتانیا، ولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و یابان و فەرەنسا و ئیتاڵیا) بە پێی ڕێژەیەکی دیاریکراو بێت، وتوێژی کۆنگرە بە ئەنجام نەگەیشت لە بواری کەشتی سووکی جەنگیەوە، بڕیارەکانی کۆنگرەی واشنتۆن ماوەکەی درێژ کردەوە بۆ ساڵی ١٩٣٧ز بەڵام پێشبڕکێ لە پێناوی پڕ چەک کردندا لە وشکانی و لە دەریادا هەر لە ساڵی ١٩٣٥ز دەستی پێکرد و کۆنگرەی نێودەوڵەتیش لە ڕووی چەک داماڵینەوە سەر نەکەوت، کاتێک پارتی نازی هاتە سەر حوکم ساڵی ١٩٣٣ز ئەڵمانیا بە خێرایی هێزەکانی وشکانی زیاد کرد. بەم جۆرە پڕۆژەکانی چەک داماڵین سەری گرت.

پرسیارەکانی بەندی شەشەم

١ – ئـەو دەوڵەتـە تازانـە کامانـەن کـە لـە ئەوروپـادا پەیـدا بـوون دوای جەنگـی یەکەمـی جیهانـی.

٢ – ئـەو گیروگرفتـە ئابوورییانـە کامانـەن کـە لـە دوای کۆنگرەی ئاشـتی لـە پاریسـدا دەرکەوتـن.

٣ – گرنگتریـن بڕیارەکانی پەیمانی ڤرسـای بژمێرە ئـەو رەخنانـە چیـن کـە ئاراسـتەی کراوە.

٤ – یاسـای کۆمەڵـەی نەتـەوەکان لـە جنێـڤ چـۆن بـوو بـە رێخـراوی نەتـەوە یەکگرتـووەکان بـەراورد بکـە.

٥ – هۆیەکانـی پەیدابوونـی بزووتنـەوەی فاشـی کامانـەن؟ تایبەتییەکانـی ئـەم بزووتنەوەیـە چییـە؟

٦ – بۆچـی وڵاتانـی رۆژئـاوا بـە شـێوەی لاواز دەرکەوتـن لـە نێـوان هـەردوو جەنگـی یەکـەم و دووەمـی جیهانـی.

ئا		بەریەرەکانی	منافسه
ئازادیخوازان	الاحرار	بێ ئامان	الجارف
ئازووخە-ئازووقە	مؤونە	بەرپرس	مسؤول
ئاوات	طموح	باکوور	شمال
ئامێری ورد	الالات الدقیقه	باشوور	جنوب
ئەنسکلۆپیدیا	الموسوعه (دائره المعارف)	باجگر	الجابی
هەڵاوسان	التضخم	بەڵگەنەویست	بتاکید
ئامۆژگا	معهد	بیروباوەڕ	المعتقد
ئۆقیانووس	المحیط	باوەڕ	العقیده
ئاگاداری	اعلان	بنچینە	المنشا اساس
ئاستان-ولایەت	ولایە	بنەچە	الاساس
ئاوکۆ-ئەستێلک	الحوض	بوار	المجال
ئەزموون	التجربە	بەخاوەن بوون	التملک
ئامێری فڕین	الالات الطائرە	باڵۆن	المنطاد
ئەبونا	الاب	بێ تەل	اللاسلکی
ئەستێرە گەڕۆکەکان	الکواکب السیارە	بووژانەوە	الانتعاش
ئەندامی	العضوی	باڵادەست	المهیمن-المسیطر
ئاوێتەیی	الترکیبی	بەرپابوون	قیام-اشعال
ب			
بەرهەڵستی کردن	مقاومە	بەکاربردن	الاستهلاک
بەڕێوەبردن	الادراە	بەکارخستن	لتشغیل
بانگ راهێشتن	اعلان (للحرب والسلم)	پ	
بەڵگەنامە	الوثیقە-المیثاق	پادشا	الملک
بریکار	الوکیل	پادشایەتی	الملکیە

بەڵێن	وعد	پادشاویستەکان	الملکیون
بودجە	میزانیە	پێشبرکێ	المسابقە
باج	ضریبە	پەشێوی	الاضطراب
بژاردن	تعویض	پایە	منصب
بێ لایەن	حیاد	پرچەک	تسلیح
بنەما	مقومات-اصول	پێکدادان	اصطدام
پێشنیار	اقتراح	تێچوون	الکلفە
پابەند	متعلق-مرتبط	تەشی	مغزل
پێناسە	تعریف	تەون	نول
پایز-کەشتی	باخرە	تازەبابەت	البدعە
پەیمان	حلف	تۆژینەوە	البحث
پەیمان بەستن	التحالف	تۆژینەر	الباحث
پێوەر	مقیاس	توخم	عنصر
پێوان	قیاس	تاقیگەیە	التجریبی
پەرەسەندن	تطور	تەنەئاسمانییەکان	الاجرام السماویە
پەیدابوون	نشوو	تەنگەبەرە ئاوییەکان	المضایق المائیە
پۆزشت	اعتذار	تەبایی	ائتلاف
پێکەنیناوی	الفکاهی	ج	
پێداویست	مستلزمات-متطلبات	جقە	تاج
پاڵەپەستۆ	الضغط	جەنگ	حرب
پێکوت	المصل	جقات	نقابە
پەروەردکار	المربی	جوولێنەر	محرک
پیلان	الدسیسە	جەنجاڵ	ازدحام

پسپۆری	الاختصاص	چ	
پەیدابوون و گەشەکرد	النشوء والارتقاء	چەرخ	عصر
پێشەنگ	الطلائع- البوادر	چوونەپاڵ	انضمام
پەلاماردان	الاعتداء	چوارقۆڵی	الرباعی
پەنابەر	اللاجئ	چەقی گەردوون	مرکز الکون
ت		چاکەخواز	المصلح
تێکچرژان	الاشتباک	خ	
تێکشکان	الفشل- الاندحار	خواست	الاراده
تخوب	حدود	خاوەن مافە تایبەتییەکان	اصحاب الامتیازات
تۆقاندن	الارهاب	د	
تۆقێنەر	رهیب	دانان	تشریع
تەوژم	تیار	داکۆکی	تدعیم- تعجید
تەیکەری	سریع	داخوونی	ادخال
دارێژگەی یادگاری	النصب التذکاری	ڕووناکبیر	مفکر- مثقف
دەست تێوەردان	التدخل	ڕێنمایی	الارشاد- التوجیه
دامرکاندنەوە	القمع- الاخماد	رەگەز	الجنس- العنصر
داگیرکەر	المحتل- المستعمر	ڕاستەقینە	الواقعی
داگیرگە	المستعمره	رەچەڵەک	الاصل- الوراثه
دادوەری	القضاء	ڕێژە	النسبه
دادگا	المحکمه	ز	
دوولایەن	الثنائی	زەلکاو	مستنقع
دەستەبەری	الضمان	زۆربەی	الاکثریه
دژایەتی	التناقض	زیادەڕۆیی	التطرف- المغالاه

دەمارگیری نەتەوەیی	التعصب القومي	زەبر	الاثر
دەسەلات	السلطه-النفوذ	ژ	
دەمەتەقێ	المناقشه-المجادله	ژیار	الحضاره
دەستە	هیئه	ژیری	العقل
دەست وپێوەند	الاتباع	س	
درکاندن	التصریح	سەرژمێر	الاحصائیه
ر		ستوون	العمود
رەش بین	المتشائم	سەرکێش	المغامر-الطائش
رەشەگرانەتا	التیفوس	سیما	الطابع
راستەوخۆ	المباشر	سێ بەرۆ	الحمی الصفراو
رێباز	المذهب الاتجاه	سکالا	الشکایه-العریضه
رێککەوتن	الوفاق-الصلح	سەردەم	العصر-العهد
رەورەوە	العجله	سڕبوون	السبات
راوێژکار	المستشار	ش	
راوێژکردن	استشاره	شێوە	الصبغه-الشکل
رەوکردن	الهجره	شەرووەستاندن	الهدنه
رووبەر	المساحه	شوێنەوار	الاثار
راڤە	شرح	شکۆمەندی	الکرامه
رارا	متردد	ف	
رواڵەت	مظهر	فەرماندار	حاکم (سیاسی)
فێرگە	المدرسه	کەلوپەل	البضائع
فشار	الضغط	کاریگەری	تأثیر
فەرمانگە	الدائره	کەش	الجو
فریاکەوتنی بەرایی	الاسعاف الاولیه	کێشەی مانەوە	تنازع البقأ

فەلسەفەی ئاوێتەیی	الفلسفه المرکبه	کەڵەکردن	تکدیس
ک		کوتان	تطعیم
کۆڕ	مجلس	گ	
کەمهێنان-کورتهێنان	العجز	گوشراو	العصیر
کۆتایی پێهێنەر	الحاسم	گەنجینەی چاک	مخزن الاسلحه
کایە	المجال	گرانەتا	التیفوئید
کەڤر (تاوێر)	الصخر	گاڵتەجاری	السخریه
کۆرەو	موکب	گەشبین	المتفائل
کۆشک	بلاط-قصر	گەشەسەندن	الارتقاً
کۆمپانیا	الشرکه	گەشەکردن	النمو-التطور
کەنارگرتوان	المحافظین	گفتوگۆ	المفاوضات
کۆمار	الجمهوریه	گرنگ	مهم
کۆمارویستەکان	الجمهوریون	گۆشەگیری	الانعزال
کەنداو	الخلیج	گوزارشت	التعبیر
کۆمەڵناسی	علم الاجتماع	گەف	الانذار ـ التهدید
کەلاوە	انقاچ	گومەز	القبه
کەوانەیی	القوس	گەردوون	الکون
کەنار	الساحل	گەڵاڵەنامە	اللائحه
کۆیلە	الرق	گەرد	جزئ
کەشتیوانی	الملاحه	گەردیلە	ذره
کەمینە	الاقلیه	گەلەکەشتی	الاسطول
کاردانەوە	ردالفعل	ل	
کیشوەر	القاره	لاگیری	تایید
کەشتی	السفینه	لایەنگر	مؤید ـ منحاز

کێشە	القضیە	لەرادەبەدەر	فظیع
کپ کردن	القمع - الاخماد	لەخۆبوردن	الایثار
لەمپەر	حاجز	وتوویژ	المناقشە
م		هـ	
ماوە	مدی - خلال	هاڤرکێ	المسابقە
مەیلەوگەرم	الدافیء	هەمبەری	التوازن
مافی تایبەتی	الامتیاز	هەڵگەڕانەوە	الانقلاب
مەیدانی ئیش	حیز العمل	هەڵکوتان	غارە
مەکۆ	المکوک	هەلپەرست	الانتهازی
مڵ پەڕیچن	المقص	لە هەڵوێست	الموقف
موڵکداری	التملک	هەست پێکراو	المحسوس
		ن	
هۆز	العشیرە		
تۆکەند	القناە	هاریکاری	التعاون
نەمان	اضمحلال - فناء	هێوڵ	الهدوو
نارەوا	التعسف	هاوهێز	المتکافیء
نیاز	مراد	هەرزن	الدخن
ناکۆکی	النزاع	ی	
ناوەند	الوسط	یاسا	القانون
نەتەوەیی	القومی	یاسای کێش کردن	قانون الجاذبیە
داب ونەریت	القومیە	یەکە	وحدە
نەشتەرکاری	التقالید	یاداشت	مذکرە
نوێخواز	العملیات الجراحیە		
نائەندامی	المجدد		

نیگار	لاعضوی		
ئاوازە	رسم		
نێردراوە	الارساليات		
مژدەدەرەکان	التنشيريه		
نوێنەری باڵا	المندوب السامی		
و			
وروووژاندن	اثاره		
وریابونەوە	انتباه - تنبيه		
وێژە	الادب		
وزە	الطاقه		

پێرست

لاپەڕە	بابەت
٤ ـ ٦٢	بەندی یەکەم: دۆزینەوە جوگرافیەکان وچاکسازییە ئاینییە وسەردەمی شۆڕشی فەرەنسی.
٦٣ ـ ١٠٢	بەندی دووەم : شۆڕشی پیشەسازی وگۆڕانکاریە ئابوری و کۆمەڵایەتیەکان .
١٠٣ ـ ١٣٠	بەندی سێیەم : بزووتنەوەی نەتەوایەیی لە ئیتالیا وئەلمانیا ونەمسادا.
١٣١ ـ ١٥٨	بەندی چوارەم : ئیستیعماری نوێ لە خۆرهەلاتی نزیکدا.
١٥٩ ـ ١٧٣	بەندی پێنجەم: جەنگی یەکەمی جیهانی.
١٧٤ ـ ٢٠٧	بەندی شەشەم: گۆڕانە گشتییەکان لە نێوان هەردوو جەنگی یەکەم ودووەمی جیهانی.